

**“QARABAĞ DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH”
21-ci elmi-əməli konfransının**

MATERİALLARI

BAKI-2022

QARABAĞ AZADLIQ TƏŞKİLATI

“QARABAĞ DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH”

21-ci elmi-əməli konfransının

M A T E R İ A L L A R I

**Konfrans Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə elan edilmiş
“Şuşa ili”nə həsr olunur**

BAKI-2022

Redaksiya heyəti: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əli Abasov,
Tarix elmləri doktoru, professor
Qasım Hacıyev,
Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Firdovsiyyə Əhmədova**
İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Şamil Mehdi
Araşdırmaçı jurnalist
Novruz Novruzov

Buraxılışın elmi redaktoru: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Akif Nağı**

**QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). "Qarabağ dünən, bu gün və sabah"
XXI elmi-əməli konfransının materialları toplusu.** Bakı, 2022, 272 səh.

Nəşrdə Qarabağ Azadlıq Təşkilatının 2022-ci il mayın 26-da keçirilən "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 21-ci elmi-praktiki konfransının məruzə və çıxışlarının materialları toplanmışdır.

This edition covers theses of lectures and speeches of 21th scientific-practical conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow", which was held on May 26, 2022.

В сборнике изданы материалы докладов и выступлений 21-ой научно-практической конференции Организации Освобождения Карабаха «Карабах вчера, сегодня, завтра» от 26 мая 2022 года.

ISBN 978-9952-8449-2-4

© Qarabağ Azadlıq Təşkilatı , 2022

Redaksiya heyətindən

Nəşrdə Qarabağ Azadlıq Təşkilatının təşəbbüsü ilə 2022-ci il mayın 26-da keçirilən "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 21-ci elmi-praktiki konfransının məruzə və çıxışlarının materialları toplanmışdır.

"Qarabağ dünən, bu gün və sabah" konfransının məqsədi Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin səbəbləri, gedişatı, nəticələrinin analizi, siyasi-diplomatik proseslərin dəyərləndirilməsi, obyektiv beynəlxalq rəyin formalaşdırılması, postmünaqişə dövründə regionda dövlətlər-arası münasibətlərin normallaşdırılması, Qarabağ və Zəngəzur regionlarının inkişaf perspektivlərinin müzakirəsi və onların ictimailəşdirilməsi, elmi tədqiqatların stimullaşdırılması, gənc tədqiqatçıların elmi araşdırmalara cəlb olunmasından ibarətdir.

From Editorial Board

This edition covers the theses of lectures and speeches of 21th scientific-practical conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow", which was held on May 26, 2022.

The purpose of the conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow" is to analyze the causes, course, and results of the Azerbaijani-Armenian conflict, assess the political and diplomatic processes, form an objective international opinion, normalize the interstate relations in the post-conflict period, discuss and publicize the development prospects of Karabakh and Zangazur, a stimulation of scientific research, an involvement of young researchers in scientific research.

От редакционной коллегии

В сборнике изданы материалы докладов и выступлений 21-й научно-практической конференции «Карабах вчера, сегодня, завтра», состоявшейся 26 мая 2022 года по инициативе Организации Освобождения Карабаха.

Целью конференции «Карабах вчера, сегодня, завтра» являются проанализирование причин, хода, итогов азербайджано-армянского конфликта, оценка политико-дипломатических процессов, формирование объективного международного мнения, нормализация межгосударственных отношений в постконфликтный период, обсуждение и публичная оценка перспектив развития Карабаха и Зангезура, стимулирование научных исследований, привлечение молодых исследователей к научным исследованиям.

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN ADORBAYQAN
(ATROPATENA)
İLƏ BAŞLAYAN YENİ MƏRHƏLƏSİ**

Adorbayqan (Atropatena) dövlətinin tarixinə nəzər salmaq hər şeydən öncə “Azərbaycan” adının ən qədim formasının işlədilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu qədim Azərbaycan dövləti Strabon və bəzi digər antik müəlliflərin yanlışlığı ucbatından Atropatena adlandırılmış və dünya tarixşünaslığına bu adla daxil olmuşdur. Ölkənin qədim yunan mənbələrində Atropatena, Atropat Midiyası, Kiçik Midiya, İran mənbələrində Aturpatkan, Suriya mənbələrində Adorbayqan və sair formalarında adlandırılması məlumdur. Bu yanaşmalardan ən doğrusu Atropatenanın (Azərbaycanın) Midiya ilə bağlanması, Midiyanın varisi kimi göstərilməsidir. Tanınmış tarixçi İqrar Əliyev bu məqama diqqət çəkərək göstərir ki, “Midiya” və “Atropatena”, həmçinin “midiyalı” və “atropatenli” ifadələri uzun əsrlər bir-birlərini əvəzləyən terminlər kimi işlədilmişdir” [10, c.25,26].

Yanlışlıq dövlətin adının hökmdar “Atropat”ın adı ilə bağlanmasından başlamışdır. Antik dövrdə bu cür ənənə mövcud idi, məsələn, Böyük Aleksandırın yaratdığı dövləti “Böyük Aleksandr imperiyası” və yaxud “Makedoniyalı Aleksandırın imperiyası” adlandırırdılar. O da aydın deyil ki, “Atropat” hökmdarın adı, yoxsa titulu olub. Çünki həmin dövrdə, ondən da bir neçə yüz il əvvəl bu qədim Azərbaycan ərazisində “atur”, “atər” söz kökləri ilə bir çox titul və mənəblər formalaşmışdı. Məsələn, Zərdüşt dinində ali

kahinləri Atərəpat (qədim fars dilində “od qoruyan” mənasını verir) adlandırırdılar [10], baş məbədin isə adı Adur Quşnaps idi [6, c. 205-215]. Digər tərəfdən, “Atropat” yerli ənənələrə uyğun gəlməyən bir addır və yerli adın yunan müəllifləri tərəfindən bu şəkildə təhrif olunması heç kəsdə şübhə doğurmamalıdır. İstənilən halda dövlətin hökmdarın adı ilə adlandırılması versiyası bir mənalı şəkildə rədd edilməlidir. Faktlar göstərir ki, bu ərazidə “Atur”, “Atər”, “Ador”, “Adur” sözkökləri ilə “Atropat”a qədər yüzillər boyunca yer, insan adları, titullar mövcud olmuş, dövlətin adı da bu ənənəyə uyğun olaraq yaranmışdır. Ona görə də yanlış olaraq, dövrüyyəyə buraxılmış “Atropatena” adından imtina edilməli, ərazinin, ölkənin, dövlətin qədim dövrünün “Azərbaycan” adı özünə qaytarılmalıdır. Rus tədqiqatçısı Oksana Bulanova haqlı olaraq qeyd edir ki, “çox əsrlər əvvəldən yerli əhali öz ölkəsini “Azərbaycan” adlandırırdı [9].

“Azərbaycan” adının ən qədim forması hələlik e.ə. VIII əsrə aid hadisələrlə bağlı qeyd olunur.

Rus şərqşünası Nina Piqulevskayanın “SSRİ xalqlarının tarixinə dair Suriya mənbələri” (Moskva-Leninqrad, 1941) kitabında tərcümə edərək verdiyi “Karxi de Bet Seloxun tarixi” adlı V-VI əsrə aid Suriya mənbələrində göstərilir ki, Midiya hökmdarı Arbak (Adurbad, Azurbad) Assuriyanı məğlub edərək, qala divarlarını tikdi, həmin ərazilər onun adı ilə Adorbayqan torpaqları adlandırılırdı. Bu fakt antik müəlliflərdən Ammian Marsellin tərəfindən də təsdiq olunur [4; 10]

Yuxarıda adı çəkilən Midiya hökmdarı Arbak haqqında Assuriya hökmdarı II Sarqonun sənəməsində də e.ə. 713-cü il hadisələri ilə bağlı məlumat verilir [19, c.104]. Verilən məlumatları belə ümumiləşdirmək olar ki, Midiya hökmdarı Arbak öz ölkəsinin Adorbayqan əyalətində Adurbad şəhər qalasının əsasını qoymuşdur. Beləliklə, Adurbad və Adorbayqan adları Azərbaycan adının

* Tarix elmləri namizədi, dosent, akif_nagi@yahoo.com

ən qədim forması kimi qəbul olunmalı, həmin dövrə qədər mövcud olmuş qədim dövlətlərimiz də nəzərə alınmaqla, “Azərbaycan” adının tarixi bu dövrdən başlanmalıdır.

Sonrakı dövrlərdə “Adorbayqan” adı müxtəlif dillərdə bəzi dəyişikliklərə uğramış və nəhayət “Azərbaycan” formasını almışdır. Sasani dövləti yaranan dövrdə, yeni eranın III əsrində bu ərazilər Azrabiqan, oranın hökmdarı isə Azarbazqan şahı adlanırdı. Başqa bir sənəddə göstərilirdi ki, Sasani dövlətinin banisi I Ərdəşir qoşunlarını Adurbageqana yeritdi [12, c.61, 106]. VII əsr yunan müəllifi Feofilakt Simokatta sonrakı hadisələri şərh edərkən, Sasani hökmdarı Xosrovun “Azrabiqana qaçdığını” qeyd edir [18]. Regionun xristian mirzələrindən Eqişe Vardapet “Tarix” kitabında qoşunların bir hissəsinin “Azərbaycan torpaqlarına” girdiyini qeyd edir [14, gl. 2, c.114-115]. Ərəb xilafəti və islam regiona gəldikdən sonra ərəb və digər mənbələrdə əvvəlcə “Adabarqan”, az sonra isə “Azərbaycan” forması işlədilmişdir, [3].

Azərbaycan (Adorbayqan) adı ilə qədim dövlətlərimizdən biri e.ə. IV əsrdə geniş ərazidə meydana gəlmişdir. Dövlətin yaranması Makedoniyalı Aleksandırın regiona hərbi yürüşü, Əhəməni dövlətinin məğlub edilərək süquta uğraması ilə bağlı olmuşdur. Həmin vaxt bu əyalətdə Əhəməni dövlətinin canişini kimi fəaliyyət göstərən Midiyalı Aturpat (“Atropat” forması yunan müəlliflərinin dövriyyəyə buraxdıqları təhrif olunmuş variantdır) Makedoniyalı Aleksandırın sağlığında faktiki olaraq nəzarətində olan əraziləri müstəqil idarə etmiş, onun vəfatından sonra, e.ə. 321 -ci ildə rəsmi müstəqilliyini elan etmişdir. Aturpatın Midiyalı olduğuna diqqəti çəkməklə bir daha qeyd edirik ki, ilkin orta əsrlərdə “Midiyalı” və “adorbayqanlı” (“Azərbaycanlı”) ifadələri eyni məna daşıyırdı.

Adorbayqan dövləti ilk mərhələdə Midiyanın şimal ərazilərini, Ekbatan şəhərindən şimala doğru (cənuba doğru ərazilər Makedoniyalı Aleksandırın varislərindən Selevkin yaratdığı dövlətin tə-

kibinə keçmişdi), Urmiya gölünün hövzəsi, həmçinin Araz çayının hər iki sahillərinə qədər torpaqları əhatə edirdi [13; c.535, 544; 8, c. 143; 15, c. 370]. Bəzi antik müəlliflər dövlətin daha geniş ərazilərə nəzarət etdiyini göstərilir. Antik yunan müəllifi Polibi qeyd edir ki, Adorbayqan dövlətinin ərazisi Xəzər dənizindən indiki Gürcüstanın Rioni çayına qədər uzanırdı. (*dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/308586#cite_ref-.DO.98.DO.94. DO.9c_6-0*). Bu, o deməkdir ki, Adorbayqan dövləti həm də indiki Ermənistanın bütün ərazisini, Gürcüstanın ərazisinin bir hissəsini əhatə edirdi. Bəzi məlumatlara görə, Azərbaycan Respublikasının yalnız Araz çayı sahillərindəki əraziləri deyil, bütün torpaqları müəyyən dövrlərdə Adorbayqandan asılı vəziyyətdə olub. Dərbənd qalasının divarındakı yazılar bunu sübut edən faktlardandır. Həmin yazılarda göstərilir ki, Dərbəndin tikintisinə Azərbaycanın (məndə “Adurbadaqan” forması işlədilir) “vergi yığanı Barznis” rəhbərlik edirdi və divarın tikintisi 567-ci ildə başa çatdırılmışdır [16;17]. Bu faktlara söykənərək, bəzi alimlər bildirirlər ki, Aturpat Azərbaycanın Araz çayından cənuba doğru bütün torpaqlarına, həmçinin böyük ehtimalla Araz çayından şimala doğru bütün ərazilərə nəzarət edirdi [11, c. 46].

Adorbayqanda e.ə. IV əsrdən yeni eranın III əsrinə, 224-cü ilə qədər yerli sülalə nümayəndələri hakimiyyətdə olmuşdur. 224-cü ildə Albaniya, İberiya, indiki Ermənistan deyilən ərazilərlə birlikdə Adorbayqan Sasani dövlətinin tərkibinə daxil edilmiş, bu ərazilər hamısı birlikdə yeni imperiyanın Şimal və yaxud Qafqaz inzibati vahidini (kustağını) təşkil etmişlər [2; 11, c. 3].

Beləliklə, təqdim etdiyimiz dövr üçün “Adorbayqan” adı əsas götürülməli və dövlətçilik tariximizin yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilməlidir. Yeni mərhələ “Azərbaycan” adının qədim forması olan “Adorbayqan” ifadəsinin müxtəlif şəkillərdə işlədilməsi, bəzi mənbələrə görə, Azərbaycanın bütün tarixi torpaqlarının vahid

dövlətin tərkibində birləşdirilməsi, Midiya-Azərbaycan varisliyinin formalaşması ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. azerbaijan-armenianquestion-blogpost.com/2016/01/11.html
2. Buniyatov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1965, II fəsil;
3. Chaumont, M.L. "Atropates", Encyclopaedia Iranica, Vol 3.1, London: Routledge & Kegan Paul 1989).
4. <https://zen.yandex.ru/media/id/5af6d2f3dceb7fc691407c3/istoriia-azerbaidjana-s-drevneishih-vremen-5c37a590753ad200a98c5dcc>;
5. sites.google.com/site/nazarskiyinformativno-graf/home/ nazarskaya-biblioteka/a-bibliografiya-na-sayte/egise-wardapet).
6. X.de Planhol. Azerbaijani. Geography. Iranika. Desember 15, 1987.-Vol.III.).
7. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
8. Бартольд В. Историко-географический обзор Ирана. С.-Петербург, 1903.
9. Буланова О. Азербайджан" или "Атропатена"?. –azerhistory.com/?p=10734
10. Гусейнов Ризван. Азербайджан и армянский вопрос на Кавказе. Баку, 2015, раздел 1.1;
11. Еремян С. Феодалные образования Каюли в период марзбанства (532-627 гг.), Ленинград, 1933.
12. Ибн Хордадбех. «Книга путей и стран».Москва, 1986.
13. История Востока. Том I. Восток в древности. Москва, 2002.
14. История. Егише Вардапета. Перевод с армянского. П. Шаншиева. Тифлис, 1853., II глава.
15. Мамедли Эмин. Книга "Карабахская сага. Том 2., Москва, 2011, с.370
16. Нюберг. Г. С., Материалы к истолкованию пехлевийских надписей Дербента. Баку, 1929.
17. Пахомов Е. А. Пехлевийские надписи Дербента, Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, Книга четвертая – № 8, вып.5. Баку 1929
18. Симокатта Феофилакт. История, №8, 206, примечание 8. Академия наук СССР: Институт истории, Институт славяноведения. Серия «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы». Ответственный редактор тома Н. В. Пигулевская. Вступительная статья Н. В. Пигулевской. Перевод С. П. Кондратьева, примечания К. А. Осиповой. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957.
19. Фрай Р., Наследие Ирана. Москва, 2002.

Asya ƏHMƏDOVA *

QƏLBİDƏKİ ŞƏHƏR – ƏZİZ ŞUŞA, SƏN AZADSAN!

1992-ci ilin 8 may günü doğma kəndimizin səmələrində aramsız uçuşan helikopterlərə baxıb həyəcanla nə baş verdiyini anlamağa çalışırdıq. Əvvəl söz gəzdi ki, bizimkilər hücum keçib, düşməni geri oturdublar. Çox sevindirik. Bizə elə gəlirdi ki, bu hücumlar nəhayət ki, Dağlıq Qarabağ probleminə birdəfəlik son qoyacaq. Lakin sevincimiz uzun sürmədi. Bir-birinin ardınca bəd xəbərlər gəlməyə başladı. Bizimkilər yox, ermənilər Şuşaya hücum keçib, Şuşa uğrunda ağır döyüşlər gedir və daha pisi isə Şuşa işğal olunub. Şuşanın işğalı ermənilər üçün "böyük qələbə", azərbaycanlılar üçün "ən ağır itki" idi. Hər kəs çox pərişan idi. Bütün ümidlər puç olmuşdu. Axı, müəllimlərimiz hər zaman deyirdi ki, Şuşa heç vaxt düşməyə təslim olmayıb, yenə də olmayacaq. Şuşanı görənlər yaşlılardan isə eşidirdik ki, Şuşa qəlbidedir, oranı ala bilməzlər. Hər kəs kədər içində, dərin acı və təəssüflə deyirdi ki, əgər Şuşa əldən gedib, onu geri almaq çox çətin olacaq, ya da heç mümkün olmayacaq.

Sonrakı neçə gün məktəbimizin yola açılan pəncərələrindən köç edən maşın karvanlarını izləməklə keçdi. Ən tələbkar müəllimlərimiz belə bizi dərslə məşğul olmağa məcbur etmədi. Çünki ilk dəfə idi belə köç karvanı görürdük. Çünki Şuşa işğal olunmuşdu. Köç edənlərdən biri başını maşının pəncərəsindən çıxarıb çaşqınlıqla baxan camaata: "Başınıza çarə qılın, sizi də bu günə qoyacaqlar" - demişdi. Çox təəccüblənmişdik. Axı, biz Dağlıq Qarabağda yaşamırdıq... Amma çox təəssüf ki, düz bir il beş aydan

* AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, baş mütəxəssis

sonra o adamın dedikləri baş verdi. Biz də şuşalılar kimi öz doğma evimizi tərk etməli olduq...

Evimizi itirsək də, ümidimizi itirmədik. Çətin də olsa bir gün yenə geri dönəcəyimizə əmin idik. Geridönüşün ən mürəkkəb məqamı isə “Şuşa qəlbidədi, onu geri almaq çox çətin olacaq” – ifadəsinin gerçəkliyi idi. Nəhayət, ümidlə gözlədiyimiz o gün gəldi. Birinci Qarabağ müharibəsində iki il ərzində işğal edilən, 28 il işğal altında qalan Vətən torpaqları Ali Baş Komandanın əmri ilə cəmi 44 gündə azad edildi. Azərbaycan Ordusunun 2020-ci il sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan üçün yeni bir tarix yazıldı. 44 gün ərzində düşmənin texnikası tamamilə məhv edilərək, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vuruldu, 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad olundu.

Ulu öndər “Heydər Əliyev: “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur” - deyirdi. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı mədəni əhəmiyyəti və əsas coğrafi üstünlüyünə görə Şuşaya nəzarət etmək həm Azərbaycan, həm də Ermənistan üçün çox vacib sayılırdı. Odur ki, məqsədə çatmaq üçün müharibənin ən həlledici döyüşü də məhz Şuşada baş verdi. Ermənilərin özləri də deyirdi ki, Şuşa kimdədirsə, Qarabağa nəzarət ondadır.

Müharibənin gedişində Azərbaycan ən müasir, xüsusən qabaqcıl PUA-lar və uzaqmənzilli döyüş vasitələrindən istifadə edərək hərbi üstünlüyü ələ alırdısa, alınmaz qala hesab edilən Şuşanın azad edilməsi daha çox əlbəyaxa döyüşlərlə həyata keçirilirdi. Şuşanı düşməndən azad etmək və şəhərin müdafiəsini yarmaq üçün 28-30 oktyabr tarixləri arasında Azərbaycanın Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri əraziyə yeridildi. Məlumata görə, xüsusi təyinatlılar şəhərə bir çox istiqamətdən və fərqli hədəflərə yaxınlaşmaq üçün yüz nəfərlik qruplara bölünüblər. Azərbaycan XTQ-nin 400 hərbcisi 5 gün sıx meşələr və keçilməz yarıqlar arasından

irəliləyib, ciddi mühafizə olunan Laçın dəhlizindən keçərək ətraf kəndləri mühasirəyə alıblar. Azərbaycan qüvvələri beş gün Şuşa istiqamətində piyada davam etməli olublar. Çünki həm ərazi, həm də seçilən marşrut nəqliyyat vasitələri üçün uyğun deyildi. Erməni komandanlığı Şuşanı hədəfləmiş Azərbaycan qoşunlarına Qırmızı Bazar ətrafında müqavimət göstərməyi hesablamışdı, çünki, oradan Şuşakəndə yol gedir, sonra isə həmin yol Şuşaya qalxırdı. Ermənistan ordusunun Azərbaycan qoşunlarının Şuşaya həmləsini gözlədiyi ikinci istiqamət isə Laçın istiqaməti idi. Lakin Azərbaycan ordusunun komandanlığı öz miqyasına, planına və ardıcılığına görə misli görünməmiş qərar verir. Şuşaya sıx Qarabağ meşələrindən yeni yol açır.

Böyük Tağlar kəndindən meşələrlə Şuşaya, Çanaxçı və Sığnax kəndlərinə doğru 3 gün ərzində 42 kilometr uzunluğunda buldozer və əllə yol açılır. Bununla mühəndis-istehkamçılar ensiz dağ cığırını texnikanın hərəkət edə biləcəyi meşə yoluna çevirərək artilleriya qurğularını Çanaxçı ətrafına çəkə bilmişdi. Azərbaycan dağ piyadalarının uğurlu hücumu qəfil pusquya salınmış erməni əsgərlərinin sonuncu müqavimətini də qırdı. Azərbaycan hərbciləri Şuşaya girmək üçün, çətin də olsa, qarşı tərəfin ağına belə gəlməyən sıldırım qayaların olduğu istiqaməti seçdilər, onlar şəhərə qayalıqlara dırmaşmaqla qalxdılar. Erməni ordusu isə bütün gücünü şəhər istiqamətindəki əsas yollara cəmləmişdi. Çünki əsas hücumu bu yollardan gözləyirdi. Lakin Azərbaycan xüsusi təyinatlıları atəş dəstəyi olmadan sıldırım qayalıqlardan qalxdılar və yarıqlardan keçdilər.

Azərbaycanın xüsusi təyinatlıları şəhərə girəndə müdafiə olunan ermənilərlə yaxın məsafədə ağır küçə döyüşlərinə başladılar. Şuşa uğrunda döyüşlər binadan binaya aparılırdı. Noyabrın 7-də səhər 09.00-da Şuşaya Ermənistan tərəfindən İsgəndər ballistik

raketi atılmışdı. Raketin hədəfi azərbaycanlı hərbiçilər idi. Amma raket Şuşaya yox, şəhərin yaxınlığına, erməni hərbiçilərin çox olduğu yerə düşür.

Hərbi ekspert, ehtiyatda olan mayor Ədalət Verdiyev deyir ki, "...heç bir xarici hərbi mütəxəssis belə 45 gün müddətinə Şuşaya Azərbaycan bayrağının sancılacağını güman etmirdi. Şuşanın geri alınmasının 2-3 ay çəkəcəyi, bəziləri isə bu məsələnin yaz-yay aylarınadək uzanacağını ehtimal edirdi. Göründüyü kimi, Azərbaycanın hibrid metodlarla – hava, quru ərazilərdən hücumu münaqişənin tez başa çatmasını şərtləşdirdi. Şuşanın alınmasından sonra düşmənin tələsik kapitulyasiyaya əl atması qüvvələrinin sağ qalması ilə nəticələndi. Baxmayaraq ki, kapitulyasiyanın şərtləri Ermənistan üçün çox ağır idi. Ermənistan Kəlbəcər, Laçın və Ağdamı bu kapitulyasiya nəticəsində məcburən azad etdi. İndiki Dağlıq Qarabağ hazırda Azərbaycan ərazisində üzünün ortasındakı bir qaş kimi görünür. Digər tərəfdən ermənilər sovet vaxtı yaradılmış muxtar vilayət statusunu itirdilər. Bu əməliyyatlar sayəsində onların əvvəl müstəqillik, daha sonra muxtariyyət istəklərini gözlərində qoyduq. Halbuki əvvəlki baza prinsipləri qəbul edilsəydi, qan tökülmədən hansısa muxtariyyət forması bəlkə də ala bilərdilər..."

Ermənistan qüvvələri 7 noyabr günortadan sonra şəhərdən çıxarılmış və 8 noyabr səhəri Azərbaycan qüvvələri şəhərin kənarında əməliyyatlara davam etmişdir. Zirvədəki Şuşa, yüksəkdəki Şuşa, qəlbidəki Şuşa və qəlbimizdəki Şuşa, beləcə azad oldu. Şuşanın azadlığı uğrunda 357 vətən övladı canından keçdi. Düşmən həm Şuşanı, həm də digər ərazilərimizi 30 ilə yaxın işğal altında saxlamaqla bizim mədəni irsimizə böyük zərbə vurdu, tarixi abidələrimizi dağıtdı, məscidlərimizi təhqir etdi. Bu gün isə Şuşa və işğaldan azad olunan digər ərazilərimiz yenidən qurulur, özü də daha möhtəşəm, daha əzəmətli. Azərbaycanın mədəniy-

yət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Bugünkü Şuşanın yenidən qurulması isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə və 8 noyabrda Şuşa üzərində qələbə və nəzarəti elan edərkən söylədiyi ifadələrlə bağlıdır:

"Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!"

Ədəbiyyat

1. <http://az.wikipedia.org> @ Şuşanın azad edilməsi
2. <http://konkret.az/susa> kimdedirse qarabaga nezaret ondadir
4. <http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2018/may/590180.htm>
5. <http://qafqazinfo.az/news/detail/susa-ugrunda-doyusler-bele-gedib>

QARABAĞIN TACI ŞUŞADA MEMARLIĞIN YENİDƏN OYANIŞI

Azərbaycanın zəngin mədəni irsini özündə əks etdirən möhtəşəm diyarlarından biri də gözəlliyi ilə qəlbləri fəth edən Qarabağdır. 30 ilə yaxındır ki, həsrətində olduğumuz, erməni vandalizminin canlı şahidi olan gözəl Qarabağımız nəhayət ki, Ümummilli lider, Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində öz azadlığına qovuşdu. Ermənilər hələ XVIII əsrdən başlayaraq Qarabağın tarixi memarlıq abidələrindən olan alban kilsələrini özününküləşdirmişdir. Erməni vandalizmi nəticəsində Qarabağda 899 dövlət qeydiyyatında olan və 1647 dövlət qeydiyyatında olmayan tarix və mədəniyyət abidələrinə külli miqdarda ziyan dəymişdir. Qarabağ ərazisində yerləşən 67 məsciddən 65-i dağıdılmış, 2 məscid isə mənəvi təhqirlərə məruz qalmışdır. Erməni vandalları dini memarlıq abidələrimizə təhqiredici münasibət bəsləmiş, məscidlərimizdə, mədrəsələrimizdə, türbələrimizdə heyvanlar saxlamışlar. Abidələrimizin divarlarına Azərbaycan haqqında təhqiredici ifadələr həkk etmişlər. Ermənilər “Qarabağı əbədi olaraq işğal etdik” mifini uydurmuşdular. Onlar mədəni irsimizin məhv edilməsi məqsədlərinə qismən nail olsalar da, Azərbaycanın mədəniyyətinin çox zəngin olması reallığını anlamamışdılar. Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyev 29 ildən sonra bu reallığı düşmənin üzünə sillə kimi vurdu. İlham Əliyev sübut etdi ki, düşmən nə qədər cəhd etsə də, Azərbaycanın mədəniyyətini məhv edə bilməz.

* AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin elmi işçisi

8 noyabr 2020-ci il tarixində şanlı Azərbaycan ordusu tərəfindən qazanılan tarixi qələbəmiz sayəsində Qarabağda yenidən canlanma, oyanış başlayır. Bu oyanış Qarabağ memarlığının da yenidən yüksəlişi deməkdir. Qarabağa səyahət edənləri heyran buraxan möhtəşəm sənət əsərləri, memarlıq abidələri olmuşdur. Erməni vəhşiliyinə məruz qalan memarlıq abidələrimiz burada arxitekturanın yenidən inkişaf etməsi nəticəsində yavaş-yavaş əvvəlki görünüşlərinə, memarlıq quruluşlarına qayıdırlar. Bu gün Qarabağın mədəniyyətini əks etdirən tarixi-memarlıq abidələrimiz üzərində əsaslı təmir-bərpa işləri aparılır. Əsrarəngiz gözəl təbiəti ilə insanları heyran edən Qarabağ diyarı işğaldan azad olunduqdan sonra orada yenidənqurma işləri çox sürətlə irəliləyir. Qarabağa böyük qayıdış sayəsində Qarabağın həyatında yeni dövr-quruculuq, bərpa dövrü başlayır və bu işlərin görülməsi Heydər Əliyev fondunun vəsaiti hesabına yerinə yetirilir [1, s. 60,61].

Qarabağın bənzərsiz bölgələrindən birinci yerdə duran Şuşa şəhəri haqqında Ümummilli lider, Ulu öndər, dahi siyasətçi Heydər Əliyev demişdir ki, Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur. Təməli 1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Şuşa Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarındandır. 1992-ci ildə erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunan Şuşa ağılasığmaz təcavüzlərə məruz qalsa da, əsarət altında olsa da, heç bir zaman əyilmədi, Azərbaycanın ruhunu hər zaman özündə əks etdirdi. Şəhər düşmən əsarəti altında olan 30 ilə yaxın müddətdə 217 dövlət qeydiyyatlı abidəmiz, 600 dövlət qeydiyyatızsız tarixi abidəmiz dağıntılara məruz qalmışdır [1, s. 60,61]. Şuşa şəhərində 17 məsciddən 16-sı dağıdılmış, təkcə Yuxarı Gövhər ağa məscidi qəsdən tolerantlıq nümunəsi olaraq nisbətən salamat saxlanılmış və ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq fars məscidi kimi göstərilmişdir. Yaşayış evləri, məktəblər, ictimai binalar ya yandırılmış, ya da

kərpic-kərpic sökülərək satılmışdır. Landşaft memarlığına çox böyük ziyan vurulmuş, 60 min hektara yaxın meşə sahəsi məhv edilmişdir. Müxtəlif ağac növləri yandırılmış və ya doğranıb satılmışdır.

Düşməni diz çökdürən qələbəmizdən sonra Qarabağda həyata keçirilən ilk layihə Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun salınmasıdır. Bu əhəmiyyətli yolun təməlqoyma mərasimi 16 noyabr 2020-ci ildə keçirilmişdir. Təməlqoyma mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva iştirak etmişdir. İlham Əliyev inşasına başlanan bu yolun xüsusi əhəmiyyətindən söz açmışdır. Prezident bildirmişdir ki, Qarabağın tacı adlandırılan Şuşa şəhərinə aparan Zəfər yolu Qarabağı işıqlı günlərə aparan ilk addımdır. Bu addım yol infrastrukturunun inkişafının başlangıcıdır. Beləliklə, Qarabağda ilk olaraq landşaft memarlığı sahəsində böyük işlər görülməyə başlamışdır [4].

14 yanvar 2021-ci il tarixində Şuşaya səfər edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva əsarət dövründə minarələri dağıdılmış, özü zərbələrə məruz qalmış Saatlı məscidini, Aşağı və Yuxarı Gövhərağa məscidlərini ziyarət etmişlər. İlham Əliyev hər üç məscidin əsaslı şəkildə təmir olunması sahəsində müvafiq göstərişlərini vermişdir. Yüksək memarlıq xüsusiyyətinə malik bu memarlıq abidələri dağıntılara məruz qalsalar da, islamı dəyərləri hələ də özündə yaşadır. İlham Əliyev düşmən tərəfindən dağıdılmış Şuşa mədəniyyət evində olmuşdur. Prezidentin tapşırığına əsasən vaxtilə burada yerləşən dahi şəxsiyyətlərin büstləri təmir edilərək buraya geri gətirilmişdir. Dağıdılmış vəziyyətdə olan Xan qızı Natəvanın sarayını, dahi Bülbülün ev muzeyini, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini gören İlham

Əliyev erməni vandallığının bir daha şahidi olmuş, bu abidələrin də bərpa olunması ilə bağlı göstərişlər vermişdir. İlham Əliyev bildirmişdir ki, 2021-ci il ərzində Şuşanın baş planının hazırlanması başa çatacaq, Vaqif poeziya günləri bərpa ediləcək, Xarıbülbül festivalı keçirəcəkdir [5].

16 mart 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin, birinci xanım Mehriban Əliyevanın və Leyla Əliyevanın Şuşa şəhərinə növbəti səfəri olmuşdur. İlham Əliyev Şuşada aparılan yenidənqurma işləri ilə tanış olmuşdur. Bərpası başlamış Molla Pənah Vaqifin məqbərəsində, Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan büdcəsi hesabına tikilən "Qarabağ" otelində olmuş İlham Əliyev burada görülən təmir-bərpa işləri ilə tanış olmuşdur. Pənahəli xan sarayının, Şuşa Dövlət Rəsm Qalereyası binasının, "Realnı məktəb" binasının və tək-cə fasadı qalmış İnternat məktəbinin vəziyyətinin hansı səviyyədə olması ilə maraqlanan İlham Əliyev burada da erməni vandallarının vəhşiliklərinin bir daha şahidi olmuşdur. Prezident bu abidələrin də mütləq şəkildə bərpa ediləcəyini bildirmişdir [6].

29 avqust 2021-ci ildə İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşaya növbəti dəfə səfər etmişdir. Səfər zamanı artıq təmir olunub istifadəyə verilən "Qarabağ" otelinin açılışı olmuşdur. 1980-ci ildə inşa edilən otel binası işğal dövründə fəaliyyət göstərməmişdir. Şuşa şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra oteldə Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə təmir-bərpa və yenidənqurma işləri görülmüşdür. Müasir səviyyədə bərpa olunan oteldə qonaqların yaxşı şəraitdə istirahət etmələri üçün bütün imkanlar yaradılmışdır. Otel daxilində müxtəlif kateqoriyalı otaqlar, restoran, bar, konfrans otağı qonaqların istifadəsinə verilmişdir. Park ərazisində landşaft memarlığına dair abadlaşdırma işləri aparılmış, fəvvarələr qurulmuş, avtomobil dayanacaqları inşa edilmişdir. İlham Əliyev Şuşada xüsusi nümayəndəliyin yerlə-

şəcəyi inzibati binada gedən bərpa-təmir işləri ilə də tanış olmuşdur [7]. Daha sonra İlham Əliyev və Mehriban Əliyeva Bülbülün ev muzeyinin açılışında iştirak etmişdir. 1982-ci ildən fəaliyyət göstərmiş muzey işğal dövründə yararsız hala salınmışdır. İşğaldan sonra bərpa işləri zamanı eyvana çıxan divarlarda suvaq altından daş üzərində yonulmuş ərəb əlifbası ilə iki yazı və günəş simvolu aşkar olunmuşdur. Yazıların birində Qurandan ayə, digərində isə evin tikilmə tarixi qeyd edilmişdir. Tikilmə tarixi olan epigrafiq yazıda göstərilir ki, tikili 1788-ci ildə inşa olunmuşdur. Tikili memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın tarixi yaşayış binalarının xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Belə ki, otaqların daxili quruluşu Azərbaycanın ənənəvi evlərinə xasdır. Təmir-bərpa zamanı bütün yükdaşıyıcı konstruksiyalı divarların bünövrəsi möhkəmləndirilmiş, çat olan hissələrdə yenidənqurma işləri aparılmışdır. Binanın daxili otaqlarında çürümüş taxta döşəmələr, dam örtüyü, qapı və pəncərələr yeniləri ilə əvəz olunmuşdur [3]. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin dağıdılmış ev muzeyində də olmuş, burada aparılacaq işlərlə maraqlanmışdır. Daha sonra Şuşada 5 mərtəbədən ibarət beş ulduzlu otelin və 2,8 hektar ərazini əhatə edən konfrans mərkəzinin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Prezidentə bildirilmişdir ki, hər iki binanın memarlıq quruluşunun dizaynında keçmişlə müasirliyin sintezi nəzərdə tutulub. Binaların xarici görünüşündə ornamental kompozisiyaların və milli memarlıq elementlərinin tətbiq edilməsi planlaşdırılmışdır.

Səfər çərçivəsində Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin təmir-bərpa və yenidənqurma tədbirlərindən sonra ikinci dəfə açılışı olmuşdur. Bu möhtəşəm məqbərə Ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli təşəbbüsü ilə 1977-ci ildə ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli

Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, sənətşünaslıq doktoru Əbdülvahab Salamzadə və əməkdar memar Eldar Kanukovun layihəsi əsasında tikilmiş məqbərənin 1982-ci ildə inşası başa çatmışdır. Erməni vandalizminin qurbanı olmuş torpaqlarımız azad edildikdən sonra İlham Əliyevin məqbərənin yenidən təmir edilməsi barəsində tapşırıqlarının nəticəsində məqbərə tamamilə bərpa edilmişdir [2, s. 3,4]. Məqbərə şəbəkə memarlığının ən gözəl nümunələrindən biridir. Qırmızımtıl Qarabağ mərməri ilə üzlənmiş məqbərə dörd künc quruluşa malikdir və planda kvadrat şəkillidir. Aşağı hissə trapesiya şəkilli oturacaq formasındadır. Tökmə alüminium şəbəkələr oturacağın üç tərəfindən başqa bütün üzlərdə işlənmişdir. Oturacağın şəbəkələr verilmiş hissəsində giriş qapısı yenidən hazırlanmış və şəbəkə ilə bəzədilmişdir. Məqbərənin konstruksiyası monolit dəmir-beton karkas konstruksiyadır. Bu konstruksiya qurularkən məqbərə ətrafındakı dağ mənzərəsi və şəhərsalma xüsusiyyəti nəzərə alınmışdır. Məqbərənin bərpası ilə bağlı memarlar tərəfindən verilən layihələr əsasında yerli və xarici mütəxəssislər tərəfindən müəyyən edilən xüsusi materiallarla konstruktiv bərpa işləri aparılmışdır. Bərpa işlərində xalq memarlığının yerli ənənələrinin, monumental-dekorativ və tətbiqi plastika vasitələrindən istifadənin birgə kontaminasiyası qorunub saxlanmışdır. Abidənin dam örtüyü olan yastı dəmir-beton örtük konstruksiyası yenidən qurulmuşdur. Fasad və daxili hissələrdə oturacaq üzərində qurulan və şəbəkələrlə əhatə olunan sütunlar mərmər üzlüklərlə üflənmişdir. Məqbərənin daxilində mərkəzdə qara mərmərdən sənduqə qoyulmuşdur. Şaquli vəziyyətdə qoyulmuş ağ mərmərdən hazırlanan büstün fonu qara mərmərdir. Təmir-bərpa işləri ərəfəsində məqbərə ətrafında geniş tikinti-quruculuq işləri görülmüşdür. Landşaft memarlığına daxil olan istinad divarları və meydança

qranitlə üzlənmişdir. Ətrafda gül kolları salınmışdır [8]. Səfərin sonunda İlham Əliyevə Şuşa şəhərinin baş planı təqdim olunmuşdur. Bildirilmişdir ki, baş plan işlənərkən şəhərin tarixi əzəmətinin qorunması əsas götürülmüşdür. Baş planda Şuşanın qədimliyi ilə müasirliyin vəhdəti nəzərdə tutulmuşdur. Şəhərdə uzunluğu 36,2 km olan mövcud yolun bərpası ilə yanaşı, 17,6 km uzunluqda yeni yolun da salınması planlaşdırılmışdır. Bundan əlavə ictimai dayanacaqların yerləşəcəyi yerlər də müəyyən olunmuşdur. Baş planda şəhərin relyefinə uyğun yaşıllıqların salınması ilə landsaft memarlığın daha da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Təqdim olunan baş planda yaşayış binalarının layihələri verilmiş, ümumi sahəsi 46765² metr olan yaşayış massivinin 6 məhəllədən ibarət olması planlaşdırılmışdır. İnşa ediləcək bu yaşayış massivində 25 binanın olacağı nəzərdə tutulmuşdur. İlham Əliyev birinci məhəllənin təməlini qoymuşdur. Burada nəzərdə tutulan üç, dörd, beş mərtəbəli binaların Şuşa memarlığına xas üslubda tikilməsi planlaşdırılmışdır.

7 noyabr 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva uzunluğu 101 km olan Zəfər yolunun açılışında iştirak etmişdir. İlham Əliyev və Mehriban xanım Əliyeva Daşaltı məscidinin təməlqoyma mərasiminə qatılmışdır. Daha sonra Şuşa rayon mərkəzi xəstəxananın təməlqoyma mərasimində iştirak edən İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, azad olunmuş digər ərazilərdə olduğu kimi Şuşada da səhiyyə ocaqlarının inşası dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. İlham Əliyev Aşağı və Yuxarı Gövhərağa məscidlərinin təmir-bərpa işləri ilə də tanış olmuşdur. Prezidentə məlumat verilmişdir ki, Yuxarı Gövhərağa məscidinin bərpasının birinci mərhələsi bitmiş, ikinci mərhələsi başlamışdır. Bu mərhələdə məsciddə möhkəmləndirmə işləri həyata keçirilir. Məscidin ərazisində olan mədrəsə də bərpa ediləcəkdir. Hər iki

məscidin minarələri bərpa ediləcək, həmçinin dam və döşəmə örtükləri dəyişdiriləcəkdir. İlham Əliyev mühüm mədəni tarixi memarlıq abidəsi olan Mehmandarovların malikanə kompleksində aparılan təmir-bərpa işləri ilə də tanış olmuşdur. Malikanə kompleksinə məscid, kiçik və böyük yaşayış evləri daxildir [9].

1 yanvar 2022-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyev xalqa müraciəti zamanı 2022-ci ili Şuşa ili elan etmişdir. İlham Əliyevin 2022-ci ili Şuşa ili elan etməsi Şuşa şəhərində təmir-bərpa və yenidənqurma işlərinin daha sürətli aparılması ilə nəticələnmişdir. 2022-ci ildə Şuşa şəhərinin 270 illiyi böyük təntənə ilə qeyd olunur.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016, 177 s.
2. Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı: "Renessans-A" Nəşr Evi, 2017. 240 s.
3. Orucov E. Şuşada Bülbülün ev muzeyinin açılışı milli mədəniyyətimizə böyük qayğı nümunəsidir. "Xalq" qəz., Bakı, 2021, 31 avqust
4. <https://president.az/az/articles/view/46840>
5. <https://president.az/az/articles/view/50184>
6. <https://president.az/az/articles/view/50901>
7. <https://president.az/az/articles/view/52871>
8. <https://president.az/az/articles/view/52876>
9. <https://president.az/az/articles/view/54040>

Dursun Engin KARABULUT*
Kerem KARABULUT**

ZENGEZUR KORİDORU: SOSYO-EKONOMİK DEĞERLENDİRMELER

Giriş

Ermenistan'ın 12 Temmuz 2020'de Azerbaycan'ın Tovuz bölgesini her zamanki gibi saldırgan ve işgalci tutumuyla bombalaması, 27 Eylül 2020 tarihinde de yaklaşık 28 yıldır işgal ettiği Azerbaycan'a ait olan Karabağ'ın dışındaki diğer şehirlere saldırması sonucu Azerbaycan ordusu karşı taarruz başlatmıştır. Bu taarruz ile Azerbaycan ordusu tarihte eşi az görülen zaferler elde ederek ilerlemiştir. Azerbaycan'ın Ermenistan'a büyük kayıplar verdirdiği savaş, başlamasından 44 gün sonra 10.11.2020 tarihinde Ermenistan yenilgiyi kabul etmesi ile sonlandırılmıştır. Rusya'nın girişimleri ile imzalanan antlaşma ile sağlanan barış sürecinin hem Türkiye-Azerbaycan sosyo-ekonomik ilişkilerine hem de her iki ülkenin toplumsal yapılarına ve uluslararası ilişkilerine anlamlı düzeyde etkileri olacaktır. İşte bölgedeki sosyo-ekonomik gelişmeleri en çok etkileyecek konulardan birisi de Zengezur Koridorunun açılacak olmasının Ermenistan tarafından kabul edilmesidir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri iki ayrı devlet ilişkisinden öte bir özellik göstermektedir. Devletler ayrı olsa da "bir millet" olmanın gereği olarak iki ülke arasındaki ilişkiler, her devletin tamamen kendi menfaatini önceliklendirme kuralı yerine, "her iki devletin menfaatini birlikte geliştirme kuralı" çerçevesinde şekillendirilmektedir. Bu doğrultuda, uluslararası toplantılarda ve görüşmelerde, Azerbaycan Türkiye'nin, Türkiye de Azerbaycan'ın haklarını savunabilmektedir. Özellikle iki devletin ortak sorunu olan Ermenistan konusunda ise

tamamen ortak politikalar uygulanmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan'ın bölgesel ve küresel ortak politikaları, Kafkasya ve diğer devletler nezdinde istikrar, güven, huzur ve ekonomik kalkınmaya olumlu katkı yapmaktadır. Karabağ Zaferi sonrası ise iki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin en az üç kat artış göstereceği tahmin edilmektedir. Türkiye-Azerbaycan arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerdeki gelişmeler, bölge ve dünya açısından da olumlu sonuçlara sebep olacaktır. İki güçlü ülke olan Türkiye ve Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurması hem Rusya'nın hem de Ermenistan'ın yararına bir durumdur. Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinin niteliğini belgeleyen en son kanıt ise "Şuşa Beyannamesi"dir. Bu çalışma ile Zengezuru Koridorunun Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolunun da tamamlanmasını tetikleyerek bölgesel ve uluslararası düzeylerde ne tür sosyo-ekonomik etkiler doğurabileceği değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Zengezur koridoru ve etkileşimler

44 günlük Karabağ Zaferi sonrası varılan antlaşmaya göre, Nahcivan ile Azerbaycan arasında bir koridor açılması öngörülmektedir. Antlaşmaya göre, ulaşımın güvenliği Ermenistan tarafından garanti edilecek, kontrolü ise Rusya istihbaratının sınır birimleri tarafından yapılacaktır. Bu koridorun açılmasının çok büyük bir stratejik bir değeri vardır. Çünkü, bu yol vasıtasıyla Türkiye karayolu ile sadece Azerbaycan'a bağlanmayacak, aynı zamanda Orta Asya'ya da açılacaktır. Azerbaycan ise bu yolla Avrupa'ya ulaşacaktır. Zengezur Koridorunun açılmasıyla, Türkiye'nin demiryolu bağlantısının kurulması için Kars-Iğdır-Nahcivan demiryolu ön plana çıkacak konulardan birisi olacaktır.

Bu koridorun açılmasıyla, Türkiye-Azerbaycan arasında hem turizm hem de dış ticaretin mevcut durumunun 2-3 katına çıkması beklenmelidir. Erivan bu yol konusunda; "Türkiye sınırlarını bize açarsa, biz de yolun inşa edilmesine müsaade ederiz" dayatmasına gidebilir. Yani Ermenistan bu koridor karşılığında büyük olasılıkla

* Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

** Prof., Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte

Türkiye'nin sınır kapılarını açması konusunda ciddi çalışmalar yapmaya başlayacaktır. Ancak, bu konuda Türkiye'nin Karabağ Savaşı öncesinde ve sonrasındaki tutumunun değişmeyeceği bilinmelidir. Türkiye'nin Ermenistan sınır kapılarını açmasının tek şartı; Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan'a karşı asılsız iddialarından vazgeçmesi ve işgal ettiği Karabağ topraklarını terk etmesiydi. Şimdi bunlardan Karabağ toprakları savaş yoluyla geri alındı. Ancak, Ermenistan'ın asılsız iddialarından vazgeçip geçmeyeceği bilinmemektedir. Eğer Ermenistan asılsız iddialarından (sözde soykırım, toprak ve tazminat talebi gibi) vazgeçerse ve Zengezur Koridorunun açılmasında sıkıntı çıkarmazsa, işte o zaman sınır kapılarının açılması mümkün olur. Zaten, Ermenistan'ın rahat yaşamasının tek yolu da Türkiye ve Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmasından geçmektedir.

Karabağ'da kazanılan zafere bağlı olarak açılacak koridor, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ni de ön plana çıkacaktır. Çünkü Nahcivan; Türk Dünyasının Türkiye ile kara sınırı olan tek toprak parçası ve oluşacak demiryolu ağının da merkezindedir.

Günümüz itibarıyla Macaristan hariç olmak üzere Türk Dünyası arasında gerçekleşen ticaret hacmi yaklaşık 16 milyar dolar, Macaristan da katılınca bu rakam 19 milyar dolar olmaktadır¹. İşte bu ve gelecekte daha da artacak potansiyelin geçiş güzergahı Nahcivan olabilecektir. Bu nedenle, Nahcivan-Azerbaycan koridorunun hiçbir şekilde kapanmayacağı uygun bir strateji ile açılması ve düşünülen planların şimdiden etkinleştirilmesi önemli olacaktır.

Nahcivan-Azerbaycan koridorunun inşa edilmesi, Karabağ'ın inşası ve gelişimine de önemli katkı yapacaktır. Bilindiği gibi, Ermeniler şimdiye kadar yaptıkları gibi Karabağ'daki işgal ettikleri toprakları terkederken de yakıp yıkmışlardır. Bu çerçevede Karabağ'da 30

yıllık süreçte yarattıkları tahribatın toplam tutarı yaklaşık 1 trilyon dolar kadardır. İşte bu koridor ile Türkiye-Karabağ bağlantısı da sağlanacağı için her açıdan Karabağ'ın inşası ve gelişimi desteklenmiş olacaktır.

20. yy'da Karabağ'ın meşhur olan pamuk ve halı dokumacılık işleri; bu koridorun açılması ile Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşma imkanı yakalayacak ve talebe bağlı olarak halı ve kilim gibi üretimlerde önemli merkezlerden birisi olabilecektir. Karabağ halı ve kilimleri Türkiye'nin Antalya, İstanbul, İzmir gibi turizm merkezleri aracılığıyla batılı ülke müşterilerine pazarlanma şansı bulabilecektir.

Nahcivan-Azerbaycan koridoruyla Türk Dünyasının ürünleri Avrupa'ya ulaşabileceği gibi uzun dönemde Çin ürünleri de taşınacaktır. Böylece, bu iktisadi bağlantıyla Türk dünyasının medeni ve ilmi bağlantıları da güçlenmiş olacaktır.

Bu koridor, Türkiye ile Türk dünyası arasında turizm ve inşaat sektörlerinin gelişmesine önemli katkı yapacaktır. Çünkü ulaşım ve taşıma maliyetleri her iki sektör açısından da önem arz etmektedir. Açılacak koridor taşıma ve ulaşım maliyetlerini anlamlı bir şekilde azaltacaktır. Örneğin, Nahcivan'dan uçak ile Azerbaycan'a gidiş dönüş maliyeti yaklaşık 600 TL iken, demiryolu ile bu rakam yaklaşık 60-100 TL arası olacaktır. Bu durum ciddi bir turizm hareketliliğini de beraberinde getirecektir.

Nahcivan-Azerbaycan koridorunun Türkiye açısından önemli bir kazanımı da özellikle sağlık turizmi açısından olabilir. Nahcivan'ın Doğu Anadolu Bölgesi'nden önemli bir sağlık hizmetleri talebi olacaktır. Koridor açılınca; Nahcivan ve Azerbaycan'dan sağlık hizmetlerine talep artacağı gibi, uzun dönemde diğer Türk Cumhuriyetleri ve İran'dan da talep artışı olabilir. Bunun için şu öneri yapılabilir: İğdir ilinde oluşturulacak "sağlık serbest bölgesi" ile Türk Dünyası ve İran'dan gelecek sağlık hizmetleri talebi uygun ücretlerle karşılanabilmelidir. Bu altyapı oluşturulana kadar da sağlık arz altyapısı çok gelişmiş olan Erzurum ilinde bu hizmet verilebilir.

¹ Sevinç Hesenoğlu, Qarabağın Azad Edilmesinin Türk Dünyasına İktisadi Tesiri, Bakü Devlet İktisat Üniversitesi tarafından 20.11.2020 tarihinde online düzenlenen program.

Kars-Iğdır-Nahcivan-Azerbaycan demiryolu bağlantısı, uzun dönemde Culfa-İran-Van demiryolu ile de bağlanınca önemli bir sosyo-ekonomik potansiyel yakalanmış olacaktır. Böylece, İran ile olabilecek ticari potansiyel de artacaktır.

Türkiye-Nahcivan-Azerbaycan bağlantılı bölgedeki iktisadi ve siyasi etkinliği artırmak için bundan sonraki stratejilerden birisi, Türk Dünyasında ortak bir Türk dilinin konuşulabileceği planlama yapılmaktır. Böylece, uzun dönemde hem birlik ve beraberlik içerisinde hareket edilmiş olur hem de sosyo-ekonomik ilişkilerin artması sağlanır.

Bu proje ile öncelikle Avrupa, Türkiye, Kafkasya, ve Rusya bağlantılı sosyo-ekonomik ilişkiler gelişecektir. Devamında da Hint ve Atlas Okyanusları bağlantılı olarak Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarından deniz yolu ile Süveyş Kanalı ve Cebelitarık Boğazından Akdeniz'e giren ürünler, oradan İzmir Çandarlı ve İstanbul üzerinden demiryoluyla veya Karadeniz'e geçerek Trabzon ve Hopa Limanlarından Erzurum ve Kars'a ulaştırılabilecek, buradan da Kars-Iğdır-Nahcivan veya Kars-Tiflis-Bakü Demiryollarıyla Pekin'e kadar gidecektir. İşte bu özelliklerinden dolayı hayata geçirilecek olan bu projeye "Kıtalar Arası Deniz ve Demirden İpek Yolu" özelliği atfetmek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle, yapılacak güzergah yerel olmasına rağmen, etkisi uluslararası veya kıtalar arası nitelik taşıyacaktır.

Jeffrey D. Sacs tarafından 2014 yılında yazılan ve 2019 yılında Türkçe çevirisi yapılan "Sürdürülebilir Kalkınma Çağı" adlı bilimsel kitap çalışmasında, dünya ülkelerinden deniz kıyısına sahip olanların olmayanlara kıyasla çok daha kalkınmış oldukları, kıyısı olmayıp kalkınabilenlerin de etkili demiryolu ağına sahip oldukları vurgulanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Zengezur Koridorunun açılması ve bunun Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolu ile desteklenmesi durumunda, Türkiye ve Azerbaycan'ın demiryolu bağlantılı gelişme

imkanlarından ve bölge ve dünya Pazar potansiyelinden daha çok pay edebilmeleri sağlanmış olacaktır.

Türkiye'nin Türk Dünyası ile tek kara bağlantısı Nahcivan Özerk Cumhuriyeti iledir. Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolu tamamlanınca ve Zengezur koridoru açılınca toprak bağlantısının yanında demiryolu hattı da olacaktır. Böylece bu bağlantı sadece Türk Dünyası ile değil, aynı zamanda Asya'nın derinlikleri ve Avrupa ile de olacaktır.

Bilindiği üzere, demiryolu denizyolundan sonra maliyeti en uygun ulaşım sektörü yöntemidir. Bu nedenle, hattın açılması ile bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde maliyet ve güvenli ulaşım kolaylığı açısından önemli kazanımlar ortaya çıkacaktır. Bu kazanımları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

Zengezur Koridoru ve Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolunun uluslararası bağlantıları "denizden ve demirden ipekyolu" olarak nitelendirilebilir. Çünkü bu bağlantılar ile Hint ve Atlas Okyanusları, Süveyş Kanalı ve Cebelitarık Boğazı, Hazar Denizi, Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz arasında demir ve kara yolu bağlantıları etkinleştirilmiş olacaktır.

Zengezur Koridoru, Kars-Iğdır-Nahcivan-Bakü ve Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu ile birlikte Kars bağlantılı "İki Kollu Demirden İpek Yolu"nun Türkiye-Azerbaycan bağlantılı olarak tarihi İpek Yolunun çağın gereğine uygun şekilde tamamlanması anlamını taşımaktadır. Zengezur Koridoru ile Kars-Iğdır-Nahcivan-Bakü Demiryolu'nun avantajı ise; Nahcivan'ı içermesi, biraz daha yakın olması ve doğrudan Türkiye-Azerbaycan bağlantılı olmasıdır.

Proje kıtaların yaklaşması ve ulaşımının etkinleşmesine ilave katkı yapacaktır. Avrupa'dan Çin'e kesintisiz bağlantının yanında, Rusya ile bölgenin ve Türkiye'nin ticari ilişkilerinin gelişmesine de katkı yapacaktır.

Karabağ'ın inşası sürecinde Türk inşaat sektörünün düşük maliyetle katkısını ve kazancını artırmasının yanında, Karabağ'daki

üretimin de Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine ulaşmasını sağlayarak ciddi bir sinerji yaratacaktır.

Bu hattın hayata geçmesi ile Türkiye ve Azerbaycan tarafında hatta yakın yerleşim bölgelerine ilgi ve talep artacaktır. Özellikle Covid-19 sürecinin de etkisiyle tek katlı bahçeli evlerde yaşama isteği ve hattın sağlayacağı ticari ve ulaşım imkânlarına bağlı olarak bu süreç ilerleyecektir.

Hat güzergâhındaki üretimin Nahcivan-Bakü-Aşgabat ve hatta Çin'e ulaşımı sağlanabileceği için hem tarım ve hayvancılık hem de sanayi sektörü gelişim gösterecektir.

Yol medeniyettir denir. Demirden ipek yolunun kollarından birisi daha kısa güzergahtan tamamlanarak güzergâhtaki tüm ülkelerin bilimsel ve kültürel etkileşimleri hızlanacaktır.

Türkiye-Azerbaycan arasındaki ürün ticareti ve turizm faaliyetlerinin ulaşım maliyeti yaklaşık üçte iki düzeyinde azalış gösterecektir. Böylece, Özellikle Nahcivan-Azerbaycan koridorunun açılması ve Karabağ bağlantılı turizm hareketliliği ve ticaret artacaktır.

Zengezur Koridorunun açılması ile Türkiye'nin İğdır ilinde "İğdır Sağlık Serbest Bölgesi"nin kurulması ve böylece sağlık turizmi hareketliliği de artabilecektir.

Azerbaycan ve Türkiye'nin demir yolu ile Ağrı dağına ulaşması sağlanarak dağ turizmi konusunda bölgesel ve uluslararası etkiler ortaya çıkacaktır.

Zengezur Koridoru ve onunla bağlantılı Kars-İğdır-Nahcivan demiryolunun tamamlanması, Türkiye'nin en geri kalmış bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkındırılması çabalarına destek olacaktır.

Bu projelerin gerçekleşmesi durumunda, uzun dönemde Trabzon-Erzurum-Tebriz ve Culfa-Van gibi demiryolu bağlantıları gündeme gelebilecektir.

Şuşa Beyannamesinde de vurgulandığı gibi, Zengezur Koridoru'nun açılacak olması, tarihi Türk topraklarının şekillenmesi ve gelecek hedefler açısından önem arz eden bir konudur.

Sonuç

Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından yaklaşık 30 yıldır işgal edilmiş topraklarını 2020 yılındaki 44 günlük çok başarılı bir askeri zaferle geri alması bölgede barış, kalkınma ve istikrar açısından önemli etkiler doğuracaktır. İşte bu etkilerden birisi de Zengezur koridorunun açılması olacaktır. Bu koridorun açılması Azerbaycan ve Türkiye ile birlikte Rusya, Türk Cumhuriyetleri, İran, Çin, Gürcistan ve Avrupa ülkeleri gibi bir çok ülkeyi etkileyecektir. Ermenistan'ın saldırgan ve işgalci tutumundan vazgeçmesi durumunda bu gelişmelerden olumlu etkilenmesi mümkün olacaktır. Bu gelişmelerin Türkiye açısından inşa edilmesini hızlandırdığı faaliyet ise Kars-İğdır-Nahcivan Demiryolu (KIND) hattının yapımı olacaktır. Böylece Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu (KTBD) hattının diğer ikiz kardeşi inşa edilmiş olacaktır ki, ipek yolunun ana kolları tamamlanmış olacaktır. Bu gelişmelerin bölge ve dünya açısından pek çok olumlu yönü bulunmaktadır. Gerçekleşen olaylar, Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarını geri alması, bölge ve dünya ülkelerinin ticari ve siyasi ilişkilerinin gelişeceği bir ortam yaratmıştır. Bu nedenle tüm dünya ülkelerinin yaşanan bu olumlu gelişmelere katkı yapması ve desteklemesi gerekmektedir. Elde edilen bu sonuçların en çok etkileyeceği iki ülke ise Azerbaycan ve Türkiye'dir. Tarihten beri dost, kardeş ve kader birlikleri olan bu iki ülke Azerbaycan'ın Karabağ Savaşı sırasında gösterdikleri dayanışma ile işte ve fikirde birlik içerisinde olduklarını tüm dünyaya göstermişlerdir. İki ülke arasındaki bu ortak tutum, başta Türk Dünyası olmak üzere pek çok dünya ve bölge ülkelerinin Türkiye ve Azerbaycan ile yakın siyasi ve iktisadi ilişkiler kurma isteklerini artıracaktır. Zengezur Koridorunun açılması gibi bölgede yaşanacak gelişmeler, bölge ve dünyadaki siyasi ve iktisadi

istikrarın sağlanması ve sürdürülmesini destekleyecektir. Bu çerçevede, Türkiye ve Azerbaycan, özellikle Türk Dünyası Devletleri arasındaki kültürel bağlar aracılığı ile ilişkileri güçlendirmek için ortak değerler üzerine çalışmalar yapmalıdır. Örneğin, Türk Dünyasının önemli bir ortak değeri olan Nevruz Bayramı, "Uluslararası Nevruz Festivali" haline dönüştürerek Türkiye'nin İğdir ilinde gerçekleştirilebilir. Yine Rusya, İran ve diğer dünya ülkelerinden sağlık turizmi yoluyla insanları bölgeye çekerek, "Sağlık Serbest Bölgesi" kurulabilir. Bunun için Zengezur Koridoru ve Kars-İğdir-Nahcivan Demiryolunun tamamlanması önem arz etmektedir. Ayrıca, Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Sarıkamış ve Palandöken kayak merkezleri, Ağrı Dağı, Ani Ören Yeri, İshak Paşa Sarayı, Balıklı Göl, Tuzluca Tuz terapi Merkezi, Güzeldere Testere Vadisi ve Gökkuşluğu Tepeleri, Akdamar Adası ve Van gölü, Ahlat Selçuklu mezarları, Tortum Şelalesi gibi bölgenin potansiyelleri Nahcivan ve Karabağ potansiyellerinin birlikte değerlendirileceği destinasyonlar üzerinde çalışılabilir. Bunun için etkili tanıtım ve reklam çalışmaları başlatılmalıdır. Bu çalışmaların sonucunda yapılacak bilimsel araştırmalar ve tanıtım faaliyetleri artırılarak tüm dünyadan Azerbaycan ve Türkiye'ye yatırım yapılması konusunda çalışmalar yapılmalıdır. Türkiye ve Azerbaycan kendi aralarında kuracakları bir üniversite veya teknoloji geliştirme merkeziyle dünyanın en ileri teknoloji ve silahlarını üretme ve bunları satarak kalkınmalarına katkı yapma çabası içerisinde olmalıdırlar.

Kaynaklar

1. Durmuş, Savaş. (2018) Türkiye Azerbaycan Dış Ticaret Hacmi ve Cari Açık: Ampirik Bir Çalışma, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 11, Sayı 3.
2. Hesnova, Sevinç (2020), Qarabağın Azad Edilmesinin Türk Dünyasına İktisadi Tesiri, Bakü Devlet İktisat Üniversitesi tarafından 20.11.2020 tarihinde online düzenlenen program.

3. Karabulut, Dursun Engin (2022), Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Karabağ, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Tez Yöneticisi: Özge Buzdağlı), Erzurum.
4. Karabulut, Kerem, İlkey Noyan (2020), Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, Türkiye'de Dış Ticaret ve Lojistik Uygulamalı ve Teorik Seçme Konular (Editör: İlkey Noyan Yalman), Nobel Yayınevi, Ankara.
5. Mustafayev, Beşir (2013), Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 49, ss. 281-294, Erzurum.
6. Özkul, Osman, Hüseyin Vermez (2009), Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları, Bilig, Güz, Sayı 51, ss. 139-170.
7. Salahov, Samir (2021), Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Hattının Sosyo-Ekonomik Etkileri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tez Yöneticisi: Kerem Karabulut), Erzurum.
8. <https://www.ortadoguhaber.com/haberler/ermenistan-in-daglik-karabag-i-iscalinin-maliyeti-320-milyar-dolar-asti> (Giriş: 11.11.2020).
9. <https://yesiligdir.com/yazar/yazi/7684> (Giriş:24.04.2021).
10. <https://yesiligdir.com/yazar/yazi/7649> (Giriş:24.04.2021).
11. <http://nahcivan.bk.mfa.gov.tr/> (Giriş: 10.11.2020).
12. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Giriş: 10.11.2020).
13. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Giriş: 10.11.2020).
14. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html> (Giriş: 10.11.2020).
15. https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/1584178601699_nahcivan.pdf (Giriş: 10.11.2020).

MÜRƏKKƏB VƏ ZİDDİYYƏTLİ 2022-Cİ İL

2022-ci ilin əvvəlinə olan məlumatlara görə, Azərbaycanda əhalinin sayı 10 336 308 nəfərdir, bunun 5 117 031 (49,5%) nəfəri kişilər, 5 219 277 (50,5%) nəfəri qadınlardır. 21 illik müstəqillik dövrü ərzində ölkə əhalisinin artımı 40% təşkil edib. Azərbaycanda 2022-ci il “Şuşa ili” elan edilib. Bu il şəhərin qurulmasının (1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən) 270 illiyi qeyd olunur. Müharibədə qələbədən sonra da Qarabağ Azərbaycan siyasi həyatının əsas mövzusu olaraq qalır, ilin əsas hadisələri bu mövzu ətrafında inkişaf edəcək. Bu hadisələr arasında Bakının Qarabağın statusu ilə bağlı mövqeyinin müdafiə olunması, azərbaycanlıların ölkənin işğaldan azad edilmiş rayonlarına köçürülməsi, ölkələrin bir-birinin ərazi bütövlüyünü qarşılıqlı olaraq tanıması və gələcəkdə sülh müqaviləsinin onlar tərəfindən imzalanması üçün zəmin yaradan Ermənistanla sərhədin demarkasiyasının və delimitasiyasının başlaması, nəqliyyat kommunikasiyalarının açılması üzrə razılaşmaların praktiki olaraq həyata keçirilməsini qeyd etmək olar.

Hələ dünən müxtəlifönlü azərbaycanlı analitiklər Rusiya ilə imzalanmış müttəfiqlik münasibətlərinə dair müqavilənin ölkə üçün müsbət və mənfi cəhətlərini müqayisə edirdilər. Bu gün isə Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi fonunda hər şey kəskin şəkildə dəyişdi. 1999-cu ildə öz aralarında dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqqında müqavilə imzalayan Rusiya və Ukrayna arasındakı yeni münasibətlər 2019-cu ildə Krımın işğalı və Donbas hadisələrinə görə Kiyev tərəfindən pozulub. Rusiya Federasiyasının təkə MDB ölkələrinin əksəriyyəti ilə deyil, həm də Cənubi

Osetiya və Abxaziya ilə (narahatlıq doğurmalıydı) oxşar sazişləri var. Son günlər DXR və LXR də buna qoşulmuşdu. Belə çıxır ki, hegemon ölkə müqavilənin qarşı tərəfinin özbaşına seçdiyi nəinki siyasi, həm də iqtisadi təşəbbüsünü düşmənçilik kimi qiymətləndirə bilər və buna bugünkü şəkildə reaksiya verə bilər?! Belə bir şəraitdə sazişdə nəzərdə tutulmuş tərəflərin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin tanınması və hörmət edilməsi prinsipinə və yaxud qarşılıqlı hərbi yardım haqqında əsasnaməyə xüsusi heyranlıq göstərməyə dəyərmə? Sual çoxdur və onlara cavabların olmaması o deməkdir ki, vaxtilə mövcud olmuş dünya düzəni tamamilə pozulub, buna görə də qeyri-müəyyən müddətə qüvvələrin mağara prinsipi hökmranlıq edəcək.

Ötən ilin sonlarında BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi Azərbaycan və Ermənistanın qarşılıqlı iddiaları ilə bağlı tərəflərdən irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın pozulmasına dair işin təhqiqatı zamanı irqi ədavət salmağa son qoymağı tələb edib. Tərəflər mübahisəni gücləndirə və ya onun həllini çətinləşdirə biləcək hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Bu şəraitdə Beynəlxalq Məhkəmənin cari ilə təxirə salınmış qərarı postmüharibə vəziyyəti ilə bağlı bütün problemlərə həlledici təsir göstərə bilər. Məhkəmənin tərəflər və münaqişənin xarici oyunçuları üçün öhdəlik yaradan qərarı, bəlkə də, münaqişənin həlli üçün əsas olacaq. 2022-ci ildə Azərbaycan Ermənistanla qarşı Ermənistanın işğal zamanı ətraf mühitə vurduğu ziyan və Qarabağ ərazilərindəki enerji resurslarının qanunsuz istismarı ilə bağlı daha iki dövlətlərarası iddia verməyi planlaşdırır. Ermənistanın bu kontekstdə Azərbaycana qarşı irəli sürəcəyi heç bir iddia yoxdur. Çox güman ki, proses çox uzanacaq, onun həlli isə paritet olacaq.

Azərbaycanın geosiyasi risklərini və təhdidlərini üç ölçüdə

* Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, kila50@mail.ru

qruplaşdırmaq olar.

Kiçik regional münasibətlər üçbucağında (Ermənistan və Gürcüstanla birlikdə): Ermənistanda sabitliyin pozulması ehtimalı Qarabağ nizamlanmasında durğunluğa, sərhədlərin demarkasiyası və delimitasiyası proseslərinin, nəqliyyat dəhlizlərinin açılmasının, işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürülmənin və Qarabağ torpaqlarının birləşdirilməsinin dayanmasına gətirib çıxara bilər. Əksinə, Ermənistanla əməkdaşlığın, o cümlədən “3+3” formatında əməkdaşlığın sürətləndirilməsi Cənubi Qafqazın yeganə kommunikasiya dəhlizi olaraq inhisarı əlindən verən Gürcüstanla münasibətləri çətinləşdirə bilər.

Böyük regional münasibətlər dördbucağında (Rusiya, Türkiyə və İranla birlikdə): ikitərəfli və dördtərəfli münasibətlər, Rusiya-Türkiyə münasibətləri, İran-Azərbaycan münasibətləri, dörd ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyət Azərbaycandakı siyasi vəziyyətin müəyyən olunmasına böyük təsir göstərəcək. Mərkəzi Asiya regionu ilə qarşılıqlı əlaqələr, KTMT, ŞƏT və Aİİ-yə münasibət və müvafiq olaraq Çin və Hindistanla münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə cari ilin siyasi gündəliyini təşkil edəcək.

Çoxtərəfli regiondankənar münasibətlər (ABŞ və Aİ ölkələri ilə birlikdə): Qərbin və Rusiyanın azalmayan təzyiqi şəraitində avtokratiya və demokratiya arasında seçimə məcbur edilmə, Qərbin Azərbaycanın siyasi sistemini və ölkədə insan hüquqları sahəsində vəziyyəti daim tənqid etməsi siyasi islahatlar alternativini və ya “tədbirlərin sərtləşdirilməsinin” davam etdirilməsi təcrübəsini ortaya çıxaracaq.

2022-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycan ATƏT-in təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq Forumuna sədrlik edəcək. Həmin vaxta qədər Azərbaycan və Aİ arasında siyasi təhlükəsizliyi, ticarəti, iqtisadiyyatı və digər sahələri əhatə edən ikitərəfli saziş üzə-

rində bir neçə ildir davam edən işin yekunlaşması planlaşdırılır. Şübhəsiz, bu sənədin yekun variantı Rusiyaya-Ukrayna müharibəsinin gedişatından, Türkiyənin siyasi istiqamətindən və iqtisadiyyatının vəziyyətindən, İranla yeni nüvə sövdələşməsi üzrə Vyana danışıqlarından asılı olacaq.

Bu kontekstdə Aİ-Azərbaycan Şərq Tərəfdaşlığı hələ də əlavə və siyasi dəyişikliklərə açıq olan, şübhəsiz, Bakının “Şərq” siyasəti ilə rəqabət aparan proqramdır. Bu məsələdə çox şey Gürcüstanın və Ermənistanın Qərbə “gediş” sürətindən asılı olacaq. Bu sürət isə açıq-aşkar zəifləyib və regionda “3+3” layihəsinin üstünlük tendensiyasını yaradıb.

Beləliklə, 2022-ci il Avropanın (və bütün dünyanın) növbəti dəfə təsir zonalarına bölünməsi və ya ikinci soyuq müharibənin güclənməsi dövrü ola bilər. Hər iki halda kiçik ölkələr qəbul edilmiş siyasi qərara tabe olmalı olacaq.

2022-ci il təkcə Azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin azad edilmiş ərazilərə qayıdacağı il deyil, həm də regionda və dünyada Azərbaycanın mövqeyinin daha da möhkəmlənəcəyi il olmalıdır. Paşinyanın 24.12.21-ci il tarixli mətbuat konfransında Qarabağla və Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin nizamlanması ilə bağlı çıxışı və Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyanın aprelin 6-da Brüsseldə Avropa Şurasının sədri Şarl Mişelin vasitəçiliyi ilə keçirilən görüşü ilə əlaqədar bunun üçün kifayət qədər əlverişli şərait yaranıb.

Digər tərəfdən, RF XİN müavini Andrey Rudenko (03.01.22) bildirib ki, hazırda Cənubi Qafqazda kommunikasiyaların açılması məsələsi ilə bağlı bir “paket” “cilalanır”, bu “paket” çərçivəsində regionda həm dəmir yolu, həm də avtomobil yolu əlaqəsinin bərpası üzrə mühüm hazırlıq işi görülüb.

Beləliklə, 44 günlük müharibənin başa çatmasından sonra əldə

edilmiş razılaşmaların həyata keçirilməsinə başlamağa yalnız hansısa fəvqəladə hal və hadisələr mane ola bilər. Bakı onlardan ciddi şəkildə qaçmalı və imkan daxilində onların qarşısını almalıdır.

Bu gün bu prosesdə ən yaxşı meydan ötən il ilk iclasını keçirməyə müvəffəq olmuş “3+3” formatıdır. İkinci iclasın bu ilin əvvəllərində Ankarada keçirilməsi planlaşdırılmışdı və səciyyəvidir ki, Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu (01.01.22) bildirib ki, Qərb ölkələri “3+3” formatına qarşı çıxır, belə ki, onlar bu məqsədlə Gürcüstanı növbəti iclasda iştiraka məcbur etmək üçün ona təzyiq göstərildiyini hesab edirlər. Bu arada, Tbilisi artıq digər dörd iştirakçı ilə gözəl əlaqələri olmasına baxmayaraq, Rusiyanın işğalçı siyasəti ilə əlaqədar bu iclasda iştirak etməyi planlaşdırmadığını bəyan edib.

Görünür, Türkiyə XİN başçısı Gürcüstanın “xüsusi” fikrini nəzərə alaraq, Ankaranın mövqeyini ifadə edib: “Türkiyə “3+3” dialoq formatı ideyasını dəstəkləyir. Danışıqların Ankarada davam etdirilməsi təşəbbüsü heç bir tərəfin etirazına səbəb olmayıb. Biz regionda həm *ikitarəfli* formatlarda, həm də Türkiyə-Azərbaycan-Ermənistan *formatı* kontekstində iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri qurulması üzrə addımlara hazırıq”.

Qərbin Ankaraya bu məsələ ilə bağlı Tbilisiyə “təzyiq göstərmək” tövsiyələrinə cavab olaraq Xi naziri qeyd edib ki, bu məsələdə əsas olan xoş məramın təzahürüdür, buna görə heç bir təzyiqdən söhbət getmir. “Biz yalnız Gürcüstan tərəfi dialoqa təşviq edirik. Bəlkə də, məhz “3+3” platforması Tbilisi və Moskva arasında əsl dialoqun vasitəçisi olacaq”.

Rusiya və Türkiyə liderlərinin bu ilin əvvəlində baş tutan telefon söhbətində iki ölkə arasında əməkdaşlıqdan məmnunluqlarını ifadə etdiklərini və bu əməkdaşlığı davam etdirmək barədə razılığa gəldiklərini nəzərə alaraq, Türkiyə XİN başçısının bəyanatına

birtərəfli bəyanat kimi baxmaq olmaz.

İstənilən halda, Azərbaycan dövləti strukturlarını və idarəetmə sistemlərini müasirləşməkdə xeyli gecikib. Bir vaxtlar ölkənin inkişafına şərait yaradan siyasi məkanın, vətəndaş sektorunun, hüquq müdafiə fəaliyyətinin və KİV-in inkişafının daha da gecikdirilməsi mənasını itirir. Dondurulmuş siyasi sistem fonunda iqtisadi islahat modellərinin idxalı dövrü başa çatıb. Pandemiyanın nəticələri, idarəolunmaz qiymət artımına və inflyasiyaya gətirib çıxaran iqtisadi problemlər siyasətə sərt nəzarətin davam etdirilməsinə mane olacaq. Qazaxıstanın nümunəsində nəticə yaxşı görünür, burada qaz qiymətinin artmasının səbəb olduğu son hadisələr ölkə hakimiyyəti tərəfindən formalaşmış dövlətçiliyə qarşı təhdid kimi dəyərləndirilib. İlk dəfə olaraq etirazçıların tələbləri təmin edilib. Azərbaycan hakim elitasının homogen görünən pərdəsi arxasında əslində gecikən islahatların azsaylı tərəfdarları gizlənilir və onların prinsipial əleyhdarlarından ibarət böyük hissə açıq şəkildə fəaliyyət göstərir. Və bu, elitanın həmin hissəsinin dəyişməsinin vaxtı çatdığının dəlilidir.

Belə bir təəssürat yaranır ki, Azərbaycanı sevindirici ümid və arzuların gerçəkləşəcəyi bir il gözləyir. Amma ayıq tarixi retrospektiv bu əhval-ruhiyyələrin kritik dəyişikliklər dövründə daha da təhlükəli olduğunu öyrədir

Rusiya və Azərbaycan iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30-cu ildönümü ərəfəsində müttəfiqlik fəaliyyəti haqqında bəyannamə imzaladılar ki, V.Putinin fikrincə, bu, Moskva və Bakı arasında münasibətlərdə yeni mərhələnin simvoludur, İ.Əliyevin fikrincə isə tarixi xarakter daşıyır.

İndi Azərbaycan üçün çox şey Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi məsələsində Türkiyənin hansı yekun mövqe tutacağından asılıdır və deməli, Bakıya heç bir MDB ölkəsinin malik olmadığı

təhlükəsizlik zəmanətini verən Şuşa bəyannaməsinin əhəmiyyəti xeyli dərəcədə artır. Türkiyə və Azərbaycan tərəflərdən hər hansı birinin müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, toxunulmazlığına və ya beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin təhlükəsizliyinə üçüncü dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz halında birgə fəaliyyət göstərmək barədə razılığa gəliblər. Və 44 günlük müharibə zamanı Türkiyə razılaşmalara tam əməl etdiyini göstərdi.

Təcavüzün başlamasından sonra Ankaradan gələn ilk siqnallar artıq göstərir ki, bu dəfə NATO ölkələrinin mövqelərində mühüm tərəddüdlər olmayacaq. Amma problem ondadır ki, son vaxtlar Atlantika alyansı ölkələri demək olar ki, vahid mövqe formalaşdırı bilmir. Digər tərəfdən, Rusiya ilə müqavilənin imzalanması Azərbaycana müəyyən möhlət verdi, amma onun müddətini heç kim proqnozlaşdırı bilməz.

Bu o deməkdir ki, Azərbaycan sazişi imzalamaya tələsdimi? Belə bir fikir düşünülməmiş olardı, çünki öncədən razılaşdırılmış bu addımdan böhran vəziyyətində imtina etmək qeyri-dostluq kimi qiymətləndirilə bilər.

Təsadüfi deyil ki, bu siyasi hadisə Ermənistanda tənqidi, qismən də ağırlı reaksiyaya səbəb olub. Belə ki, "Ermənistan" fraksiyasının üzvü Artur Kazinyan bildirib ki, bəyannamənin imzalanması faktı heç də Azərbaycan və Rusiyanı əsl müttəfiq etmir, xüsusən də Azərbaycanın "Rusiyaya qarşı güc qütbü ilə" imzaladığı Şuşa bəyannaməsini nəzərə alsaq.

Erməni parlament üzvü Azərbaycan hakimiyyətinin həm Rusiya ilə, həm də əhalisi "böyük rusofob əhval-ruhiyyə"də olan ölkə daxilində problemlərinin olacağını "proqnozlaşdırıb". Nəhayət, Kazinyan Kiyevə son səfəri də xatırladı, səfər zamanı Əliyev "dolayısı ilə Ukraynanın ərazi bütövlüyünü tanımaq

öhdəliyini öz üzərinə götürüb ki, bu da Rusiya ilə müttəfiqlik münasibətlərinə əngəl olacaq". Azərbaycanın ən müxtəlif səviyyələrdə Ukraynanın ərazi bütövlüyünü birbaşa və qeyd-şərtsiz tanıdığını "unutqan" qonşulara xatırlatmağa dəyərmi?!

Bu arada isə Rusiyanın hücum barədə qərarını hələlik Cənubi Osetiya, Abxaziya, Suriya, qondarma Dağlıq Qarabağ və Yəməndə Husilər hərəkəti kimi "siyasi ağır çəkililər" – çox xarakterik kampaniya dəstəkləyib.

Lakin müxalifətdə olan Ermənistan Respublika Partiyası üçün bu saziş N.Paşinyan hökumətini istefaya çağırmaq üçün növbəti bəhanə olub, çünki məhz o, "Ermənistan və Arşakın təhlükəsizlik sisteminin mühüm komponenti olan Ermənistan-Rusiya strateji və müttəfiqlik münasibətlərini ardıcıl şəkildə laxladır".

"Sənin yeganə müttəfiqin sənin düşməninə müttəfiq olanda, bu, ilk növbədə, sənin zəifliyinin, səhvlərinin, sənin hərbi-siyasi uğursuzluğunun, geosiyasi iflasının nəticəsidir", - partiyanın bəyanatında vurğulanır.

Sənədin özünə gəlincə, o, əhəmiyyətli dərəcədə işlənilib hazırlanması və əməkdaşlıq elementlərinin detallandırılması ilə seçilir. Onu demək kifayətdir ki, Ermənistanla imzalanmış analoji bəyannamənin (2000-ci il) 15 bəndinə qarşı bu sənəddə 43 paraqraf var ki, onlardan bəzisi formal xarakter və ya niyyət xarakteri daşıyır.

Moskva və Bakının şəxslərin və təşkilatların hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş fəaliyyətinin qarşısını almaq niyyətində olmasına dair bənd mühümdür.

Müttəfiqlər ola bilsin ki, Azərbaycanda AES-lərin tikintisi ilə atom energetikası sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi planlaşdırılır.

Həmçinin tərəflər beynəlxalq enerji əməkdaşlığının stimullaşdırılması və qlobal enerji təhlükəsizliyinin bərabərhuquqlu və

qarşılıqlı faydalı əsasda möhkəmləndirilməsi məqsədilə sıx əməkdaşlığı davam etdirəcək, yanacaq-energetika sahəsində, o cümlədən neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi, enerji resurslarının nəqli, effektiv infrastruktur layihələrinin işə salınması, eləcə də alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində əməkdaşlığı dərinləşdirmək niyyətindədirlər.

Rusiya və Azərbaycan Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişə zonasında vəziyyətin nizamlanmasına dair razılaşmaların yerinə yetirilməsinə kömək edəcəklər.

Moskva və Bakı tərəflərdən birinin təhlükəsizlik maraqlarına hər hansı təhdid olarsa, dərhal məsləhətləşmələrə hazırdırlar, eyni zamanda, dövlətlərdən birinin fikrincə, iki dövlətin strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinə xələl gətirən hər hansı hərəkətlərdən çəkinirlər. Bu məqsədlə Xarici İşlər nazirlikləri vasitəsilə daimi fəaliyyət göstərən məsləhətləşmələr mexanizmi yaradılır.

Müqaviləni imzalayan tərəflər Qafqaz və Xəzər regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə xarici siyasət sahəsində əməkdaşlıq edirlər.

Rusiya və Azərbaycan ölkələrdən birinə birbaşa və ya dolayısı ilə ziyan vuran istənilən iqtisadi fəaliyyətdən çəkinirlər və iqtisadi əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komissiyanın işinə bundan sonra da hərtərəfli köməklik göstərəcəklər.

RF və Azərbaycan milli qanunvericilik və pul-kredit siyasəti çərçivəsində kredit-bank təşkilatlarının fəaliyyətinə, maliyyə institutları arasında əməkdaşlığın inkişafına, birgə müəssisələrin, o cümlədən maliyyə-sənaye qruplarının, sənaye və digər təşkilatitəsərrüfat müəssisələrinin yaradılmasına yardım edəcəklər.

Eyni zamanda, tərəflər milli valyutaların qarşılıqlı hesablaşmalarda istifadəsi və ödəniş sistemlərinin birləşdirilməsi, o cümlədən bank kartlarına birgə xidmət barədə razılığa gəliblər.

Sual yarana bilər ki, nə üçün MDB, KTMT və Avrasiya İqtisadi Birliyi kimi mexanizmlərin mövcudluğu şəraitində Rusiya ikitərəfli münasibətlər də qurur? Bəzi analitiklərin fikrincə, burada Rusiyanın beynəlxalq hərbi-siyasi təşkilatlara daxil olduqda məhdudlaşan əlin maksimum azadlığına malik müstəqil güc mərkəzi kimi saxlanması prinsipi qüvvədədir. Eyni zamanda, Rusiyanın nüvə potensialı nəzərə alınır ki, bu da ona belə bir mövqeyi saxlamaq üçün geniş preroqativlər verir. Bu siyasət Moskvanın Ukrayna ilə bağlı son qərarlarında özünü daha çox göstərmişdir.

Rusiya-Ukrayna münaqişəsinin həllində bir çox ölkələr mediator olmağı öz üzərinə götürməyə və ya təklif etməyə cəhd ediblər. Bu rolu Türkiyə və Azərbaycan da oynayıblar. İndiki vəziyyət o qədər mürəkkəbdir ki, bütün tərəflərin məhz bu ölkələri vasitəçi kimi tanıması istisna edilmir.

Elmira TƏHMƏZOVA*

DAĞLARDAN DUMAN ÇƏKİLDİ

Dağlarının başı qardır.
Ağ örpəyi buludlardır,
Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənini!

Şair necə də yerində deyib. Bu sözlər hələ keçən əsrdə yazılsa da, hər zaman öz mənasını itirməmişdir. Doğrudan da Azərbaycanın Qarabağ torpağının başı nələr çəkmişdir. Müsibətlər görmüş, faciələrlə üzləşmişdir. Hələ keçən əsrin əvvəllərindən erməni vandalizminin qurbanı olmuş oğullarımız və qızlarımız, ana və atalarımız, uşaqlarımız insanlığa sığmayan faciələrlə qarşılaşmışlar. Onlardan biri də 1918-ci il 31 mart qətliyanında 7 qardaşdan 5-ni itirmiş Səriyyə nənənin faciəsidir. Səriyyə nənənin söhbətindən məlum olmuşdur ki, onlar 7 qardaş 1 bacı olublar. Əsilləri Ərdəbildəndir. 31 mart tarixində ermənilər Bakıya hücum etdikdə, Əmircana da gəlib çatmışdılar. Bu zaman qardaşlardan 2-si (hansı ki, o qardaşlar ermənilərlə vuruşarkən həlak olmuşlar). 8 yaşlı Səriyyəni gizləmək məqsədilə xalçaya vurub yükün arxasında gizlədirlər. Ermənilər Əmircanda camaatı qırdıqdan sonra Bakının başqa kəndlərinə getdikdə, sağ qalan 2 qardaş dağılmış evlərinə gəlib balaca Səriyyəni axtarıqda xalça tərəfdən döşəməyə qan axdığını görmüşlər. Erməni cəladları evlərə girib hər tərəfi dəlmə deşik etdikdə xalçanı da deşik-deşik etmişlər. Bu zaman nizanın başı balaca Səriyyəni də bel tərəfdən yaralamışdı. Səriyyə nənədən eşitdiyim bu əhvalat Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrdən biri idi. Sonralar Kəlbəcər, Laçın, Şuşa,

* AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, f.ü.f.d., b.e.i.

Ağdam və Azərbaycanın digər ərazilərində törətdikləri faciələr, insanlığa sığmayan hadisələrdir.

Nəhayət ki müstəqil Azərbaycan inkişaf edərək regionda güclü bir dövlətə çevrilmiş, özündə güc taparaq 44 günlük müharibədə düşməne layiqli dərs vermişdir.

Fəlsəfədə belə bir termin var. Problemin həllinə sistemli yanaşma. Müharibədə zəfər çalmağımızın əsas mahiyyəti də hadisələrə, inkişafa, problemin həllinə sistemli münasibət, əlaqəli yanaşmadır. Əgər güclü iqtisadiyyatımız, güclü və yeni silahlarla təchiz olunmuş ordumuz, hüquqi dövlətimiz və onu idarə edən mübariz, iradəli dövlət başçımız və ən nəhayət xalqın birliyi olmasaydı qələbəmiz də olmazdı. Bizi 44 günlük qələbəyə gətirib çatdıran bu sistemin düzgün münasibəti və möhkəm əlaqəsidir.

Qələbəmizin mahiyyətində nələr durur?

27 Sentyabr – 10 Noyabr 2020 tarixlərində baş verən 44 günlük Vətən Müharibəsi Cənubi Qafqaz bölgəsindəki regional təhlükəsizlik arxitekturasını kökündən dəyişdi. Halbuki, 30 ilə yaxın davam etmiş Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsində beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həlli yolunda heç bir real uğur qazana bilməmişdilər.

Ermənistanda Baş Nazir Nikol Paşinyanın başçılıq etdiyi qondarma “inqilabi hökumət”in Azərbaycana qarşı siyasi və hərbi təxribatlara başlayaraq onilliklər ərzində əldə edilmiş razılıqlar və prinsipləri rədd etməsi ilə ATƏT-in Minsk Qrupunun apardığı danışıqlar prosesi dalana dirəndi. Paşinyanın rəhbərliyi dövründə daha da artan gərginlik və ədavət Azərbaycanın tarixə 44 günlük müharibə kimi düşən genişmiqyaslı hərbi əks hücum əməliyyatlarına başlaması ilə nəticələndi.

Ərazi bütövlüyünü bərpa edən Azərbaycan Cənubi Qafqazda yeni bir dövrün – sülh və inkişaf üçün fürsət dövrünün başlanmasında əsas rol oynadı. Lakin 44 günlük müharibənin nəticələri, şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazın hüdudlarından kənara çıxır və alınan dərslər bey-

nəlxalq ictimaiyyət üçün də aktualdır. Bu hesabat 44 günlük müharibənin bölgə və onun hüdudlarından kənara təsirlərinə dair vacib müzakirə aparmağı və nəticəyə gəlməyi hədəfləyir.

Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişə Cənubi Qafqaz da təhlükəsizlik və sabitlik üçün əsas təhdid təşkil edirdi. Bu münaqişə insanların əziyyət çəkməsinə və əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsinə səbəb oldu.

1990-cı illərin ortalarından etibarən ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin (Fransa, Rusiya və ABŞ) vasitəçiliyi ilə həyata keçirilən diplomatik danışıqlar müddətində münaqişənin həlli üçün 2007-ci ildə tərtib edilən və 2009-cu ildə yenilənən Madrid Prinsipləri də daxil olmaqla bir neçə "mexanizm" hazırlandı.¹ Bu prinsiplər Laçın və Kəlbəcər rayonları üçün xüsusi üsullar tətbiq edilməklə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə bitişik işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılmasını və sonradan status üçün səsvermə keçirilənə qədər bölgə üçün müvəqqəti beynəlxalq təhlükəsizlik tədbirlərinin qurulmasını nəzərdə tuturdu.²

Bu dövrdə Ermənistan digər məqsədyönlü təxribatlar həyata keçirdi. Ölkə cəbhə xətti boyunca kəşfiyyat və təxribat işlərini gücləndirdi və avqustun 23-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi erməni təxribat qrupunun komandanı baş leytenant Qurgen Alberyanın ələ keçirildiyini açıqladı. Bu müddət ərzində Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi həmçinin Azərbaycan ordusunun bölmələrinin mövqeləri üzərində uçuşlar həyata keçirməyə çalışan bir neçə erməni taktiki pilotsuz uçuş aparatının məhv edildiyini bildirdi.

¹ "ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin bəyanatı", ATƏT-in İnternet saytı, 10 iyul 2009, <https://www.osce.org/mg/51152>.

² "Dağlıq Qarabağ: Riskli müharibə", Beynəlxalq Böhran Qrupu, Avropa Hesabatı No. 187, 14 noyabr 2007. Ətraflı məlumat üçün həmçinin bax: BBQ "Ermənistan və Azərbaycan: Risklər sezonu," Avropa Brifinqi No. 71, 26 sentyabr 2013, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/armenia/armenia-and-azerbaijan-season-risks..>

Prezident İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasındakı çıxışı zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması üçün yenilənən cədvəlin hazırlanmasına dair çağırış etdi. "BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin vaxt məhdudluğu yoxdur. Həmin qətnamələr icra edilənə qədər qüvvədədir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin təhrif olunması isə qəbul edilməzdir",- deyərək prezident həmçinin çıxışı zamanı qeyd etdi.³

Sonradan Ermənistan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı hərbi təxribatlar törətdi. Bu eskalasiya 1990-cı illərdən bəri ən böyük və ciddi eskalasiya idi. Elə həmin gün Azərbaycan ordusu mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün genişmiqyaslı hərbi əks-hücum keçdi. Azərbaycan isə Rusiya istehsalı olan silahlarla yanaşı, müasir Türkiyə və İsrail silahlarından və PUA-lardan fəal şəkildə istifadə etdi. Erməni Silahlı Qüvvələri həm canlı qüvvə, həm də silah baxımından ağır itkilər verdi.

ANAMA tərəfindən Şuşa şəhərinə atılan "İskəndər" raketin qalıqları aşkar edilib. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, 9M723 indeks kodlu raket qalıqları İskəndər-M tipinə aiddir.⁴ Maksimum 500 km uçuş məsafəsinə malik olan bu raket yalnız Rusiya ordusunun istifadəsi üçündür. Əgər Rusiya "İsgəndər-E" yerinə Ermənistana "İsgəndər-M" raketlərini satıbsa, rəsmi Moskva bununla Adi Silahlar və İkili İstifadə Malları və Texnologiyaların İxracına Nəzarət üzrə Vassenaar Sazişini pozmuş olur. Bundan əlavə, Rusiya rəsmiləri

³ "İlham Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 75 -ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxış etdi", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet saytı, 24 sentyabr 2020, <https://en.president.az/articles>

⁴ Ermənistanın Azərbaycana qarşı istifadə etdiyi "İskəndər" raketlərinin qalıqları nümayiş etdirilir, APA Xəbər Agentliyi, 2 aprel 2021, [apa.az/en/xeber/azerbaijan-army-azerbaijani-armed-forces/remains-of-iskander-missiles-used-by-armenia-against-azerbaijan-being-demonstrated-345870](https://www.apa.az/en/xeber/azerbaijan-army-azerbaijani-armed-forces/remains-of-iskander-missiles-used-by-armenia-against-azerbaijan-being-demonstrated-345870).

həmişə “İsgəndər-M”-in başqa dövlətlərə ixrac edilməyəcəyini irəli sürüblər.

Nəhayət, müharibə 2020-ci il noyabrın 10-da, Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın Üçtərəfli Bəyanat imzalaması ilə başa çatdı. Bu razılaşmaya əsasən, Qarabağ bölgəsinə 1960 atıcı silahlı hərbi qulluqçu, 90 zirehli şəxsi heyət daşıyıcısı, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnika yerləşdirildi. Bundan başqa, Ağdam rayonunda atəşkəsin icrasına nəzarət etmək üçün Atəşkəsə nəzarət üzrə Rusiya-Türkiyə Birgə Monitorinq Mərkəzi yaradıldı.⁵

Bölgədə davamlı barış üçün Türkiyənin sülh prosesində iştirakı çox vacibdir və üçtərəfli bəyannamə hərbi əməliyyatları dayandıran əhəmiyyətli bir sənəd oldu. 10 noyabr Üçtərəfli Bəyanata əsasən, Ermənistan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycanın nəzarətinə qaytarır, Azərbaycan tərəfi isə Ermənistanla Qarabağda yaşayan ermənilər arasında humanitar əlaqə olaraq istifadə ediləcək Laçın Dəhlizinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir.

Azərbaycan azad edilmiş ərazilərin bərpası və bölgədə infrastrukturun inkişafı üçün genişmiqyaslı proqrama start verib və bu prosesdə bir çox beynəlxalq şirkətlər iştirak edir. Azərbaycan artıq Türkiyə və İtalyan şirkətləri ilə müqavilələr imzalayıb və onlar tam iqtisadi inteqrasiyanın əsas elementləri olan bütün zəruri avtomobil yollarının, dəmir yollarının və digər infrastrukturun yenidən qurulması üzərində çalışırlar. Bununla belə, təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq perspektivləri baxımından əhəmiyyətli olan 4 və 9-cu maddələr də daxil olmaqla 10 noyabr Üçtərəfli Bəyanatının bütün müddələrinin həyata keçirilməsində hələ də problemlər və çətinliklər mövcuddur. 10 noyabr 2020-ci il tarixli müqavilənin 9-cu maddəsində Azərbaycanla Naxçıvan bölgəsi arasında əlaqə

⁵ “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikasının Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı”, Rusiya Federasiyası Prezidentinin Veb saytı, 10 noyabr 2020, en.kremlin.ru/events/president/news /64384.

də daxil olmaqla, bölgədəki bütün kommunikasiyaların blokadan çıxarılacağı açıq şəkildə bildirilir.

Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa ediləcək. Ermənistan Respublikası hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin, malların maneəsiz hərəkətini təşkil etmək üçün Azərbaycan Respublikasının qərb bölgələri ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələrinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir”.

Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan bölgədə davamlı sülhə nail olmaq üçün xoş niyyət nümayiş etdirməlidir. Təəssüf ki, işğal illərində Ermənistan Azərbaycan ərazilərini minalayıb və buna görə də Qarabağ hazırda dünyanın ən ciddi mina çirkənməsi problemi ilə üzləşən bölgələrindən hesab edilə bilər. Mina sahəsinin dəqiq xəritələri olmadan effektiv minatəmizləmə əməliyyatlarının aparılması çətin məsələdir. Qarabağ bölgəsindəki mina çirkənməsi bərpa prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və bir sıra hallarda mülki əhalinin ölümünə səbəb olur. Təəssüf ki, bölgədəki minalardan təmizləmə işlərinə baxmayaraq, mina partlayışlarında mülki şəxslər yaralanmağa və ölməyə davam edir. Məsələn, 2021-ci il iyunun 4-də Kəlbəcər bölgəsində tank əleyhinə mina partlaması nəticəsində 2-si jurnalist olmaqla 3 nəfər ölüb, 4 nəfər yaralanıb⁶. Bu faciə göstərir ki, minaların təmizlənməsi Qarabağ bölgəsində ən ciddi problemdir və bu, minalar insan həyatı üçün böyük təhlükə yaradır. Azad edilmiş ərazilərin minalardan tamamilə təmizlənməsi azərbaycanlı məcburi köçkünlərin bu bölgələrə köçürülməsi üçün vacib amildir. Azad edilmiş ərazilərdə minalanmış ərazilərin miqyası olduqca böyükdür; Buna görə də xəritə olmadan geniş əraziyə

⁶ «Azərbaycanlı jurnalistlər və bir nəfər icra nümayəndəsi mina partlaması nəticəsində həlak olub», “Əl Cəzirə”, 4 iyun 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/4/azerbaijani-journalists-official-killed-in-kalbjajar-blast>.

yayılmış piyada və tank əleyhinə minaları zərərsizləşdirmək çox çətin olacaq. Sonrakı prosesdə əvvəlcə erməni tərəfi mina xəritələrinin mövcudluğunu inkar etsə də, daha sonra sözügedən xəritələri təhvil verməkdən imtina etdi.

Aydındır ki, azad edilmiş ərazilərdə minalardan təmizləmə səyləri Azərbaycan üçün infrastrukturunu inkişaf etdirmək və köçürmə planına başlatmaq məqsədilə çox vacibdir. Piyada əleyhinə minalar azad edilmiş ərazilərdə insan həyatı üçün böyük təhlükə yaratmağa davam edir. Azad edilmiş ərazilərdən minaların tamamilə təmizlənməsi davamlı inkişaf və bölgənin dirçəlişi üçün çox vacibdir. Məhz bu proses azərbaycanlı məcburi köçkünlərin məskunlaşmasına və bölgənin iqtisadi inteqrasiya prosesinə təsir edəcək. Minalardan təmizləmə işini sürətləndirmək və minalardan təmizləmə heyətinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan müasir minatəmizləmə texnikası və texnologiyalarından istifadə edir. Türkiyə və Böyük Britaniyanın partlayışa qarşı mübarizə üzrə mütəxəssisləri azərbaycanlı həmkarlarına mina partlayışları təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün təlim keçirlər.

Beynəlxalq birlik də əməkdaşlıq təşəbbüslərini dəstəkləməli və Cənubi Qafqazda davamlı sülhə sadıq olduğunu nümayiş etdirməlidir. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan bir-birinin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qarşılıqlı hörmət nümayiş etdirməlidir. Azərbaycan bu məqsədlə Ermənistanla sülh müqaviləsi imzalamaq istəyir. Beləliklə, Ermənistan anlamalıdır ki, Qarabağ bölgəsində azərbaycanlı və erməni xalqının dinc yanaşı yaşaması Azərbaycan hökumətinin prioritetidir. Azərbaycana qarşı təbliğat aparmaq, demarkasiya və delimitasiya işlərinin başlamasının qarşısını almaq yalnız sülh prosesinə ziyan vuracaq. Nəticə etibarilə, Ermənistan-Azərbaycan sərhəd mübahisəsinin uzunmüddətli həlli üçün hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması və beynəlxalq ictimaiyyətin bu məsələyə dəstəyi son dərəcə vacibdir.

Ədəbiyyat

1. "ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin bəyanatı", ATƏT-in İnternet saytı, 10 iyul 2009, <https://www.osce.org/mg/51152>.
2. "Dağlıq Qarabağ: Riskli müharibə", Beynəlxalq Böhran Qrupu, Avropa Hesabatı No. 187, 14 noyabr 2007. Ətraflı məlumat üçün həmçinin bax: BBQ "Ermənistan və Azərbaycan: Risklər sezonu," Avropa Brifinqi No. 71, 26 sentyabr 2013, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/armenia/armenia-and-azerbaijan-season-risks>
3. "İlham Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 75 -ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxış etdi", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet saytı, 24 sentyabr 2020, <https://en.president.az/articles>
4. Ermənistanın Azərbaycana qarşı istifadə etdiyi "İskəndər" raketlərinin qalıqları nümayiş etdirilir, APA Xəbər Agentliyi, 2 aprel 2021, apa.az/en/xeber/azerbaijan-army-azerbaijani-armed-forces/remains-of-iskander-missiles-used-by-armenia-against-azerbaijan-being-demonstrated-345870
5. "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikasının Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı", Rusiya Federasiyası Prezidentinin Veb saytı, 10 noyabr 2020, en.kremlin.ru/events/president/news/64384
6. «Azərbaycanlı jurnalistlər və bir nəfər icra nümayəndəsi mina partlaması nəticəsində həlak olub», "Əl Cəzirə", 4 iyun 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/4/azerbaijani-journalists-official-killed-in-kalbajar-blast>

AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN QARABAĞ GÜNDƏLİYİ

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı dünya azərbaycanlılarının Qarabağın azadlığı ideyası ətrafında konsolidasiyası Azərbaycan diasporunun uğuru sayılır. Azərbaycanın cənubundan uzaq Amerika qitəsinə qədər yerli cəmiyyətlərdə Azərbaycan diasporunun aktivliyi açıq görünürdü. Xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində Qarabağ həqiqətlərinin işıqlandırılması Azərbaycanın üzləşdiyi böyük ədalətsizliyin Avropa və Amerika ölkələri ictimaiyyətlərinin diqqətinə çatdırılması dünya azərbaycanlılarının aktivləşməsinə bir işarə idi.

Erməni yalanlarına qarşı müqavimət hərəkatının gücləndirilməsi bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Dünya azərbaycanlılarının Qarabağ ideyası ətrafında konsolidasiyası dövlət maraqlarımızın tərkib hissəsi olmaqla, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın imkanlarından maksimum istifadə etməyi tələb edir.

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan torpaqlarının azadlığı ideyası ətrafında konsolidasiyası prezident İlham Əliyevin 12 il əvvəl elan etdiyi "Hücum diplomatiyası"nın əsas hədəflərindən biri kimi bu gün də aktualdır. Bu hədəfə çatdıqdan sonra növbəti mərhələnin yeni istiqamətləri müəyyənləşib. Dövlət başçısı dünya azərbaycanlılarının sonuncu qurultayında bu istiqamətlərdə konseptual yanaşma formalarına üstünlük verilməsinə diqqət çəkib. Bu mərhələdə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin yenidən qurulması ilə yanaşı beynəlxalq arenada ikili standartlara qarşı ciddi müqavimət hərəkatının yaradılması Qarabağın işğaldan azad edilməsi qədər vacib hesab olunur.

İkinci Qarabağ savaşı zamanı türk dronlarını "qatıl" adlandıran Avropa mediasının Ukrayna-Rusiya savaşı zamanı bu dronları "mələk" kimi qələmə verməsi söylənənlərə sübutdur.

İkili standartların əsas səbəblərindən biri avropalı media nümayəndələrinin Qafqaz tarixindən, ermənilərin Qarabağa köçürülməsindən, Azərbaycanın üzləşdiyi ədalətsizliklərdən məlumatsız olmalarıdır, erməni lobbisinin apardığı antitəbliğat kampaniyasının yaratdığı yanlış ictimai fikir bu ədalətsiz yanaşmanın əhatə dairəsini genişləndirib. Erməni yalanlarının ifşa edilməsi istiqamətində aparılan elmi işlərin, jurnalist araşdırmalarının intensivləşdirilməsi bu istiqamətdə atılan effektiv addımlardır.

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların artıq ikinci nəsli yetişib. Avropa və Amerika ölkələrinin nüfuzlu elm ocaqlarında təhsil almış gənclər, ixtisaslı mütəxəssislər Azərbaycan diasporunun əsas gücünə çevrilməkdədir. Bu mütəxəssislərin istiqamətləndirilməsi, fəallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən layihələrin intensivləşdirilməsinə ehtiyac var.

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Evi" diaspor təşkilatları bu prosesə təkan verə bilər.

Azərbaycan diasporunun formalaşması özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyub. Sistemli yanaşma, xarici mətbuatın gündəlik monitorinqi, digər dost diasporlarla əlaqələrin intensivləşdirilməsi, soydaşlarımızın övladlarına Azərbaycan dili və tarixinin öyrədilməsi, Qarabağ həqiqətlərinin Avropa ictimaiyyətinə uyğun formada çatdırılması ilə yanaşı modern layihələrin, ideyaların Azərbaycana transferi diasporumuzun gündəliyində duran əsas istiqamətlərdir.

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, e.gassanow@gmail.com

**1905-1906-CI İLLƏR QIRĞINLARI VAXTI QARABAĞDA VƏ
ZƏNGƏZURDA ZƏRƏR ÇƏKMİŞ MÜSƏLMANLARA YARDIMIN
TƏŞKİLİ**

1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-azərbaycanlı qırğınları Qarabağın və Zəngəzurun iqtisadi həyatına, əhalinin güzəranına ağır zərbə vurdu. Əsasən kənd təsərrüfatı rayonları olan Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında 1905-ci ilin payızı və 1906-cı ilin yazında torpaqlar əkilib becərilmirdi. Qarşılıqlı hücumlar, yanğınlar, talanlar əhalini təsərrüfatla məşğul olmağa qoymurdu, torpaqlar, bağlar baxımsız qalır, mal-qara tələf olurdu. Tədqiqatçı S.Zavaryanın yazdığı kimi, “əkinçi xışı qoyub silaha sarıldı, çoban mal-qara otarmaq əvəzinə döyüş mövqeyində dayanırdı, təsərrüfatı atan qadın döyüşənlərə yemək və patron daşımaqla məşğul idi... Nəinki “yad” rayonlarda torpaqların icarəsi haqda söhbət gədə, hətta erməni atəş altında olan torpaq sahəsinin becərilməsi barədə düşünə bilməzdi. Azərbaycanlı “neytral zona”-nı keçməyə cürət etmirdi, doğulduğu və onilliklər ərzində yaşadığı yerlərdə işləyə bilmirdi”(13, c. 20). Azərbaycan və erməni əhalisinin qonşu yaşadığı bütün kəndlərdə torpağın əkilib becərilməsi ya tam yandırılmış, ya da xeyli azalmışdı. Əkin sahələri 1/3-ə qədər azalmış, 100 min tonadək məhsul yığılmamış qalmışdı (13, s. IX).

Millətlərarası toqquşmalar əkinçiliklə yanaşı bağçılığa da ciddi zərər vurmuşdu. Şərabçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olan Ağdamda əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus on min hektar üzüm və tut bağları var idi. Üzümün demək olar ki, hamısı erməni sahibkarlarının zavodlarında buraxılan spirtin və şərabın istehsalına ge-

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin icraçı direktoru, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

dirdi. Qırğınlar vaxtı bu zavodların hamısı yandırılmış, şərab, araq və konyak istehsalı isə tamamilə dayanmışdı (21, c. 3). Müsəlmanların əksəriyyəti üzümü ermənilərə satmaqdan imtina etdiyindən məhsul bağlarda məhv olurdu.

Əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də silahlanmaya külli miqdarda vəsaitin xərclənməsi olmuşdu. Ermənilər və azərbaycanlılar mal-qaralarını satır, borca girir, silah alırdılar. Vuruşan tərəflər bu məqsədlə 3-3,5 mln. rubl xərcləmişdilər ki, bu da əhalinin bütün daşınan əmlakının 1/6-nə bərabər idi (13, c. 25).

İqtisadi həyatda baş vermiş tənəzzül dövlət vergilərinin toplanmasına da təsirsiz ötüşmədi. Zəngəzur qəzasında ticarət-sənaye müəssisələrindən 1904-cü ildə 12 min rubl vergi yığılmışdırsa, 1905-ci ildə bu göstərici 9,7 min rubla, 1906-cı ildə 7 min rubla düşmüşdü. Zəngəzurdakı müəssisələrin dövriyyəsinə gəldikdə isə 1904-cü ildə bu rəqəm 1,2 mln, 1905-ci ildə 980 min, 1906-cı ildə isə 750 min rubla bərabər idi (13, c. 33).

Şuşa qəzasında vergi toplanması 1905-ci ildəki 7,6 min rubldan 1906-cı ildə 3,6 min rubla düşmüşdü və beləliklə, Qarabağın ən zəngin bölgəsinin ümumi ticarət-sənaye balansı 3,8 mln rubldan 1,5 mln rubla qədər azalmışdı. 1905-ci ildə Şuşa qəzasında işləyən 624 sənaye müəssisəsindən yalnız 334-ü fəaliyyət göstərirdi, spirt istehsal edən zavodlar, ipək fabrikləri, iri manufakturalar, yəni iqtisadi cəhətdən ən çox əhəmiyyət daşıyan müəssisələr ya dağıdılmış, ya da işini dayandırmışdı (13, c. 33).

Mənbələrdə münaqişə tərəflərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda maddi itkiləri haqqında məlumatlar qalmadığından, rəqəmlər zərər çəkmiş əhali haqqında yalnız ümumi informasiyanı əks etdirir. Lakin erməni müəlliflərinin özlərinin də etirafına görə, təkcə ermənilər deyil, azərbaycanlılar da ciddi ziyan çəkmişdilər və bəzi hallarda bu ziyan ermənilərindən daha çox idi. Belə ki, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının kəndlərində 17550 erməni və 20586 azərbaycanlı tamamilə müflis olmuş, hər şeylə-

rini itirmişdilər. Kənd əhalisi ilə yanaşı bütün Qarabağda əmlakını itirən və müflis olanların sayı 42836 nəfərə çatırdı, onlardan 21250-si ermənilər, 21586-sı azərbaycanlılar idi. Əhalisi 158,5 min nəfər (1897-ci il siyahıyaalınmasına görə) olan 257 erməni kəndindən 45 kənd və 21250 nəfər (bütün əhalinin 13,5 %-i) zərərçəkmiş sayılırdı. Əhalisi 227,7 min nəfər olan 789 Azərbaycan kəndindən isə 78 kənd və 21586 nəfər (bütün əhalinin 9,4 %-i) zərər çəkmişdi (13, c. 61-62).

Erməni terrorunun qurbanı olmuş Qarabağ və Zəngəzur azərbaycanlılarının üzləşdiyi humanitar faciə həm 1905-1906-cı illərdə, həm də münaqişə bitəndən sonra Azərbaycan cəmiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biri idi. Evləri, təsərrüfatları dağıdılmış, doğma yurdlarından didərgin düşmüş, hökumət administrasiyasının laqeyd münasibəti ilə üz-üzə qalmış minlərlə insan dözülməz şəraitdə yaşamağa məhkum olunmuşdular. Yandırılmış kəndlər, qaçqınlar, aclıq, səfalət – bütün bunları təsvir edən mətbuat yazırdı: “Cümləyə məlumdur ki, Qarabağ mahalında Şuşa uyezdində [qəzasında – F.C.] neçə müsəlman kəndləri keçən erməni-müsəlman davasında talan, qarət olub və əhalisi pərakəndə oldu. Əgər oturub o biçarələrin əhvalatını yazasan, böylə zənn edirəm ki, yazmaq ilə və yənikə nəql etmək ilə onu o halətdə yetirmək olmaz... Kiminin evi yanıb, kiminin malı gedib, kiminin evi, malı getməkdən başqa sahibi tələf olub... Bir də görürsən, bir ərəbədə neçə arvad, uşaq köç edib gedirlər və bir qoca arvad ərəbənin qabağında beli bükülmüş, başı ağarmış, ayağı yalın, çox qəmgin, libası para-para bir neçə büzü [keçi – F.C.] sürüyür. Sual etdikdə bəs bunların kişisi hanı, cavabında o binəva arvad ağlamaqdan şafağı itmiş gözlərindən bir çift gilə yaş qırıxmış üzündən axıdıb, sonra bir ah çəkib dübarə üzünə baxıb oturur. Amma o baxmaqda bir öylə əsər var ki, sənənin də gözün biixtiyar yaş ilə dolur. Guya bir o qədər arvad-uşağın bisahib qalmağına sən səbəb olmusan. Soruşursan bəs bunlar hara gedir. Deyirlər ki,

bunlar barışıq olmağa görə qayıdırlar öz kəndlərinə. Hərçənd kənddə bir ev qalmayıb...” (3, s. 2).

Azərbaycan əhalisinin düçar olduğu fəlakət Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinə yardımın təşkilinə, ianə toplama kampaniyasına təkan verdi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarından Şimali Azərbaycanda geniş yayılmış xeyriyyəçilik milli qırğınlar vaxtı daha geniş miqyas aldı. Məhz bu dövrdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti yaradıldı. 1905-ci ilin oktyabrında Qafqaz canişini onun nizamnaməsini təsdiq etdi. Cəmiyyətin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, üzvləri isə milli ziyalıların və sahibkarların ən tanınmış nümayəndələri – Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, Kərbəlayi İsrail Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov və b. idi. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyətinin ilk ayları Yelizavetpol və Tiflis quberniyasında erməni terrorunun geniş vüsət aldığı dövrə təsadüf etmişdi. Azərbaycan əhalisi ərzağa, isti geyimə, oduna kəskin ehtiyac duyurdu. 1905-ci il dekabrın 29-da Bakı zənginlərinin və ziyalılarının sahibkar və xeyriyyəçi İsmayıl bəy Səfərəliyevin evində keçirilən yığıncağında ianələrin toplanması üçün abunə yazılışı elan edildi. Həmin iclasda H.Z.Tağıyev 5 min, Hacıbaba Haşimov 1 min, Abbasqulu Rzayev 500, Məmmədsadix Həsənov 300 rubl, digər iştirakçılar 25-300 rubl arası ianə etmişdilər (14, c. 3).

1906-cı ilin əvvəllərində Qarabağda və Zəngəzurdə erməni-azərbaycanlı davasının şiddətlənməsi bu bölgələrin müsəlman əhalisinin üzləşdiyi humanitar problemlərə diqqəti daha da artırırdı. Həmin günlərdə “İrşad” qəzeti həmvətənlərə müraciət edərək yazırdı: “Təzə il Qarabağ cəmaəti üçün böyük müsibət və qəza ilə açıldı. Minlərcə övrətlər, uşaqlar, qızlar və oğlanlar ac qalıb uca dağ üstündə soyuqdan və aclıqdan tələf olurlar... Qarabağın ovzası [vəziyyəti – F.C.] çox təhlükəli ovzadır. Gərək nə cür olsa kömək etmək və orada acından, suzundan ölən qardaşlarımızın və

bacılarımızın dadına yetişək. Hər bir müsəlmanın bu barədə təklifi mühümdür. Hər cür ianə bu yolda vacibdir..." (6, s. 1).

Qəzetin elə həmin nömrəsində "Qarabağ möhtaclarına" sər-löv'həli xəbərdə Bakıda Qarabağın azərbaycanlı əhalisi üçün toplanan ianələr haqqında ilk hesabat təqdim olunmuşdu. İanə və-rənələr arasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev, mühəndis Fətulla Rüs-təmbəyov, həmçinin Bakıda yaşayan, əslən Qarabağdan olan ziyalılar – Əhməd bəy Ağaoğlu, Lütfəli bəy Behbudov, Behbud ağa Cavanşir, Nəcəf bəy Vəzirov, Bəhram bəy Axundov və b. var idi. Cəmi 425 rubl toplanmışdı. İanənin ən böyük məbləği 52 rubl, ən kiçiyi isə 1 rubl idi (5, s. 2).

1906-cı il yanvarın 3-də şəhər dumasının binasında Bakının müsəlman ziyalılarının və ictimai xadimlərinin toplantısı keçirildi. Toplantı iştirakçıları canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkova və Yelizavetpol general-qubernatoru V.S.Takayşviliyə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərməyə qərar verdilər: "Bakıda müsəlman cəmaəti Qarabağ əhvalatını eşidib artıq həyəcana gəlib. Buraya gələn xəbərlərə görə Şişədə müsəlmanların əlaqəsi cəmi aləm ilə kəsilib. Şəhər heç bir sursat deyilən ləvazimatı görmür. Erməni dəstələri Əsgəranı tutub şəhərə birisi qoymurlar girsin. Şəhərdə müsəlmanlar aclıqdan tələf olurlar. Çox artıq israr ilə təvəqqe edirik ki, bu barədə etdiyiniz binagüzarlıqdan və bizim müsəlman qardaşlarımızın aclıqdan və mühasirədən azad olmağı üçün dəvət etdiyiniz tədbirləri bizə xəbər və məna ilə bizləri sakit və rahat edəsiniz. Öz tərəfimdən borc bilirəm ərz edəm ki, Şişə əhvalatı Bakı cəmaətini artıq dərəcədə təşvişə götürüb və ancaq sizdən tezlik ilə gələn və müsəlmanların xilas olmaq müjdəsini verən xəbərlər Bakı cəmaətini sakit və rahat edə bilir" (2, s. 1). Göründüyü kimi, Qarabağdakı soydaşlarının ağır durumu müsəlmanları təkcə ianələr toplamağa səfərbər etmədi, həmçinin erməni terroruna məruz qalan dinc əhalinin müdafiəsi üçün əməli tədbirlər görülməsi xahişi ilə hökumət qurumları qarısında

məsələ qaldırmağa vadar etdi. Şəhər dumasında keçirilən həmin iclasda toplaşanlar "Şişədə aclıqdan həlak olan müsəlmanlara nə cür kömək etmək barəsində müzakirə etdilər" (2, s. 1). Qərara alındı ki, Şuşadakı vəziyyəti yerindəcə öyrənmək üçün Ağdama iki mötəbər şəxs ezam edilsin, təcili olaraq Qarabağ camaatına 3 min rubl pul, 400 kisə un, 40 pud [1 pud = 16,38 kq] qənd, eləcə də neft, düyü, şam, çay və digər ərzaq və ləvazimat göndərilsin. Bu yardımın davamlı olması qərara alındı. Qarabağa göndəriləcək bu ilk irimiqyaslı yardım haqqında "İrşad" qəzeti yazırdı: "Afərin, səd afərin Bakı müsəlmanlarının böylə həmd və qeyrətlərinə. Milliyət, insaniyyət ancaq pis gündə, bədbəxtlikdə zühur edir; və o millət ki, özü uzaqda olan və müsibətdə qalan millətinin qeydinə qala, əsla qət olmaz" (2, s. 1).

Qırğınlar vaxtı yaralanan müsəlmanlara kömək də diqqət mərkəzində idi. Bu problem Şuşada daha mürəkkəb xarakter almışdı, çünki şəhər xəstəxanası erməni məhəlləsində yerləşirdi, azərbaycanlıların isə orada müalicə alması mümkünsüz idi. 1905-ci il avqust qırğınlarından sonra qısa müddət ərzində şuşalı həkim Kərim bəy Mehmandarovun səyi ilə müsəlman hissəsində ambulatoriyalı bir xəstəxana quruldu və azərbaycanlı yaralılar orada müalicə almağa başladılar. Lakin 1906-cı ildəki qırğınların daha miqyaslı olması səbəbindən yaralıların sayının artması ilə xəstəxananın saxlanılmasına maddi kömək lazım idi. Bunun üçün doktor K.Mehmandarov "İrşad" qəzetinə teleqram vuraraq "müsəlmanların diqqətini bu yerlərin naəlac halına cəlb edir" və onlardan xəstəxanaya pul, tibbi, cərrahi alətlər, dərman ilə yardım göstərməyi xahiş edirdi (4, s. 1).

Qarabağ müsəlmanlarına ianə toplanılması məqsədilə müxtəlif xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi. Belə ki, Tağıyev teatrında təşkil olunan müsəlman truppasının tamaşalarından, ədəbi-musiqili axşamlardan toplanan vəsait zərərçəkmişlər üçün göndərilirdi (8; 9; 10). Həmvətənlərinin başına gələn faciə sırası

azərbaycanlıları da birləşdirmişdi. “Kaspi” və “İrşad” qəzetlərinin səhifələrində müxtəlif şəhər və kəndlərin sakinləri arasında millətlərarası qırğınların qurbanları üçün ianə toplanması haqqında elanlar dərc olunurdu. Lakin ayrı-ayrı yığıncaqlarda, tamaşalarda, xeyriyyə axşamlarında toplanan ianələr Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin ehtiyaclarının çox cüzi hissəsini ödəmək iqtidarında idi və bu işin daha mütəşəkkil aparılmasına ehtiyac duyulurdu. Bu məqsədlə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri H.Z.Tağıyev Bakının general-qubernatoru S.A.Fadəyevə müraciət edərək Şuşa, Zəngəzur və digər qəzaların müsəlmanları üçün ianələrin toplanmasına icazə verilməsini xahiş etmişdi (15, c. 3). Digər müraciətdə isə Yelizavetpol quberniyasının hər bir qəzasının ehtiyaclarını müəyyənləşdirəcək xüsusi komitənin yaradılması üçün Bakının nüfuzlu müsəlman xadimlərinin toplantısının keçirilməsinə icazə istənirdi (16, c. 3). H.Z.Tağıyevin xahişi müsbət qarşılanmışdı.

1906-cı il noyabrın sonunda Bakıda H.Z.Tağıyevin sədrliyi ilə Yelizavetpol Quberniyasının Aclıq Keçirən Müsəlmanlarına İanələr üzrə Mərkəzi Komitə təşkil olundu. Onun tərkibinə Azərbaycan cəmiyyətinin ən nüfuzlu və tanınmış simaları – Əhməd bəy Ağaoğlu, İsa bəy və Əjdər bəy Aşurbəyovlar, Əsədulla Əhmədov (komitənin xəzinədarı), Murtuza Muxtarov, Hacı Yusif Dadaşov, Kərbəlayi İsrail Hacıyev, Qara bəy Qarabəyov, Behbud ağa Cavanşir, Məmməd həsən Hacınski, Həsənağa Həsənov və b. daxil idilər (1, s. 2; 17, c. 3). Komitənin noyabrın 26-da şəhər dumasının binasında keçirilən iclasında bir sıra mühüm qərarlar qəbul edildi. İlk növbədə H.Z.Tağıyevin adından Qarabağın bütün mühüm nöqtələrinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərilməsi qərara alındı: “Aranızda zühura gəlmiş və erməni-müsəlman hadisətindən nəşət etmiş [vücudə gəlmiş – F.C.] məhalik [təhlükələr – F.C.] və aclıq xəbərləri gəlib Bakıda sakin müsəlman qardaşlarınızın qəm və yasına və qeyrətkeşliyinə səbəb oldu.

Böyük bir şurada qət olundu ki, fövrən [dərhal – F.C.] ianə cəmət etməyə şüru olunsun [başlanılsın – F.C.]. Bu məqsədlə xüsusi bir komitə təşkil olunub, təvəqqe edirəm ki, əhaliyə təskinlik verib xəvatircəm [arxayın – F.C.] edəsiniz ki, tezliklə ianə gələcək. Sədri-komitəyi-ianə Tağıyev” (1, s. 2).

Bundan başqa iclasda həmçinin qərara alındı: - Ə.Ağaoğlu, M.Hacınski, Q.Qarabəyov, İ.Aşurbəyov, H.Həsənov komitənin nizamnaməsini və təlimatnaməsini hazırlasınlar; - pul və əşya şəklində ianələr H.Z.Tağıyevin kontorunda, “İrşad” və “Kaspi” qəzetlərinin redaksiyalarında yığılsın; - Qafqaz canişini vasitəsilə yollar nazirindən xahiş olunsun ki, ianələri ünvana çatdırmaq üçün komitənin ixtiyarına 25 vaqon verilsin; - komitənin yerli şöbələrini yaratmaq və ianə toplamaq üçün üzvlərdən Ə.Ağaoğlu və Ağabəy Abbas Hacıyev Cənubi və Şimali Qafqaz şəhərlərinə, Həşim bəy Vəzirov isə Aşqabada və Xorasana ezam olunsunlar, Ə.Aşurbəyov isə Bakı ətrafı kəndlərdə şöbələr təşkil etsin; - üzvlərdən İ.Aşurbəyov, B.Cavanşir, Lütfəli bəy Behbudov və Muxtar bəy Qarabağa göndərilənlər, orada lazım olan yerlərdə ianələri paylaşdırmaq üçün komissiyalar təşkil etsinlər və s. (1, s. 2).

Göründüyü kimi, İanə Komitəsinin 1906-cı il 26 noyabr tarixli iclası bir tərəfdən Qarabağ üçün ianə toplanmasının mərkəzləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu, digər tərəfdən isə Bakının müsəlman cəmiyyətinin birliyini, mütəşəkkilliyini nümayiş etdirdi. Qarabağ üçün yardımın nə qədər zəruri olduğunu və bu məqsədlə hamının var-gücünü ilə çalışmasının vacibliyini qeyd edən Ə.Ağaoğlu yazırdı: “Şimdi ya məşərülislam [müsəlman cəmiyyəti – F.C.]! Mədəd [kömək – F.C.] və həmiyyət [qeyrət – F.C.] vaxtıdır! Dinimizin əsası öz qardaşlarımıza köməkdir! Quranın hər surəsi, hər səhifəsi “Allah yəamurubil-ədəl, vəl ehsan” [“Allah sizə ədaləti və ehsanı əmr edir” – F.C.] ayət-i fəllah və nicat [səadət və nicat ayələri – F.C.] ilə doludur. Bir fikir edək. İki yüz minlərcə qardaşlarımız nədən

ötrü o qarlı dağların, o buz tutmuş dərələrin aralarında ac, susuz, çılpaq, evsiz, məskənsiz, düçari- dərd olmuşlar? Cümləsi hifz- i millət [milləti qoruma – F.C.] yolunda ölməyib? Bəs nə rəvadır ki, bizim yolumuda canlarından, mallarından, evlərindən, övrət- uşaqlarından keçənlərdən biz bir az ianəni müzayiçə edək [əsirgəyək – F.C.]? Bəs bizim qeyrətimiz, namusumuz, dinimiz, şanımız nədə qalır? Bəs biz nə vaxtın müsəlman qardaşlarıyız! Bircə o soyuq dağlarda kiş [əkin – F.C.] və gūzar edən ac uşaqların, çılpaq övrətlərin, fəlakədə [fəlakətə düçar olmuş – F.C.] qocalarım halətini müləhizə edək... Qoy hər kəs hər nə bacaras versin. Xəcalət çəkməsin. Bu yolda az-çox yoxdur. Bu yol ehsan yoludur. Verilən nə qədər olursa olsun, fəqət ürəkdən verilmiş olsun. Qoy hər kim libas ilə bacaras libas versin, pul ilə bacaras pul versin, un ilə, buğda ilə bacaras un, buğda versin. Cümləsi lazımdır, cümləsi işə keçər.

Lakin Allah xəvatirəsi üçün hər nə olursa əcələ ilə olsun. Çünki hər işdə olduğu kimi bu işdə də ermənilər üç ay bundan əqdəm bu işlərin qeydinə qalıb lazım olan əqdəmatı [addımları – F.C.] əmələ gətirib, ianələr cəm edib, sursatlar yığıb öz qardaşlarını mürəffəhülhal [ehtiyacsız keçinən, yaşayışı gen-bol olan – F.C.] etmişlər. Biz isə ancaq qış düşdükdə fəlakət və zillətin son həddə çatdığından sonra bu fikrə düşmüşük. Lakin əgər əcələ edib hümmət və qeyrətimizi fəvri [dərhal – F.C.] etsək, çox yaralara məlhəm qoyub, çox canları fəlakətdən, aclıqdan xilas edəriz” (1, s. 2).

Ə.Ağaoğlu özünə məxsus kəskin, iti qələmi ilə həmvətənlərinin ağır günündə yaxasını kənara çəkən, milli məsələdə laqeydlik nümayiş etdirən müsəlman varlılarına xitab edərək yazırdı: “Ey milyonları sandıqlara yığıb qeyrət və hümmətdən bərk-bərk saxlayan əğniyələr [dövlətlilər – F.C.]! Qorxun Allahın qəzəbindən, peyğəmbərin nifrinindən və millətin qəzəbindən. O gündən ki, bu millət sizin büxl [simiclik – F.C.] və dənəatinizdən [alçaqlığınızdan – F.C.] tənğə gəlib, axırda millətə borclu

olduğunuz yüz minlərcə zəkati, xümsi zor ilə sizdən ala. Məgər Allah Taala həzrətləri bu zəkati millətin möhtacları, fəqirləri, miskinləri üçün təyin etməyib? Məgər siz millətə borclu deyilsiniz?! Xatircəm olun! Axirətə, peyğəmbərin hüzuruna bir xəcalətdən, rəzalətdən savayı bir şey aparmayacaqsınız!.. Nə üçün beş gün ömürdən istifadə edib Allah sizə əta etdiyi nəəmatlar [nemətlər – F.C.] ilə Allahın rızasını, peyğəmbərin xoşnudluğunu [xoşbəxtliyini – F.C.], insanların duasını qazanmayırsınız? Məgər bu qədər düçari- fəlakət və zillət olan müsəlmanlar sizin millətinizin, evlərinizin, paraxodlarınızın, pullarınızın mühafizəsi üçün ölməyiblər?” (1, s. 2).

Komitənin yaranmasından sonra keçən qısa müddət ərzində onun Cəbrayıldə, Yelizavetpoldə, Nuxada yerli şöbələri təşkil olundu. Onların vəzifəsi ianələr haqqında xahişnamələri toplamaq və Bakıdakı Mərkəzi Komitəyə göndərmək idi. Yelizavetpoldə yaradılan yerli şöbənin (mənbələrdə bəzən onun adı “Yelizavetpol komitəsi” kimi də verilirdi) tərkibinə axund Məhəmməd Pişnamazzadə, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Adil xan Ziyadxanov, şəhər başçısı Əsgər bəy Adıgözəlov, Ələkbər bəy Xasməmmədov və b. daxil idi (20, c. 3).

1906-cı ilin sonunda Şimali Qafqazda səfərdə olan Ə.Ağaoğlunun fəaliyyəti nəticəsində Vladıqafqazda və Xasavıyurtda İanə Komitəsinin şöbələri yaradıldı. Vladıqafqaz komitəsinə şəhər başçısı doktor M.M.Dalqat, generallar T-B- K.Dudarov, X.A.Tuqanov, C.K.Kudenetov, polkovnik F.D.Qusov, knyazlar T.K.Alxazov və X.Usmiyev, vəkillər C.T.Şanayev və B.Dalqat, Xasavıyurt komitəsinə isə knyazlar Kaplanov və Usmiyev daxil idilər. Bundan başqa Vladıqafqazda şahzadə Aliyə Qacarın sədrliyi ilə müsəlman qadın komitəsi də yaradılmışdı və həmin komitəyə generallar T-B-K.Dudarovun, X.A.Tuqanovun xanımları və qızları, general C.K.Kudenetovun xanımı, knyaz Usmiyevin xanımı, xanzadə Naxçıvanskaya, Nisə xanım Qaffari və b. daxil idilər (18, c. 3). Bu cür komitələrin təşkil

olunması Şimali Qafqaz əsilzadələrinin Qarabağda və Zəngəzurda zərər çəkmiş müsəlmanlarla həmrəyliyinin bariz nümunəsi idi.

H.Z.Tağıyevin Şimali Qafqazda ianə toplamaq haqqında vəsətətinə Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov tərəfindən müsbət cavab alınmışdır (19, c. 3). H.Z.Tağıyevin adına başqa ünvanlardan da ianələr göndərilirdi. Belə ki, Qafqaz canişininin gəlini qrafinya V.D.Vorontsova-Daşkova Zəngəzur qəzasında aclıqdan əziyyət çəkənlərin nəfinə xeyriyyə ziyafəti təşkil etmişdi və burada yığılan 3500 rublu H.Z.Tağıyevə göndərmişdi (12, c. 4). Maraqlıdır ki, bu barədə məlumat mətbuatda 1907-ci ilin fevralında dərc olunmuşdu, yəni erməni- azərbaycanlı münəqişəsi sona çatsa da, onun nətəcələri hələ də aradan qaldırılmamışdı. Qırğınlardan əziyyət çəkənlərə yardım kampaniyasında Azərbaycan qadınları da fəallıq göstərirdilər. 1906-cı il dekabrın 8-də H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanımın təşəbbüsü ilə Tağıyevlərin sarayında Bakının əsilzadə xanımlarının iclası keçirildi. Yelizavetpol quberniyasının əhalisinə yardım göstərilməsi məqsədilə təşkil olunmuş bu yığıncaqda Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadənin, sahibkar-xeyriyyəçilər Şəmsi Əsədullayevin, Musa Nağıyevin, İsa bəy Aşurbəyovun, дума üzvləri Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Kamil bəy Səfəraliyevin, Qara bəy Qarabəyovun və b.-nin xanımları iştirak edirdi. Toplaşanlar qarşısında çıxış edən S.Tağıyeva dindəslərə köməyin göstərilməsinin vacibliyini qeyd etməklə bərabər, qadınları xeyriyyə işlərində kişilərdən geri qaldıqlarına görə tənqid etdi. Onun təşəbbüsü ilə Yelizavetpol quberniyasında aclıq keçirənlərə ianə toplamaq üçün müsəlman qadın komitəsinin təşkili qərara alındı (11, c. 3).

Beləliklə, Azərbaycan əhalisinin erməni terroru nəticəsində ağır məhrumiyyətlərə düşər olması, müdafiəsiz qalmış insanlara humanitar yardımın göstərilməsi məqsədilə cəmiyyəti birləşməyə vadar etdi. Təsadüfi deyil ki, Məhəmmədəmin Rəsulzadə erməni-azərbaycanlı qırğınlarının tariximizdəki yerinə toxunaraq qeyd edirdi ki,

bu hadisə nəticəsində Azərbaycan milləti birləşdi və Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində 1905-ci ildə və ondan əvvəlki dövrdə olduğu kimi, "başıpozuq və şəkilsiz bir kütlə" deyildi (7, s. 26).

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2.
2. Badikubə cəmaətinin cəmiyyəti / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, № 14, s. 1.
3. Evi dağılanların halı / "İrşad", 18 aprel 1906-cı il, № 92, s. 2.
4. "İrşad", 24 iyul 1906-cı il, № 173, s. 1.
5. Qarabağ möhtaclıqlarına / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13, s. 2.
6. Qarabağın haləti / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13, s. 1.
7. Resulzadə M.E. Kafkasya türkləri. İstanbul, 1993, s. 26.
8. "Баку", 10 августа 1906 г., № 173;
9. "Баку", 15 августа 1906 г., № 177;
10. "Баку", 6 сентября 1906 г., № 190 и др.
11. "Баку", 16 декабря 1906 г., № 269, с. 3.
12. "Баку", 9 февраля 1907 г., № 31, с. 4.
13. Заварян С. Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907.
14. "Каспий", 31 декабря 1905 г., № 245, с. 3.
15. "Каспий", 16 ноября 1906 г., № 246, с. 3.
16. "Каспий", 21 ноября 1906 г., № 250, с. 3.
17. "Каспий", 29 ноября 1906 г., № 256, с. 3.
18. "Каспий", 8 декабря 1906 г., № 263, с. 3.
19. "Каспий", 12 декабря 1906 г., № 266, с. 3.
20. "Каспий", 24 декабря 1906 г., № 277, с. 3.
21. Л.К. Экономические последствия армяно-татарских столкновений / "Каспий", 1 января 1906 г., № 1, с. 3.

AZƏRBAYCANIN TARİXİ - MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİ VƏ ERMƏNİ VƏHŞİLİYİ

Bu gün bütün dünyada ümdə məsələlərdən biri də bəşəriyyətin minilliklər ərzində yaratdığı maddi-mənəvi sərvətlərinin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır. Azərbaycan zəngin milli mədəniyyəti ilə ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi olub dünyanın ən qədim mədəniyyət və mənəviyyət ərazilərindən biridir. Azərbaycan əsrlər boyu yaratdığı maddi-mədəni sərvətləri ilə dünya mədəniyyətinin inkişafına və zənginləşməsinə böyük töhfələr vermişdir. Mühüm strateji məkanda, qədim İpək yolunun üzərində yerləşən, təbii sərvətlərlə zəngin, müasir dünyanın mühüm nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizinin mərkəzi olan Azərbaycan bu gün dünya birliyinə təkcə özünün maddi sərvətləri ilə deyil, həm də zəngin mədəni-mənəvi sərvətləri ilə inteqrasiya olunmaqdadır. Azərbaycan təkcə coğrafi cəhətlərinə görə deyil, həm də mədəniyyətinə görə Şərqlə Qərbi birləşdirən bir ərazidə yerləşir. Azərbaycan həmçinin, İslam ölkələri arasında Avropa dəyərlərinə, sivil dünyəvi hüquqi-siyasi sistemə sadıqlığı, xalqının mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəkliyi, dünyanın elm, mədəniyyət, təhsil və ədəbiyyat xəzinəsinə verdiyi töhfələr və s. görə fərqlənir. Azərbaycan xalqını başqa xalqlardan fərqləndirən əsas amillərdən biri də tarixən formalaşmış mənəvi-mədəni dəyərlərin olmasıdır. Azərbaycan xalqının yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər həm də ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsidir. Bu gün Azərbaycanda tarixən təşəkkül tapmış milli-mədəni tolerantlıq ənənəsi, həmçinin ölkənin bütün

vətəndaşlarının milli mənsubiyyətindən, dini etiqadından və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqa malik olması bəşəriyyətin inkişafı üçün örnəkdir.

Qarabağ Azərbaycan tarixi mədəniyyətinin beşiyi sayılır. Bu diyar dünya mədəniyyətinə əvəzolunmaz töhfələr vermiş görkəmli musiqiçilər, bəstəkarlar, rəssamlar, incəsənət xadimləri, şair və yazıçılar bəxş etmişdir. Bu torpaqda Azərbaycan xalqının mədəni irsinin bir çox nümunələri – Azıx və Tağlar ilkin yaşayış məskənləri, Gövhər ağa məscidi, Səkkizguşəli məqbərə, Sarı Aşığın məqbərəsi, Culfalar və Hacı Yusifli məscidləri, Şuşa qalası, Aldaberd qalası, Şeyx İbrahimin məqbərəsi, Qız qalası (Cəbrayıl rayonu ərazisində) və onlarla digər təbiət, tarix və mədəniyyət abidələri yerləşir. Lakin erməni faşistləri tərəfindən bu tarixi abidələrin hamısı yerlə-yeksan edilmişdir.

Erməni vəhşiləri nəinki tarixi abidələrimizi, qəbirləri dağıtmış, eyni zamanda Azərbaycanın təbii sərvətlərini, flora və faunasını məhv edərək, yandırıb külə döndərmişlər. Erməni quldurları ümumiyyətlə Qarabağ ərazisini tamamilə məhv etmişlər. Tarixi vəərəqləyərkən görürük ki, Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilər əsrlər boyu ərazilərimizdə belə vandallıq etmişlər. Belə ki, bu gün Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin əsası 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpağı olan keçmiş İrəvan xanlığının (Çar Rusiyası dövründə İrəvan quberniyası) ərazisində qoyulmuşdur.

Tarixi mənbələr də göstərir ki, əhalisini əslən türklər təşkil etmiş bu ərazilərə əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası tərəfindən ermənilər köçürülmüşdür. Çar Rusiyası erməniləri Azərbaycan torpaqlarına məqsədli şəkildə köçürərək, özlərinə bir dayaq nöqtəsi yaratmışlar. Bildiyimiz kimi çar hökuməti XIX əsrin 20-ci illərində baş vermiş Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra erməniləri bu ölkələrdən kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaq-

* AMEA-ın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, f.ü.f.d., dosent

rına – keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarına köçürərək regionda etnik-demografik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişmişdir. Bu haqda Rusiya mənbələrində və tarixşünaslığında xeyli sayda faktlar var¹. İ.Şopenin məlumatlarına görə İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində 332 kənddə yerləşdirilmişdir.² Nəticədə ermənilərin yerləşdikləri ərazilərdə əhalinin etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişdirilmiş oldu. Rusiyanın Cənubi Qafqazda – Azərbaycan ərazilərində erməniləşdirmə siyasəti XX əsrin əvvəllərində yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu xaricdən gətirilmiş oldu³.

Azərbaycan tarixçisi N.Mustafa erməni müəlliflərinə istinad edərək yazır ki, həmin dövrdə mövcud olmuş 1301 yaşayış məntəqəsindən 959-da azərbaycanlılar, qalan 342 kənddə ermənilər məskunlaşmışdılar.⁴

Rusiyanın Cənubi Qafqazda özünə etnik-dini baza yaratmaq məqsədi ilə İran və Türkiyədən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə köçürülərək yerləşdirdikləri ermənilər çar hakimiyyət orqanlarına arxalanaraq yerləşdikləri ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı əsil genosid həyata keçirərək, yüz minlərlə müsəlmanı məhv etmiş, öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salmışlar.

Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış Ermənistan Respublikası Azərbaycan ərazilərinin adlarını dəyişdirərək erməniləşdirirdilər. Belə ki, Şamlıq, Dilican, İncəsü (Noyanberyan), Alaverdi, Karvan-

sara (İcevan), Tovuzqala (Berd), Axta (Razdan), Kəvər (Kamo), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Dəvəli (Ararat), Quşçu (Cermuk), Keşişkənd (Yexeqnadzor), Qarakilsə (Sisian), Saylan (Vayk), Göyçə (Sevan) və s. Beləliklə ermənilər əsrin əvvəllərindən sonunadək bütün Azərbaycan torpaqlarının adlarını dəyişərək erməniləşdirdilər və ərazilərin erməni torpaqları olduğunu dünyaya bəyan etdilər.

Erməni quldur dəstələri 1905-ci ildən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişlər. Onlar yerli əhalini vəhşiliklə qətlə yetirmiş, evlərini, qədim abidələrini yerlə-yeksan etmişlər. Erməni quldur dəstələri Bakıda, Zəngəzurda, Gəncədə Naxçıvanda, Qarabağda, İrəvanda, Tiflisdə, Qubada və Azərbaycanın digər bölgələrində 158 yaşayış məntəqəsini yandırmış, minlərlə insanı vəhşicəsinə öldürmüşlər.⁵

Erməni millətçiləri Osmanlı imperiyasını məhv etmək üçün Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın ortaya atdıqları “Erməni məsələsi”nin gündəmdə olmasından istifadə edərək, Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz ərazisində “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirməyə bir fürsət axtarırdılar. Belə bir fürsət 1-ci Dünya Müharibəsinin alovlanması ilə ələ düşdü. Belə ki, ermənilər Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vuruşan dövlətlərin ordularının tərkibinə qatılmışdılar. Bununla da onlar bir daha nankor və yaşadıkları ölkəyə qarşı xəyanətkar olduqlarını büruzə verdilər.

Osmanlı Türkiyəsinə qarşı döyüşlərdə təkə Rusiya ordusunun tərkibində 150 min erməni vuruşurdu. Anadolunun şimal-şərq hissəsində və İrəvan quberniyasında rus qoşunlarının tərkibində osmanlılara qarşı döyüşən erməni alayları yerli müsəlmanlara qarşı xüsusi qəddarlıq göstərmişdilər. Belə ki, Qars, Ərdahan, Ər-

⁵ Tadeusz. Swietochowski. Russia and Azerbaijan: A.Borderland in Transition. Columbia University Press, 1995.

¹ Шопен.И Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи его присоединения к Российской империи. СПб, 1852

² . Yenə orada

³ Шавров.Н.Н. Новая угроза рускому дели в Закавказии. СПб, Руского Собрание, 1911

⁴ N.Mustafa. İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri B., 2016.

zurum, Sürməli, Van, Kağızman, Batum və s. bölgələrdə dinc müsəlmanlara qarşı kütləvi qırğınlar törətmiş, onların yaşadıkları şəhər və kəndləri xarabalığa çevirmişdilər.

1918-ci ilin əvvəllərində Qərb cəbhəsindən qayıdan erməni hərbi hissələri Bakıda azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdilər. Bolşevik-daşnak partiyasının özəyini təşkil edən ermənilər Qafqaz qırmızı ordu sıralarında Bakıya daxil oldular. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S. Şaumyan, Qafqaz Qırmızı Ordusunun komandiri Q.Korqanov, korpus komandiri Kazarov, qərargah rəisi Avetisov və başqaları erməni idilər. Onlar Azərbaycanı türk-müsəlman əhalidən təmizləmək məqsədi ilə 1918-ci ilin martında kütləvi şəkildə qırğınlar törətməyə başladılar. Erməni quldur dəstələri təkcə Bakı şəhərində 12 mindən də çox dinc əhalini vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Bakıdan başqa erməni quldurları Azərbaycanın digər bölgələrində də vəhşiliklər törətmişlər. Erməni quldurları qadın, uşaq və qocaların başlarını, qulaqlarını kəsir, gözlərini çıxardır, bütün meyidləri eybəcər hala salır, onları yandırır, hamamlara girib, qadınların kürəklərinə samovar bağlayırdılar.⁶ Erməni vəhşiləri Şamaxı, Quba qəzasında da eyni vəhşilikləri törətmişdilər.

1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyasının qəza mərkəzləri olan Bakı, Göyçay, Quba, Lənkəran və Şamaxı şəhərləri və eyni adlı qəzalar üzrə 367 kənd tamamilə talan edilmiş və yandırılmışdır. Bakı quberniyasında soyqırım qurbanlarının sayı ən azı 50000 nəfərdən çox olmuşdur.⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı şəhərində və quberniyasında azərbaycanlı əhalinin soyqırımın həyata keçirmiş erməni-bolşevik dəstələri Bakı quberniyasının Bakı, Şamaxı, Lənkəran, Quba, Cavad qəzalarını və Dağıstan vilayətinin xeyli hissəsini ələ keçirərək bu bölgələrin azərbaycanlı əhalisini kütləvi surətdə qətlə yetirmişdilər. Onu da göstərmək lazımdır ki, erməni vəhşiləri təkcə Quba qəzasında minlərlə yəhudini vəhşiliklə qətlə yetirmişlər.

Erməni quldur dəstələri bolşeviklərin köməyi ilə Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı nəzarət altına almaq üçün 1918-ci il iyunun əvvəllərində Qərb istiqamətində hücum keçirdilər. Onların əsas məqsədi Gəncəni ələ keçirmək, sonra isə Tiflisə hücum etmək idi. Bolşevik daşnak dəstələri ələ keçirdikləri Azərbaycan kəndlərini qarət edir, insanları vəhşicəsinə öldürürdülər. Yalnız Qafqaz islam ordusunun (türklərin) əks əməliyyatları erməni və bolşeviklərə Azərbaycanın bütün ərazilərini ələ keçirməyə imkan vermədi.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yuva salmış erməni daşnakları Xankəndində yerləşmiş rus ordusunun köməyi ilə 1918-ci ilin martında Şuşa şəhərində və onun ətrafında yerləşmiş kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı xüsusi qəddarlıq etmiş, kəndlərə hücum edərək əhalini doğma yurdlarından didərgin salmışdılar.

1918-ci ilin mart ayınadək erməni quldurları təkcə İrəvan quberniyasında 198 kəndi darmadağın etmiş, 135 min azərbaycanlı soyqırımına məruz qalmışdır.⁸

1917-1920-ci illərdə Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ bölgələrində erməni hərbi qüvvələri və yerli erməni quldur dəstələri tərəfindən dinc müsəlman-türk əhaliyə qarşı törə-

⁶ Mart 1918-ci il. Bakı, Азербайджанские программы в документах, Составител. S.Rustamova-Tohidi. В.2009.

⁷ Qafarov.V. 1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyası üzrə itki və tələfatlar. АМЕА А.А.Бакıханов adına Tarix İnstitutu Emi Əsərlər, 2018 №70,71, s.303-309.

⁸ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu 3 cildə, II cild, 2-ci kitab, İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər, Çayıoğlu, 2011.

dilmiş cinayətlər bəşər tarixinin ən qanlı səhifələrindən biridir. Bu yerlərdə yaşayan yerli sakinlər olan azərbaycanlılar kütləvi şəkildə məhv edilmiş, öz doğma yurdlarından deportasiya olunmuşlar. Sultan Məcid Qənizadə yazırdı: “Orada qardaşlarımızı kəsirlər, öldürürlər. Məqsədləri odur ki, müsəlmanlardan bir dənə də qalmasın. Ata-baba yerlərindən tərək olsunlar”.⁹

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar və 44 günlük Vətən müharibəsi erməni vəhşilərinin Azərbaycan torpaqlarında apardıqları vandalizm hərəkətlərini bir daha sübuta yetirdi. Bu bir daha göstərdi ki, erməni quldurların türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri cinayətlər tarix boyu unudulmayacaqdır.

Şəhidlərimiz erməni vəhşilərinin əsrlər boyu Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vandalizmin qisasını aldılar. Atalar demişkən “Nahaq qan yerdə qalmaz”.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİSTANDA SİYASİ PROSESLƏR

Açar sözlər: *İkinci Qarabağ müharibəsi, Ermənistan, növbədənənkənar seçkilər, partiyalar, etirazçılar*

2018-ci ildə “məxməri inqilab” adlı etiraz nümayişləri ilə hakimiyyətə gələn Paşinyan ölkəni korrupsiyadan və xalqa ziyan vuran köhnə siyasətdən xilas edəcəyinə söz vermişdi. Lakin 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan ağır məğlubiyyətə uğrayanda Paşinyan tənqid hədəfinə çevrildi. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı erməni diasporu da gözlənilmədiyi qədər fəal deyildi. Müxtəlif ölkələrdə yaşayan erməni diasporunun nümayəndələri öz hücum hərəkətləri ilə yadda qaldı.

2021-ci il fevralın 26-da Ermənistan ordusu N.Paşinyanın istefasını tələb edən bəyanatla çıxış etdi. N.Paşinyan, bu çağırışı dövlət çevrilişinə cəhd kimi qiymətləndirərək Baş Qərargah rəisi Onik Qasparyanı vəzifəsindən azad etdi. Lakin o, ünvanına səslənən tənqidlərə cavab olaraq seçkilərin keçirilməsinə imkan yaratmaq üçün apreldə baş nazir postundan istefa verdiyini açıqladı. Müxalifət cinahında yer alan K.Köçəryan və S.Sarkisyan bu prosesdə N.Paşinyanı günahlandırmaqda davam edərək, məğlubiyyətin yeganə səbəbkarının Paşinyan olduğunu iddia etdilər.

İkinci Qarabağ müharibəsində böyük məğlubiyyətə uğrayan Ermənistanda yaranmış siyasi təlatümlər növbədənənkənar seçki qərarı ilə nəticələndi. İkinci Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyətdən sonra küçələrə çıxan qəzəbli erməni xalqı baş nazirin

⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) I cild, B., Azərneşr 1998.

* AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Ermənişünaslıq şöbəsinin elmi işçisi, qurbanovagunel1996@gmail.com

kabinetini əhatəyə alaraq Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın istefasını tələb etdilər. N.Paşinyan istefa vermək qərarına gəldi və ölkəni 2021-ci il 20 iyun tarixində keçiriləcək növbədənənar seçkilərin keçirilməsinə gətirib çıxardı. Bununla da, ikinci Qarabağ müharibəsinin Ermənistanda erkən seçkilərə təsiri öz nəticəsini verdi. Seçkilərdə N.Paşinyan yenidən baş nazir seçildi. N.Paşinyana qarşı etirazları, ordunun çağırışını və medianın münasibətini nəzərə alsaq, seçkinin nəticələri təəccüblü görünsə də, nəticə Ermənistan siyasətini izləyənlər üçün təəccüblü deyildi. Belə ki, 1998-2008-ci illərdə Ermənistan prezidenti olmuş R.Köçəryanın Rusiyanın dəstəyi ilə yenidən hakimiyyətə gəlmək ehtimalı erməni xalqının böyük əksəriyyəti üçün pis ssenari idi. R.Köçəryan Ermənistanda korrupsiya işlərini davam etdirən köhnə siyasətin ən önəmli simalarından biridir. Bu məqamda hətta N.Paşinyan siyasətini tənqid edənlər də Köçəryanın qalib gəlməsini istəmədikləri üçün Paşinyana üstünlük verdilər.

Seçkilərin nəticələrinin göstərdiyi kimi, erməni xalqı 2018-ci ildə olduğu kimi yeni və daha təmiz siyasət tələb edirdi. Erməni xalqının uzun illər məruz qaldığı anti-demokratik və zülmkar rejim müharibə iqtisadiyyatı yaratmaqla xalqın həyat şəraitini çox ağır vəziyyətə salmışdı.

Ədəbiyyat

1. Q.Ə.Hacıyev, E.H.Kəlbizadə, A.Eyvəzov, T.İsmayılova, A.Əzimzadə, Ş.İmaməli. Ermənistanda daxili siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət. Bakı, 2019, 250 s.
2. <https://tr.euronews.com/amp/2022/05/04/pasinyan-s-z-ermenistan-protestolar-gostericiler-baskent-erivan-da-ana-yollara-barikat-kur>
3. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2021/07/01/erm-nistanda-novb-d-nk-nar-seckil-r-kecirildi-1667348>
- 4 <https://sia.az/az/news/politics/860405.html>

I PYOTRUN CƏNUBİ QAFQAZI ƏLƏ KEÇİRMƏK PLANLARINA DAİR

1722-ci ilin yayı – I Pyotrun Xəzərsahili bölgələrə yürüşü, Dərbəndi və Bakını ələ keçirmək, burada demoqrafik durumu dəyişdirmək, Azərbaycan torpaqlarında gürcü-erməni dövləti qurmaq, Cənubi Qafqazdan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi plasdarm kimi yararlanmaq siyasəti və s. Bu gün bu tarixdən 300 il keçməsinə baxmayaraq böyük güclərin Cənubi Qafqazla bağlı siyasəti yenə də davam etməkdədir. Bu baxımdan məsələnin ilkin qaynaqlar işığında bir daha nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiyanı dünya imperiyasına çevirməyə can atan çar I Pyotr (1682-1725) cənub-şərq istiqamətində “Bütün Şərqlin həqiqi qovşağı” hesab etdiyi Xəzər dənizi və onun ətrafındakı ölkələrə böyük maraq göstərirdi. Rusiya dövləti Xəzər dənizinin cənub-qərb və cənub sahillərini, yəni Azərbaycan və Gilanı ələ keçirərək, Xəzər dənizini öz daxili gölünə çevirmək, özü üçün gəlirli dəniz ticarətini inkişaf etdirmək istəyirdi. Pyotr eyni zamanda Rusiyanın inkişaf edən manufaktura müəssisələrini xammal, ilk növbədə xam ipək ilə təmin etmək arzusunda idi. O zaman Azərbaycan və Cilan Yaxın Şərqlin ipək istehsalının əsas mərkəzləri idi.

I Pyotr Xəzəryanı vilayətlərə həm də böyük strateji əhəmiyyət verirdi. O, buradan Hindistana gedən yola çıxmaq, digər tərəfdən də ermənilər və gürcülərlə birləşib özünün başlıca rəqibi olan Osmanlı imperiyasının Şərq sərhədlərini təhlükə altına almaq niyyətində idi. I Pyotra qədər Səfəvi-Rusiya münasibətləri yalnız

* AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan xanlıqları və Qarabağ tarixi” şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d, dosent

ticarət əlaqələri üzərində qurulmuşdu. Bu siyasət I Pyotrun dövründən öz istiqamətini dəyişdi. Cənubi Qafqaz regionunda Rusiya həm siyasi, həm də iqtisadi məqsədini gerçəkləşdirməyə səy göstərməyə başladı. Siyasi məqsədində ən başlıcası Osmanlı imperiyası ilə sərhəddə yerləşən Cənubi Qafqaz regionundan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi plasdarm kimi istifadə etmək idi.

İqtisadi məqsədə gəlincə, I Pyotr yeni yaranan Rusiya manufaktura sənayesi üçün bir tərəfdən ucuz xammal mənbəyi, digər tərəfdən sərfəli satış bazarları əldə etmək istəyirdi. "Azərbaycanın həm rəngarəng subtropik zonaya malik olması, həm də bu ərazinin neft, mis, mərmər və hətta qızilla zəngin olması səbəbindən qonşu dövlətlərin diqqətini cəlb edirdi" [14, c.23]. Faktlar göstərir ki, I Pyotr Xəzərsahili bölgələrə həm xammal mənbəyi kimi, həm də Hindistanı Qərbi Avropa dövlətləri ilə birləşdirən tranzit yolu kimi baxırdı. Həmin yolu nəzarətdə saxlamaq üçün isə Cənubi Qafqazın və İranın çox hissəsini ələ keçirmək lazım idi. Bu işğalçı siyasəti reallaşdırmaq üçün şərait artıq yetişmişdi.

Həmin dövrdə Qərbi Avropa və Rusiya dövləti ilə ipək ticarəti demək olar ki, erməni tacirlərinin əlində idi. I Pyotr öz gələcək işğalçı planlarının həyata keçirilməsində ermənilərin məlumatlarından geniş istifadə edirdi. Buna görə də, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə erməni tacirlərinin istənilən qədər mal gətirib satmasına demək olar ki, heç bir məhdudiyət qoyulmurdu [18, c.328, 332]. Ermənilər isə daima istər Avropa dövlətlərinə, istər Rusiyaya göndərdikləri məktublarında müsəlmanların hakimiyyəti altında "əzilən ermənilərin acınacaqlı vəziyyəti" haqda saxta məlumatlar çatdırırdılar.

XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Rusiyanın hərbi-siyasi təcavüz üçün qüvvəsi olmadığından Səfəvi dövlətinə qarşı yalnız iqtisadi siyasəti həyata keçirirdi. Lakin, bu siyasətin əhəmiyyətinin az olduğunu başa düşən I Pyotr hərbi işğal yolu ilə Xəzəryanı vilayətləri ələ keçirməyi qərara aldı. I Pyotr Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevir-

məyi, Qərbi Avropa ilə aparılan bütün ipək ticarəti yoluna Volqa-Xəzər yolu istiqamətinə yönəltmək, Osmanlı imperiyasının ipək ticarətindən qazandığı gəliri ələ keçirmək niyyətində idi.

I Pyotr siyasi proseslərin çox intensiv getdiyi beynəlxalq aləmdə heç bir əsas olmadan cənub bölgəsinə, özü də qabaqcıl dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu əraziyə yürüşə başlamaq bilməzdi. Bunun üçün tutarlı bir "səbəb" lazım idi. Belə bir "səbəb" isə bu regionda yaşayan xristianlara – "bədbəxt ermənilərə və gürcülərə zalım müsəlmanlara qarşı mübarizədə yardım göstərmək" ideyası oldu. Göründüyü kimi, Səfəvi imperiyasına qarşı birbaşa hərbi müdaxiləyə keçə bilməyəcəyini anlayan I Pyotr ölkədə baş verən hadisələrin gedişatını izləmək, nəbzini tutmaq üçün ticarət müqaviləsi bağlamaq bəhanəsi ilə İsfahana rəsmi elçi göndərməyi qərarlaşdırdı.

Səfəvi imperiyasındakı vəziyyət haqqında məlumatlar Rusiyaya bir qayda olaraq, imperiya ərazisində məskunlaşan erməni və gürcülərdən gəlirdi. XVIII əsrin I rübündə Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə etmək istəyən I Pyotru Osmanlı dövlətinin də öz növbəsində bu şəraitdən bəhrələnməyə ehtimalı daha da tələsməyə vadar edirdi. "Xəzəryanı vilayətlərə yürüş ərəfəsində planlaşdırılan əsas tədbirlər içərisində gürcü və ermənilərlə hərbi-siyasi ittifaqın yaradılması başlıca məsələ idi" [16, c.44; 15, c.88-89].

İsrail Ori tərəfindən xristian məliklərinin adından saxtakarlıqla "biz xristianlar kafirlərin zülmü altında günbə-gün öz xristianlığımızı itiririk" "Rusiyadan xeyli kənar vilayətlərdə xristianlar müsəlmanlar tərəfindən güclü zülmə məruz qalırlar" [21, c.6,9] kimi tərtib olunan müraciətlər o zaman Rusiya dövlətinin Şərqdə, o cümlədən Cənubi Qafqaza olan strateji məqsədini ört-basdır etmək üçün əvəzolunmaz bəhanə idi. Erməni tacirləri, din xadimləri Rusiya hakimiyyət dairələri ilə yaxınlıqdan ilk növbədə öz milli mənafehləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Buna görə də tarixi sənədlərdə,

məktublarda Cənubi Qafqaz, onun xalqları, iqtisadiyyatı, yolları, becərilən məhsullar və s. məlumatlarla yanaşı, xüsusilə müxtəlif regionlarda məskunlaşmış ermənilərin sayını çoxaldaraq, guya məhz xristian olması səbəbindən müsəlmanlar tərəfindən incidilməsi barədə uydurma məlumatlar yazırdılar. Təsadüfi deyildir ki, I Pyotr Şərq səfərinin planını hazırlayarkən məhz erməni xadimlərindən, tacirlərindən geniş istifadə etməyi, onlara xüsusi güzəştlər verməyi nəzərdə tutmuşdu [bax: 13, c.57-58].

Rusiya imperatorunun Yaxın Şərqə və Cənubi Qafqaza olan işğalçılıq məqsədlərini məhz “xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək” bəhanəsi kimi pərdələməyə çalışan Ezov daha sonra yazır: “I Pyotr Türkiyə ilə mübarizədə yunan və slavyanların, İran ilə mübarizədə isə ermənilərin, xüsusilə də erməni din xadimlərinin köməyinə arxalanırdı.... Pyotr ermənilərin İran zülmündən azad olunmasını 24 il ərzində daim diqqət mərkəzində saxlamışdı və İsveçlə müharibə qurtaran kimi işə girişəcəyini bildirmişdi. Çarın İran yürüşü bilavasitə ermənilərlə əlaqədar olduğu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi” [21, c. 11].

Şimal müharibəsinin taleyi həll olunmamış Cənuba yürüşü həyata keçirmək imkanına malik olmayan I Pyotr kəşfiyyat xarakterli tədbirlər görməyə üstünlük verdi. Səfəvi dövlətinə qarşı birbaşa hərbi müdaxiləyə keçə bilməyəcəyini anlayan rus çarı ölkədə baş verən hadisələrin gedişatını izləmək, nəbzini tutmaq üçün 1715-ci ildə ticarət müqaviləsi bağlamaq bəhanəsi ilə İsfahana rəsmi elçi göndərməyi qərarlaşdırdı.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədi ilə Azərbaycanadan xüsusilə, karvan yolu ilə Şirvandan keçmək şərti ilə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini A.P. Volinskini göndərdi. Elçi kimi İsfahana yola düşən Volinskiyə I Pyotr eyni zamanda xüsusi və gizli göstəriş də vermişdi. Rəsmən Volnskinin vəzifəsi şahla ticarət müqaviləsi bağlamaq olsa da, Pyotr gələcəkdə hücum edəcəyi əraziləri tanımaq, həmin ərazilər

haqqında məlumata malik olmaq istəyirdi. Buna görə də Volinski, Səfəvi dövlətinin iqtisadi-siyasi vəziyyəti, hərbi potensialı və qalaları, ermənilər və gürcülər haqqında, onların yaşadıkları ərazilər haqqında məlumat toplamalı idi. Xəzər dənizinə hansı çayların axdığını, hansı yerlərə qədər onlarda gəmi ilə üzməyin mümkünlüyünü, öz başlanğıcını Hindistandan götürüb Xəzər dənizinə tökülən çayların olub-olmadığını dəqiqləşdirməli, şahın ticarət və hərbi gəmilərinin mövcudluğu, xüsusilə Gilan ərazisinin keçilməz dağların və ərazilərinin olduğu, onun qonşu ərazilərdən hansı yolların ayırdığını, şahın neçə qalası olduğu, ordunun hansı vəziyyətdə olduğu müəyyənləşdirilməli idi [20, c.165; 10, c.19-20, 86].

Şimal müharibəsi zəfərlə başa çatdırıldıqdan sonra I Pyotr Cənubi Qafqaz istiqamətində Xəzərsahili vilayətlərə yürüşə hazırlıq işini sürətləndirdi. Hərbi əməliyyatları ya 1722-ci ilin sonu ya da 1723-cü ilin yayında başlamaq nəzərdə tutulurdu. Erməni keşişləri və digər missionerlərin Cənubi Qafqazı işğal etmək sahəsində apardıqları ardıcıl, məqsədyönlü təhrikçilik siyasəti nəhayət, öz bəhrəsini verirdi. İsveçlə müharibə qurtaran kimi I Pyotr böyük bir enerji ilə İran (Səfəvi dövləti – G.N.) yürüşünə hazırlaşmağa başladı və 1721-ci ilin sonlarında A. Volinskiyə Qafqaz müharibəsinə hazırlaşmaq haqda xüsusi göstəriş verdi. Bu müharibənin başlanması üçün bəhanə Volnskinin Pyotra göndərdiyi danoslar – yəni Davud bəylə Qazıqumux hakimi Surxayın Şamaxıda törətdiyi hadisələr olmuşdu [13, c.113-114].

1720-ci ilin yazından başlayaraq Səfəvi dövlətinin başı üzərini yeni bir təhlükə əfqanların hücum təhlükəsi aldı. Arxiv sənədlərində də I Pyotrün kömək məqsədilə Səfəvi şahı Sultan Hüseyinə kuryer Petriç qası vasitəsilə 23 iyun 1720-ci il tarixində “dostluq və düşmənlərinə qarşı mübarizədə yardım” niyyətli məktub göndərdiyi məlum olur [См: 4, л.3]. Çünki rus çarı hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün əlverişli bəhanə axtarırdı. Nəhayət bu bəhanə 1721-ci ildə Şamaxı şəhəri Hacı Davud tərəfindən alınarkən bir

neçə rus tacirinin qətl-qarət olunması oldu.

A.P. Volinski bu fürsətdən istifadə edərək çara guya öz tacirlərini müdafiə etmək və həm də iranlılara qarşı deyil, onların düşmənlərinə qarşı çıxış etməyi məsləhət gördü. V.P. Listisovun fikrinə görə, 1723-cü ildə başlanması planlaşdırılan yürüşü tezləşdirmək lazım gəlirdi. Çünki Şirvanda hakimiyyəti ələ almış və rus tacirlərinin qətl-qarətinə yol vermiş Hacı Davud Osmanlı imperiyasına onu himayəsinə qəbul etməyi xahiş etmişdi [13, c.113-114]. Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Dövrün qaynaqları təsdiq edir ki, Hacı Davud kömək üçün öncə Türkiyəyə deyil, Rusiyaya müraciət etmişdi [2, s.365]. Lakin bu müraciət Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək niyyətinə uyğun gəlmədiyi üçün cavabsız qaldı. Volinskinin Şamaxı insidenti ilə bağlı I Pyotru Səfəvi dövlətinə onun düşmənlərinə qarşı mübarizədə “yardımçı olmaq”, hərbi qüvvə cəhətdən “kömək göstərmək” adı altında məhz indi hücum etməyə təhrik etdiyini Lokart da təsdiq edir [12, p.273]. Yürüşün gerçəkləşməsinin digər bir səbəbi isə I Pyotrun 1722-ci ilin martında şah qoşunlarının İsfahan yaxınlığında Mir Mahmudun başçılığı altında əfqan üsyançıları tərəfindən məğlub edildiyi haqqında məlumat alması idi. I Pyotr ehtiyat edirdi ki, bundan xəbər tutan Osmanlı imperiyası Səfəvi mirasını ələ keçirmək üçün hərbi əməliyyatlara başlayıb Rusiyanı qabaqlaya bilər.

Bu səbəbdən I Pyotr Xəzərsahili vilayətlərə yürüşə hazırlıq tədbirləri ilə yanaşı bu işğala hüquqi don geyindirilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə rəsmi təbliğata xüsusi önəm verilirdi. I Pyotrun rəsmi təbliğatını əks etdirən əsas sənəd 1722-ci il 15 iyul tarixli Manifest idi [9, s.100-101, 105-107]. Buna görə də Xəzərsahili vilayətlərin işğalını həyata keçirmək üçün lazımı hazırlıqlar hələ yekunlaşmamış 1722-ci ilin mayında I Pyotr Moskvadan Həştərxana yola düşdü. O, arvadı Yekaterina Alekseyevna ilə bərabər iyunun 15-də Həştərxana çatdı və burada

Xəzərsahili ərazilərdə yaşayan əhaliyə ünvanlanmış Manifest imzalandı [17, s.3]. Manifest məzmunca iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə yürüşün zəruriliyi və məqsədi, ikinci hissədə onun həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasından bəhs olunur [1]. Rus, fars və Azərbaycan türkcəsində tərtib edilmiş Manifestdə Pyotr yürüşünün səbəbləri kimi Hacı Davud və Surxay xanın Şamaxıda rusları qırması və Şahın bu təxribata qarşı tədbir görməməsi göstərilirdi. Onu da qeyd edək ki, əgər I Pyotr Cənubi Qafqazda yaşayan xristian əhalini “müsəlmanlardan xilas etmək” bəhanəsi ilə arxayın edirdisə, Xəzərsahili vilayətlərdə yaşayan şiə müsəlmanlara “Səfəvi şahı ilə dost münasibətlərdə olduğunu, onun ərazilərini tutmaq deyil, guya həmin ərazilərin üsyan etmiş feodallardan və qonşu türklərdən xilas etməsi üçün gəldiyini” elan edirdi [14, c.46].

Yürüş ərəfəsində gürcü və ermənilərlə əlaqə yaradılmasını ön plana çəkən I Pyotr Dərbənd tutulduqdan sonra vəd olunan erməni və gürcü hərbi hissələri ilə Şamaxıda birləşmək niyyətində idi. I Pyotr iyulun 2-də knyaz Türkiştanovu yürüş zamanı necə hərəkət etmək lazım olduğunu ətraflı şəkildə əsaslandıraraq, iki hissədən ibarət (1-ci hissə 3 bənd, 2-ci hissə 5 bənd) hərbi planla Kartli çarı VI Vaxtanqın (Hüseynqulu xanın) yanına göndərdi. Bölgəyə yürüşü zamanı erməni və gürcülərin hərbi qüvvələrindən yararlanmağa çalışsın I Pyotr konkret olaraq gürcü-erməni qüvvələrinin onunla Dərbənd və Bakı arasında birləşməsi haqda göstəriş vermişdi.

Rus çarı məktubun sonunda İrəvan şəhərinin Osmanlı türkləri tərəfindən tutulmasının qarşısını almaq üçün onun Vaxtanq tərəfindən ələ keçirilməsini tələb etdi [7, ll.485-491o6.]. Vaxtanqla əlaqəsi olan erməni din xadimləri Pyotrun planları ilə tanış idilər və onlar tərəfindən Qarabağın xristian mülkləri adından çox sayda məktublar yazaraq çara Azərbaycan torpaqları ilə bağlı vacib məlumatlar ötürürdülər. Bu məlumatlarda Xəzər dənizinin

dən Qarabağa kimi mövcud yolların və digər strateji obyektlərin təsviri verilirdi. Bundan əlavə, erməni liderləri I Pyotra ünvanlanmış məktublarında İrəvan bölgəsində yaşayan ermənilərin Qarabağ bölgəsindəki ermənilərdən daha çox olması, erməni patriarxının bundan sonra "Ararat patriarxi" adlandırılması və s. məsələlər barədə məlumatlar yazırdılar [5, л.270б-28, л.280б]. Göründüyü kimi, Səfəvi dövlətindəki vəziyyət haqqında məlumatlar Rusiyaya bir qayda olaraq, imperiyanın xristianlarla, əsasən də ermənilərin məskunlaşdığı ərazilərindən gəlirdi.

Səfəvi dövlətinə yürüş zamanı I Pyotrun burada yaşayan xristianlara münasibəti A.P.Volinskiyə cavab məktubundan da aydın olur: "...Sizə hazırlaşmağı əmr edirəm. O ki qaldı gürcü şahzadəsi (VI Vaxtanq) və digər xristianlara, əgər onlardan sizə bu məsələdə yardımçı ola bilənləri varsa, onları ruhlandırın, ümid verin, lakin bu camaatın adətən başısoyuq olduğunu nəzərə alaraq, qüvvələrimiz ora yetişməyincə... heç bir şey etməyin" [19, c.38]. Bu cavabdan L.Lokartın yazdığı kimi, "Pyotrun Qafqaz xristianlarına çox da inam bəsləmədiyi seçilir" [12, p.178]. Lakin Listsov, I Pyotrun 1722-1724-cü illərdə öncə iki məsələni həll etməyə çalışdığını yazır: "türklərin bu yerlərdə (Xəzərsahili vilayətlərdə – G.N.) mövqeyini zəiflətmək üçün Xəzərsahili vilayətlərdən Türkiyə ilə eyni məzhəbdə olan əhalini köçürmək; onların yerinə Rusiya ilə eyni etiqadda olan xristianları yerləşdirmək" [13, c.150-151]. Göründüyü kimi, rus çarı işğal etdiyi Xəzərsahili vilayətlərdə erməniləri və gürcüləri yerləşdirməklə özünə xaçpərəstlərdən ibarət istinadgah yaratmaq istəyirdi. Ən əsası isə, I Pyotr Cənubi Qafqazda möhkəmlənə bilmək üçün burada, ilk növbədə Xəzəryanı vilayətlərdə demoqrafik durumu dəyişmək barədə düşünürdü.

Boris Türkistanov (Baadur Türkistanışvili) (1690-1735) podpolkovnik rütbəsində Rusiyaya xidmət edən gürcü əsilli knyaz idi. O, I Pyotrun gürcü çarı VI Vaxtanqla rus-gürcü-erməni hərbi birliyinin yaradılması üçün apardığı danışıqlarında mühüm rol oynamışdır.

İslam dinini qəbul edərək Hüseynqulu xan adını almış VI Vaxtanq 1716-1719-cu illərdə Səfəvi dövləti tərəfindən bəylərbəyi olaraq göndərilmişdi. Rus qoşunlarının Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü zamanı Şaha xəyanət edərək I Pyotrun tərəfinə keçmişdi. dəyişdirməyi planlaşdırırdı. Azərbaycanlı əhalinin sayını azaltmaq, xristianları, ilk növbədə erməniləri adı çəkilən torpaqlara köçürüb məskunlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. I Pyotr öz ailəsi ilə bərabər Rusiyaya qaçmış sabiq Kartli çarı VI Vaxtanqı Dağıstanda inşa etdirdiyi "Müqəddəs Xaç" qalasında yerləşdirmək istəyirdi ki, sonralar o, gürcülərin və ermənilərin buraya köçmələrini təşkil etsin. Gəlmələri həm də Dərbəndin və Bakının ətrafında məskunlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu [16, c.71; 14, c.143-144].

Xəzərsahili vilayətlərdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə daha çox can atan I Pyotr 1722-ci ilin 4 oktyabrında Həştərxana gələrkən general-mayor Matyuşkinə Bakını tutmaq əmrini vermişdi. Q.A. Ezov yazır ki, I Pyotr Bakının tutulmasına daha çox diqqət verir və bu haqda Matyuşkinə yazırdı: "Hər şeydən çox həmin ərazini qoruyun, onun naminə hər şeyə hazır olun" [21, c. LX].

Faktlardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Xəzərsahili torpaqları işğal edən I Pyotr burada möhkəmlənmək üçün kifayət qədər hərbi qüvvəyə və yerli əhali arasında dəstəyə malik deyildi. Cənubi Qafqazın digər dövlətlər tərəfindən tutulmasına yol verməmək, bu ərazini öz məqsədləri üçün istifadə etməyin Rusiya imperiyası üçün ən sərfəli yolu burada xristianların məskunlaşdırılması idi. Rusiyanın XVIII əsrin I yarısında Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənməsi böyük maddi vəsait tələb edirdi. Buna görə də həmin dövrdə bundan qat-qat ucuz başa gələn "xristian dayaqlar"dan istifadə etmək daha sərfəli idi. General Matyuşkini Bakını zəbt etməyə göndərən rus çarı ona bakılıları şəhərdən sürgün etməyi tapşırırmışdı. Lakin şəhər alındıqdan sonra Matyuşkin bu sərəncamı yerinə yetirməkdən ehtiyat etdi, çünki bu təqdirdə ətraf kəndlərin sakinlərinin Bakı ilə

əlaqəni kəsəcəyindən, Bakıda rus qoşunlarının ərzaqsız qalacağından qorxurdu. Buna görə də general Matyuşkin 1723-cü il 18 avqust tarixli məktubunda P. Tolstoya yazırdı ki, çarın əvvəlki təlimatına əsasən bakılıları şəhərdən çıxarmaq tapşırılmışdı, lakin bunu etmək mümkün deyil. Çünki bu zaman ətraf yerlərdən də ...əhali köçüb gedəcək və bu da gəlirlərin azalmasına səbəb olacaqdı [3, л.133об.]. 1723-cü il sentyabrın 12-də Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında bağlanmış Peterburq müqaviləsinə əsasən Gilan, Mazandaran, Astrabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçdi [11, c.185-189].

1724-cü il mayın 22-də yeni təlimata əsasən Matyuşkinə tapşırılırdı ki, "mümkün olarsa Gilan və Mazandarana rusları köçürməyi təşkil etsin. ...Bakıda isə yalnız o əhalini saxlamaq lazımdır ki, rusların onlarsız ötüşə bilməsi mümkün deyil" [14, c.141-142]. Ümumiyyətlə, I Pyotrun Azərbaycandakı demoqrafik durumu dəyişdirmək üçün daha geniş planları var idi. O, Kür çayının mənsəbinə yaxın bir yerdə Cənubi Qafqazla əlaqə mərkəzi rolunu oynamaq olan bir şəhər salmaq, burada yalnız rus kazaklarının, erməniləri və gürcüləri yerləşdirmək niyyətində idi [14, c.134; 15, c.101].

Qeyd etdiyimiz kimi, Xəzərsahili torpaqları işğal etdikdən sonra burada möhkəmlənmək üçün kifayət qədər hərbi qüvvəyə və yerli əhali arasında dəstəyə malik olmayan rus çarı bütün diqqətini Cənubi Qafqazda yaşayan xristianlardan istifadə etməyə yönəlmişdi. I Pyotr Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan azsaylı xristian əhalidən istifadə etməklə də işğal etdiyi ərazilərdə özünə dayaq yaratmaq fikrində idi.

I Pyotrun 10 noyabr 1724-cü il "Erməni xalqına əlahəzrət fərmanı"nda (Высочайшая грамота) da məhz erməniləri Rusiya imperiyasının himayəsinə almaq və onları Xəzərsahili ərazilərə Gilan, Mazandaran, Bakı və digər yerlərdə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu [21, c.392-393].

1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotr general Matyuşkinə göndər-

diyi, bilavasitə ermənilərin işğal olunmuş torpaqlara köçürülməsindən bəhs edən digər fərmanında (Высочайшие указы) yazırdı: "ermənilər Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və digər Xəzəryanı vilayətlərə köçərsə, onlara şəhər və kəndlərdə boşalmış ən əlverişli və sərfəli yerlər təklif edilsin və Rusiyaya yaxşı münasibət göstərməyən yerli sakinlər isə oradan çıxarılsın" [bax: 21, c.396-397]. Polkovnik Ostafyevə erməniləri Bakı şəhərində və şəhərin ətraf kəndlərində, eləcə də polkovnik Yunqerə erməniləri Dərbənddə və şəhər yaxınlığındakı kəndlərdə yerləşdirmək tapşırılmışdı [14, c.142-143].

I Pyotrun qeyd etdiyimiz fərmanda Bakını tutduqdan sonra general-leytenant rütbəsi almış Matyuşkinə tapşırılırdı ki, "...ruslar tərəfindən işğal olunan İran əyalətlərində – Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və başqa əyalətlərdə ermənilərin yerləşdirilməsinə çalışmaq lazımdır. Onlara mehribanlıq göstərmək, mühafizələrini yaxşı təşkil etmək, boşalmış evləri, münbit torpaqları onlara vermək lazımdır. Şübhələndiyiniz müsəlmanları dərhal bu yerlərdən çıxarmalı və orada bu cür xristianlar yerləşdirilməlidir erməniləri hər vasitə ilə dəvət etməyə çalışın, müsəlmanların isə mümkün qədər sayını azaldın. Lakin bunu elə edin ki, onlar heç nə başa düşməsinlər" [6, л.2.].

I Pyotrun verdiyi bütün fərmanlardan aydın olur ki, o yalnız Rusiyanın mənafeyi naminə ermənilərə belə diqqət göstərir və himayədarlıq edirdi. Xəzərsahili əyalətlərdə, xüsusilə müsəlmanlar yaşayan regionlarda ermənilərin məskunlaşmasına razılıq verməsi onun gələcəkdə həyata keçirmək üçün nəzərdə tutduğu Şərq siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Rusiya dövləti xristianları, o cümlədən erməniləri Xəzərsahili vilayətlərə köçürərkən bu regionda tək-cə xristian dayaq mərkəzləri yaradılması məqsədi güdmür, həm də onlardan Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Elə buna görə də Pyotrun ölümündən sonra işğal olunmuş Xəzərsahili

vilayətləri idarə edən və ordunun baş komandanı təyin olunan general V.V. Dolqorukovun 1727-ci il sərəncamına əsasən ermənilərə silah paylanmışdı [8, c. XCI-XCII]. I Pyotr-un ölümündən sonra onun xələfləri Xəzərsahili vilayətlərdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda daha ehtiyatlı siyasət yeritməyə başladılar. Əslində çar Rusiyasının Cənubi Qafqazla bağlı yeritdiyi siyasətdən bu gün 300 il keçməsinə baxmayaraq, bu gün bu siyasət mahiyyəti etibarilə dəyişməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф.77 "СРП", оп.77/1, док.2.
2. АВПРИ, ф.77 "СРП", оп.77/1, док.5.
3. АВПРИ, ф.100, "СРП", оп.77/1, док.8.
4. АВПРИ, ф.77 "СРП", оп.77/2, док:82.
5. АВПРИ, ф.100, "СРА", оп.100/1, док.2.
6. АВПРИ, ф.100, "СРА", оп.4, док.8.
7. АВПРИ, ф.100, "СРГ", оп.100/1, док.15.
8. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. документов. Под редакцией Ашота Иоаннисяна), т. II, ч. I, Ереван, 1964.
9. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. I cild. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akd. müx. üzvü Y.M. Mahmudov, t.e.d. K.K. Şükürov). Bakı, 2009.
10. Алиев, Ф. Миссия посланника русского государства А.П. Волынского в Азербайджане (1716-1718). Баку, Элм, 1979.
11. Договоры России с Востоком: политические и торговые. (Собрал и издал Т. Юзефович), СПб., 1869.
12. Lokkart L. The Fall of The Safavi Dynasty and The Afghan Occupation Of Persia. London, 1958.
13. Лысцов В.П. Персидский поход Петра I 1722-1723. Москва, 1951.
14. Мустафазаде Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, Элм, 1993.
15. Наджафли Г.Д. Азербайджан в XVIII-XIX веках. Бишкек, «Бийиктик», 2010.
16. Пайчадзе Г.Г. Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII в. Тбилиси, 1965.
17. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф.846 (ВУА), оп.16, дело 1539.
18. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч.I, Москва, «В типографии Лазеревых Института Восточных языков», 1833.
19. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. т. XVIII., Москва, 1869.
20. Соловьев С.М. Петр Великий на Каспийском // Вестник Европы. март, книга 3-я. Москва, Изд-во «Наука», 1868.
21. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народам. (Документы). СПб., 1898.

ERMENİ VAHŞETİNİN ARŞİVLEYEREK TARİHE NOT DÜŞMEK

Bir devlet adamı "Tarih, en büyük muallim-i siyasettir. Hiçbir fert onun rahle-i tedrisinden müstağni (verdiği derse ilgisiz) kalamaz" der.¹

Yukarıdaki sözlere rehber olabilecek, günümüzde de yaşadığımız bir kısım olayların hatırımıza getirdiği 18. yüzyılda yaşamış Sarı Mehmet Paşa ise şöyle diyor: "Sultanlık ancak devlet adamları ile (rical), devlet adamları ancak mal ile mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adalet ve iyi yönetimle olur. Yani devlet düzeni rical ile ve askerinin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı ile ve iyi hâl ile ve ülkenin bayındırlığı da adalet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyaseti ile. Başka türlü olmaz."²

Tarih kitapları yukarıdaki anlatımları pekiştirir nitelikte Selçuklu tarihinden şu ibret dolu olayı yazarlar: "Oğuzların eline düştüğü vakit Sultan Sencer'den böyle muazzam bir saltanatın nasıl perişan olup bu hale geldiğini sordular. O da cevaben: Büyük işleri küçük adamlara ve küçük işleri büyük adamlara verdiğimden. Çünkü küçük adamlar büyük işleri yapamadılar ve büyük adamlar da küçük işleri yapmaya tenezzül etmediler. Bunu bir şerefsizlik saydılar. Her iki cihetten işler kötüleşti. Memleket sarsıldı. Devlet ve ordu bozuldu.,dedi. Ve aşağıdaki anlama gelen

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğt. Üyesi Erzurum, Dr. Öğt. Üyesi, gsolmaz@atauni.edu.tr

¹ Cemal Kutay, *Tarih Ne Zaman İbrettir*, İstanbul 1980, s.7

² Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, hazrl. H. Ragıp Uğural, İzmir 1990, s.98

beyti söyledi.-Her ne kadar iş akıllı adamların kârı değilse de yine akıllı insanlardan başkasına iş buyurma.³

Bütün bunlar Doğulu bir filozofun dediği "Tarih kâinatın vicdanıdır" sözünü hatırlatıyor.

Bu vicdan muhasebesi sonunda aklımıza başlık yazımıza uygun olabilecek pek çok ilginç olaylar geliyor. Yazacağımız olaylar bir tarihi sıra teşkil etmiyor. Fakat dün bugün ilişkisi içinde tarihin tekerrür ettiği ve ibret sahnesi olduğunu da hatırlatmıyor değil.

Urfalı Mateos diye bilinen ve Ortaçağ'da yaşamış aynı zamanda Ermeni din adamı olan ve tarihçilerin "Urfalı Mateos" diye adlandırdıkları ve XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında yaşamış olan ve yaşadığı dönemdeki olayları görgü şahidi olmak sıfatıyla anlatan Ermeni müellifi Mathieo/ Mateos "Vekayi-Name" adlı eserinde: Türklerin daha Anadolu'ya yerleşmedikleri 1071 öncesi yıllarda (Yunanlıların mirasçısı olduklarını söyledikleri) Bizanslılar tarafından Ermenilerin nasıl yerlerinden yurtlarından Anadolu'ya dağıldıklarını anlatır. Eserinde Roma, Bizans, Grek tabirlerini aynı kasıtle kullanan Mateos, Türklerin henüz Anadolu'ya gelmedikleri mesela 994 yılındaki Bizans Ermeni ilişkisi için yazar ki :"(994) yılında "Büyük Roma dükü büyük bir ordu ile beraber Ermenistan'a karşı yürüdü; Hristiyanların üzerine atılıp onları kılıçtan geçirdi ve esaret altına aldı. O, zehirli bir yılan gibi her yere ölüm götürdü ve böylelikle, dinsiz milletlerin (Müslümanların) yerini tutmuş oldu."⁴

"Vaktiyle Türk ve Arap boyunduruğu altında kazandığı alışkanlık neticesi her tarz hükümete uymak hususunda" yetenekli

³ Devletşah, *Tezkire-i Devlet Şah*, çvr. Necati Lugal, İstanbul 1990, C.1, s.283

⁴ Urfalı Mateos, *Vekayi-Name (952-1136)* çvr. Hrant D. Andrreasyan, II. Baskı Ankara 1987, s.43)

yaratılmış olan Ermeniler⁵ Türklerin Anadolu'ya hâkim olmaya başladıkları 1064 yılından itibaren Lozan Antlaşması'nın yapıldığı 1923 yılına kadar en rahat şekilde yaşamışlardır. Gitmeyenler de zaten her Türk vatandaşı gibi Türk Devletinin müşfik kollarında hayatlarını sürdürmektedirler. Bu arada oyunbozan taraf hep kendileri olmuşken, daima Türklerin hoşgörü ve korumacılığını görmüşlerdir. Lozan Antlaşması'yla da kendi istekleriyle gidecekleri yerlere gitmişlerdir. Şayet denildiği gibi bir katliam söz konusu olsa idi Yeni Türkiye idaresi onların dış ülkelere rahatça çıkmalarını ve bu içerikteki bilgileri ifşa etmelerine imkân tanır mıydı? Üstelik Lozan ile Türkiye'den göç edenlerin sayısı o kadar fazla olabilir miydi?

Birinci Dünya Harbi'nin asıl nedeni kısaca İngiltere ile Almanya arasındaki ekonomik yarışma idi. Elbette diğer sebepleri de hatırlamak yerinde olur. Buna bağlı olarak İtilaf ve müttefik grup devletler haliyle meydana gelmişti. Osmanlı idaresi neden sonra Birinci Dünya savaşına dâhil olmuştu. Bu dâhilin sebebi ise Osmanlı idaresinin özellikle Ayestefenos ve Berlin antlaşmaları (1878) gereği kaybettiği toprakları bu fırsattan yararlanarak geri almak diye bilinmektedir. Gel gör ki Osmanlı idaresi, değil kaybettiği toprakları geri almak, bilakis Anadolu'nun neredeyse tamamını elden çıkardığı Mondros'u imzalamak gibi bir sonla karşı karşıya kalmıştı. Bu düşünce o günkü Ermenilerin Osmanlılardan toprak koparma düşünceleriyle aynıdır. Yani Ermenilerde o kargaşadan yararlanmak istemişlerdir. Osmanlı'nın beklediği olmadığı gibi Ermenilerin de bu beklentisi sonuç vermemiştir. Üstelik Ermeniler idare edilen ve müstakil olmayanlardı.

⁵ Edvar Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1928, s.140 (günümüz Türkçesine çevr. Gürsoy Solmaz:Türkiyat Araştırmaları Dergisi sayı:XIV.1998 Erzurum)*

Ermeniler de Birinci Dünya Harbi'nin o gergefinde ve kargaşalıktan yararlanarak faaliyetlerini su yüzüne çıkarmışlardır. Nasıl ki Osmanlı idaresi bu savaşta istediği sonuca ulaşamamış bilakis işgale uğramışsa aynı son Ermeniler içinde tecelli etmiştir. Yani o fırsatla Osmanlıdan toprak kazanma gayretleri bilindiği gibi bir tepki ile karşılaşmış ve çok gerekli Tehcir Kanunu'na muhatap olmuşlardır. Bu düşünceler doğrultusunda Birinci Dünya Harbi'ni başlatan Osmanlılar değildir. Gerek Ermenilerle ilgili ve gerekse diğer negatif oluşumların asıl sorumlusunun Birinci Dünya Harbi'ni başlatan devletler olması gerekir. Osmanlı bu savaşı ilk başlatan olmadığı için haliyle Ermeni olaylarının da baş müsebbibi gibi gösterilmemesi gerekir.

Ermenilerin buldukları Doğu bölgesinden Anadolu'ya dağılmaları da Bizanslılar eliyle olmuştur. Konuyla ilgili yine aynı müellif der ki: "493(10 Mart 1044–10 Mart 1045) yılının başlangıcında Bizans imparatoru Monomah bütün Grek memleketinin askerlerini topladı ve onları (şimdi Kars'a bağlı bir köy olan) Anı şehrini talep etmek üzere şarka sevk etti. Bu muazzam ordunun başında olan ve Ermenistan'a vali yapılmak istenen Baragamos'u gören Anı halkı Ermeni milletinin öksüz kaldığı ve krallık tahtının devredildiği için gözyaşı döktüler. Onlar, kralları Gagik ve bütün Bagratuni hanedanı için ağladılar ve Gagik'e ihanet edenler için acı lanetler okudular. Nihayet naçar bir vaziyet içine düşmüş olan (Ermeni Anı halkı ve askerleri şehri (Bizanslılara) teslim ettiler. Bagratuni hanedanının devleti bu suretle yıkıldı."6 Bundan sonradır ki Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey emriyle İbrahim Yinal ve Kutalmış adlı iki kumandan "Ermenistan'a karşı yürüdüler. Onlar bütün Ermenistan'ın, Romalılar yüzünden başsız ve müdafaasız kalmış olduğunu biliyorlardı."

⁶ Urfalı Mateos, *Vekayi-Name (952-1136) III. Baskı, s.80-81*

Bu ifadeler yardımıyla yapacağımız tefsirle Ermeniler ile kendilerini Bizans'ın devamı sayan Yunanlıların tarihi hasım sayılmaları gerekir. Görüldüğü gibi zaman geçmiş yağmurlar çatlakları kapatmıştır. Oysa yukarıdaki cümlelerden sezdiğimiz hile dolu Bizans yaklaşımı dostluk kisvesiyle yapılmış ve Ermeniler bundan sonra bir daha eski yurtlarına dönemeyecek kadar dağınık yaşamışlardır.

Geçen süre içerisinde Anadolu'ya hâkim olan Türk idareleri altında gayet rahat yaşamış olan Ermeniler özellikle Birinci Dünya Harbi sırasında çeşitli kışkırtmalar neticesinde "sadık kavim" olmaktan çıkarak isyanlar çıkartıp idaresi altında oldukları Osmanlı idaresine ihanet etmeye ve fırsatını bulunca da Müslüman halka zülüm ve vahşet yapmaya başladılar.⁷ Özellikle 19. yy da başlayan Ermeni başkaldırısı tarihte emsali görülmemiş vahşetleri de gördüğümüz dönemdir.

Yaklaşık günümüzden yüz yıl önce Ermenilerin Doğu Anadolu'daki insanlarımıza yaptıkları zulümler hakkında o günleri yaşamış insanlarımızla konuşarak hazırlanmış "Ermeni Vahşeti" isimli "sözlü tarih çalışması" kitabımızdan çarpıcı satırların bir kaç misalini aşağıya alıyoruz.

⁷ 1892 ve 1897 yıllarındaki istatistiklerde Osmanlı Asya'sındaki Ermeni nüfusu %6 ya çıkmamıştır. Bu yüzden hiçbir vilâyette mutlak Ermeni çokluğu tespit ve ilan edilememiştir. Bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklarda bile yüzyıl öncesine değin Ermeniler çok azınlıkta idiler. Ruslar, Türkiye ile Azerbaycan arasını kesmek amacı ile 1829 Edirne Antlaşması'na göre Türkiye'den ve sonra İran'dan getirdikleri Ermenileri onların Katoliskosluğunun bulunduğu Revan/Erivan bölgesine yerleştire yerleştire 90 yılda bir "Ermenistan Çekirdeği" kurmaya çalıştılar. Böylece Ermenileri, İskenderun Körfezi'ne çıkmada alet olarak kullanmayı güttüler. Böyle iken 1907 yılında 7 Sancaklı Erivan ilinin ancak üç sancağında sun'i bir Ermeni çoğunluğu vardı. Diğer dört sancakta Türkler çoğunlukta idi." (Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi, Ankara 1970, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını), s.124.

"Halı, kilim, keçeye sararak yakmak... Göğüs, kalça ve çeşitli yerlerde cep açarak tuz basıp, toprak ve kum doldurmak... Kızgın şiş ile mahrem yerleri dağlamak... El ve ayaklara çivi çakmak... Cinsel organları kesmek, soğan, şişe vs. sokmak... Kazığa oturtmak; balta, kılıç gibi kesici aletlerle budamak, parçalamak... Ahır, merak, oda, cami gibi yerlere halkı doldurup buraları kundaklamak... El ve ayakları bağlayarak kurşunlamak... Derilerini yüzmek, saç ve sakal kopartmak... İrza tecavüz; oğlun gözü önünde babanın, babanın önünde oğlun, erkeklerin yanında kadınların, kadınların önünde erkeklerin ırzlarına tecavüz ederek öldürmek ve bu vahşeti seyre zorlamak... Göz oymak, kulak kesmek, dil koparmak... Öldürülüp gömülmesine izin vermeyecek, kedi, köpek, kurt gibi hayvanlara yem etmek... Ateşe atmak, suda boğmak, yakılan insanların etini yakınlarına yedirmek... Gebe kadınların karınlarını deşmek, bebeklerini yere çalmak, çocukların boynunu koparmak..." Yüzyıl önceki bu tarz vahşeti yapan Ermeniler günümüzde de bunun daha fazlasını ve en hunharca yapmıştır. Dünya kamuoyu bundan haberdardır. Görsel kaynaklar internet ortamında bol sayıda vardır.

Bu kısa yazımızda sonuç olarak şunları belirtmeliyiz. Günümüzde Karabağ'daki zulmü yapan da aynı ermenidir. Akla gelmeyecek her türlü vahşeti Karabağ ve mücavir coğrafyada uygulayan Ermenilerin bu yaptıklarını disiplinli bir şekilde tarihe yazmalıyız. Bu zulmü gören insanlarımız hâlâ hayattadır ve olay çok gençtir. Bunu yaparken videolar, fotoğraflar çekilmeli belgeseller hazırlanmalı, albümler yapılmalıdır. Yılın muayyen günlerinde yurt dışında sergiler düzenlenmelidir. Yaşayanlarla röportajlar yapılarak kitaplaştırılmalıdır Bu çalışmalar dünya kütüphanelerine gönderilmelidir. Uygun afişler hazırlanarak havaalanı, otobüs terminali ve benzeri yerlere asılmalıdır. Uygun

compozisyonda heykeller dikilmelidir. İnsanlarımıza yapılan akıl almaz vahşet ders kitaplarında yazılmalıdır. Çeşitli tiyatro eserleri yazılmalıdır. Karşı tarafın yaptığı propagandaları nötrleştirecek aynı minval çalışmalar hızla yapılmalıdır.

Kaynakça

1. Cemal Kutay, Tarih Ne Zaman İbrettir, İstanbul 1980
2. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, Hzrl.H.Ragıp Uğural, İzmir 1990
3. Devletşah, Tezkire-i Devlet Şah, çvr.Necati Lugal, İstanbul 1990, C.I,
4. Edvar Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1928, (günümüz Türkçesine çvr.Gürsoy Solmaz: Türkiyat Araştırmaları Dergisi sayı:XIV.1998 Erzurum)
5. M.Fahrettin Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlîmi, (Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını) Ankara 1970
6. Urfalı Mateos, Vekayi-Name (952-1136)çvr.Hrant D.Andrreasyan, II.Baskı Ankara 1987

Hilal Şüheda SOLMAZ*

ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN KARABAĞ VE UKRAYNA KRİZLERİNE YÖNELİK DAVRANIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Uluslararası ilişkiler camiasında birçok analize konu olan uluslararası organizasyonlar, aynı zamanda bu yapıları bir araya getiren ülkelerin de tavırlarını anlamakta yardımcı olan analiz araçları olarak karşımıza çıkıyor. Ne yazık ki insanlık tarihinde bitmek bilmeyen savaş olgusu son zamanlarda da karşımıza çıkmış bulunmakta. Böyle zamanlarda analiz çalışmaları yapmak gelecekte karşımıza çıkacak benzer sorunlarda dış politika ve STK çalışmalarını şekillendirmede faydalı olacaktır. Bu makalede uluslararası organizasyonlar Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler olarak iki farklı mercekten işlenecek ve Ukrayna Krizi ile Karabağ krizindeki yaklaşımlar karşılaştırılarak organizasyonların gerçekten amaçlarına uygun hareket edip etmediği değerlendirilecek. Covid-19 gibi ölümcül ve küresel bir hastalığın 2020’de son verdiği üçüncü dünya savaşı mı başlayacak soruları geri dönmüş bulunsa da bu makale bu söylentilere sebep olan iki krizin uluslararası örgütlerdeki yankısını işleyecek: Karabağ Krizi (2020), Ukrayna Krizi (2022). Sadece iki kriz ve iki uluslararası organizasyon seçilerek parametreler sabit tutulmaya çalışılmış ve böylece AB ve BM’nin salt tavırlarının soruna göre nasıl değişiklik gösterdiği çalışılmıştır.

Kimi araştırmacılarla "Orta Doğu" denen şaibeli terminolojiyle bahsedilen bölgede milli çıkar çatışması Ukrayna’ya da sıçramıştır. Statükonun olmadığı bölgelerde hegemonya olmak; ekonomisini ve siyasi varlığını güçlendirmek isteyen ülkeler için

* Türk Alman Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi,
he.dasolmaz@hotmail.com

fırsat kaynağı olduğu için hem Karabağ hem de Ukrayna krizi insanlık için büyük bir yenilgi olsa da ülkeler için büyük fırsata dönmüştür. İlk olarak Karabağ Krizi ile başlamak gerekirse Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Karabağ'ı çevreleyen topraklardan Ermenistan'ı kastederek "işgal güçlerinin" çekilmesi çağrısında bulunan kararları kabul etmiştir (United Nations A/62/PV.86 General Assembly, 2008). Bununla da kalmayarak 2008 yılında, AGİT Minsk Grubu eş başkanları Rusya, Fransa ve ABD'nin aleyhine oy kullanmasına karşın Ermeni işgal güçlerinin derhal geri çekilmesini talep eden kararı da BMGK kabul etmiştir (General Assembly, GA/10693, 2008). Krizin son perdesinde de, BM Armenia Cooperation Framework ve Azerbaijan Cooperation Framework'ünde ülkelere duyarlı olma çağrısı yapmış ve her iki metinde de mağdur sivil insanlara ve mültecilere konu verilerek ülkeler arası orta nokta aranmaya çalışılmıştır (UN Armenia Cooperation Framework, 2021-2025; UN-Azerbaijan Sustainable Development Cooperation Framework 2021-2025). Yıllar içindeki bu tutarlılık bu krizde BM'nin siyasetten etkilenmediğinin ve tavrının buna göre şekillenmediğinin bir göstergesi olsa da bunun hangi açılardan değerlendirildiği önemlidir. Zira orta yolu bulmak üzere kurulan bu örgütün Karabağ olsun, Filistin, Suriye Afganistan olsun, barış sağlamada yetersizliğinin de gözler önüne serildiği pek çok nokta olmuştur. BM yaptığı açıklamalarda da Bay Guterres, "BM'nin "çatışmadan etkilenen tüm alanlarda insani ihtiyaçlara yanıt vermeye ve gerektiğinde Ermenistan ve Azerbaycan'da devam eden yardımı artırmaya hazır olduğunu" belirtti. İlgili tüm aktörleri, Birleşmiş Milletler kuruluşlarıyla tam işbirliği yapmaya çağırıyoruz." diyerek her iki ülkeye de çağrı yapmış bulunsa da benzer yaklaşımı Ukrayna krizinde görmemekteyiz (Guterres, 2020). BM, Ukrayna krizinde ise BM Başkanı "Putin, birliklerinizin Ukrayna'ya saldırmasını durdurun, barışa bir şans verin"

diyerek barışı sağlamakla görevli bir kuruluş olarak taraf beyan etmek durumunda kalmıştır, bunda Rusya'nın savaşı başlatan ve sürdüren taraf olması etkili olsa da Ukrayna'nın da bazı kararlarında sivilleri riske attığı görülmüştür (Cox, Nakamura, 2022).

Avrupa birliği ise Karabağ krizinde iki taraf ülkeye göre de yetersiz bulunmuştur. Bununla alakalı olarak Ermenistan'da, Avrupa'nın pasifliği ve dolaylı olarak Ermenistan'ın yenilgisindeki suç ortaklığı AB'ye odaklanan güvenin çökmesine sebep olurken Azerbaycan'da ise AB - Avrupa medyasıyla bağlantısı ve üye devletlerin milli açıklamaları nedeniyle suçlu görüldü ve Ermeni yanlılığı nedeniyle kınandı. İki tarafın üzerinde uzlaşabileceği bir şey varsa, o da Avrupa Birliği'nin her iki taraf içinde yetersiz kaldığı (Broers, 2021). Ancak rolü gereği böyle bir sorumluluğu edinmek zorunda olmadığını da belirtmek gerekir. AB Ukrayna meselesinde ise AB, Putin'in Donetsk ve Luhansk gibi hükümet dışı bölgeleri tanıma kararını ve Rusya'nın Ukrayna'ya karşı nedensiz ve haksız askeri saldırganlığını şiddetle kınamakta (EU, 2022). AB'nin burada kesin bir taraf tutuyor olmasının sebebi ise Ukrayna'nın AB üyelerinin de dahil olduğu NATO'ya dahil olmak istemesiyle kaynaklı olabilir. Bunun yanında Karabağ'dan farklı olarak AB kendi bölgesine yakın bir konumda olan Ukrayna krizine daha reaktif davranmış ve aslında kurulma amacına sadık bir şekilde birliğin çıkarlarını gözetmiştir.

İki farklı amaçla kurulan ve uluslararası organizasyonlar yapı ve tavırlarını gözler önüne sermede yardımcı iki aktör olan AB ve BM'nin Ukrayna ve Karadağ krizlerindeki yaklaşımları incelenmiş ve bu doğrultuda da BM'nin eleştirilere de maruz kaldığı gibi etkisini kaybettiğine yönelik savları desteklercesine savaşı önlemede başarılı olmadığına kanaat getirilmiştir. AB ise bu noktada çıkarlarını gözetme noktasında eleştirilmiş ve hipokrit olduğu söylenmişse de kendi bağlamında zaten kendi üye ülkelerini ko-

rumak üzere işlev görmesi açısından mantiğa yatkın bir rol takınmış ve bölgəsinə yakın olan krizde daha etkin bir rol almaya çalışmışdır. Uluslararası organizasyonlar kompleks yapısı ve çokluğu göz önünə alındığında bu çalışmadaki kısıtlamaların sadece iki organizasyonun incelenməsi üzərindən yapıldığı söylenmelidir. Bu iki organizasyonun tavrını isə yalnızca iki kriz ilə incelemiş olmasa bu yazıdaki ikinci araştırmaya kısıtlamasıdır. Sonuç olaraq üye devletlərdən yeri geldiğinde farklı hareket eden oluşumlar olsa da, uluslararası organizasyonlar ölkələrin yaklaşımlarını çözümləmədə və statüko bələşimlərini belirlemədə önəmli aktörlərdəndir.

Kaynakça

1. United Nations A/62/PV.86 General Assembly Sixty-second session. *undocs.org. Birleşmiş Milletler. 2008.*
2. "General Assembly adopts resolution reaffirming territorial integrity of Azerbaijan, demanding withdrawal of all Armenian forces". *Birleşmiş Milletler. 2008.*
3. Guterres, Antonio. UN pledges humanitarian support as Armenia and Azerbaijan negotiate 'lasting, peaceful settlement' over Nagorno-Karabakh, 2020.
4. Cox, C. Nakamura, A. USA TODAY, OnPolitics: Ukrainian men forced to separate from their families. 2022.
5. Broers, L. Perspectives | The EU and Karabakh: Picking up the pieces, looking for a role, 2021.
6. EU, EU response to Russia's invasion of Ukraine, 2022.

TARİXİ ƏDALƏTİN BƏRPASI

Açar sözlər: *Qarabağ, Vətən müharibəsi, qələbə, zəfər, ordu quruculuğu, qaçqın və köçkünlər, ədalət*

2020-ci il noyabrın 10-da Rusiya Prezidenti V. Putinin iştirakı ilə imzalanmış bəyanatın məntiqi nəticəsinə görə Ermənistan bu müharibədən məğlub olmuş halda çıxır, bu ölkə təslim olmaq haqqında qərar qəbul edir. Müzəffər və rəşadətli Azərbaycan Ordusunun böyük uğurlu və mürəkkəb əməliyyatla Şuşanı işğaldan azad etməsi Ermənistan Ordusuna sarsıdıcı zərbə vurdu. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan Prezidenti, Azərbaycan ordusu birgə zəfər çaldı. Azərbaycan xalqının birliyi, Müzəffər Ali Baş Komandanın dəmir iradəsi, sarsılmaz qətiyyəti, Şanlı Ordumuzun qüdrəti və qəlbi Vətən eşqi ilə dolub-daşan hərbiçilərin, eləcə də hər bir azərbaycanlının monolit birliyi sayəsində Azərbaycan xalqı qələbə qazandı. Harada yaşamasından asılı olmayaraq dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların səsə səs verdilər, Vətən yolunda vuruşmağa hazır olduqlarını bildirdilər, bizi dəstəklədilər.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev Vətən müharibəsi dövründə ciddi beynəlxalq təzyiqlər və təhdidləri məhz xalqın inam və iradəsinə, birliyinə söykənərək dəf etdi, həlledici qələbənin əldə olunmasına qədər dayanmaq əmri vermədi.

Müharibədə Ermənistan ordusu darmadağın edildi, erməni cəmiyyəti ilk günlərdən ruh düşkünlüyünə uğradı, daxili vəziyyət getdikcə ağırlaşdı. Az vaxt içərisində Ermənistan ordusuna məxsus olan 3 milyard ABŞ dolları məbləğindəki hərbi texnika və

* Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

silah-sursatı sıradan çıxarıldı. Bu Ermənistan ordusunun fəlakətə uğraması idi.

Azərbaycan ordusu isə gün-gündən güclənir. Ordunun texniki təchizatında da genişmiqyaslı dəyişikliklər baş verib, ən müasir silah sistemləri alınaraq silahlanmaya qəbul edilib. Artıq heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycan Ordusu həm hərbi potensialına, həm də döyüş qabiliyyətinə görə bu gün nəinki bölgədə, dünya miqyasında güclü ordular sırasındadır. Son illərdə isə ordu quruculuğunda əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirilib, bu məsələ ilə bağlı dövlət başçısı tərəfindən taleyüklü addımlar atılıb ki, bunun da müsbət nəticələrini 44 günlük Vətən müharibəsində real şəraitdə gördük, şahid olduq. Hamıya məlumdur ki, bütün bu sadaladıqlarımız güclü iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf və böyük maliyyə resursları olmadan təsəvvür edilə və həyata keçirilə bilməz. Azərbaycanda aparılan məntiqli siyasət nəticəsində ölkədə vəziyyət gündəngünə yaxşılığa doğru inkişaf edir, problemlər həll olunur.

Üçtərəfli bəyanata əsasən Ermənistan işğalçı qoşunlarını işğal edilmiş ərazilərdən çıxartdı. Eyni zamanda, işğal altında olan Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonları silahdan istifadə edilmədən erməni terrorçularından təmizləndi, azadlığına qovuşdu. Ən böyük məsələlərdən biri də qaçqın və köçkünlərin arzularına çatması, dogma-torpaqlarına olan həsrət hissənin bitməsidir. Artıq onlar yavaş-yavaş tikinti-bərpa işləri aparıldıqca öz dogma obalarına qayıda biləcəklər. Şanlı ordumuz 30 illik həsrətə son qoydu. Doğrudur, müharibə itkisiz, qansız ötüşmür. Dogma torpaqların azadlığı uğunda mübarizədə 3000-ə yaxın şəhid verdik, xeyli yaralanan və qazilərimiz vardır. 44 günlük müharibə Azərbaycan xalqının nə qədər vətənpərvər, böyük xalq olduğunu, milli birliyini, həmrəyliyini bütün dünyaya sübuta yetirdi. Bu günlərdə bir daha məlum oldu ki, 30 ilin torpaq həsrəti, əzabları xalqımızı sındırmayıb, onun

iradəsinə mənfi təsir göstərməyib. Ermənilər dəfələrlə təxribatlar törətdilər. Dinc insanları güllələdilər, mülki tikililəri partlatdılar. Ermənilərin təxribatlarına, vandalizminə baxmayaraq, Azərbaycanın Tərtər, Bərdə, Goranboy, Ağdam və s. digər rayonlarının, habelə Gəncə şəhərinin sakinləri sonadək yüksək vətənpərvərlik, iradə, əzm nümayiş etdirdilər. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycanda bir nəfər də olsun, fərarilik faktı qeydə alınmadı (2).

Cənab Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, müharibə Azərbaycan üçün heç də son məqsəd deyildi. Azərbaycan, sadəcə, güc tətbiq edərək, Ermənistana öz şərtlərini diktə etmək istəyirdi və buna tam nail oldu. Biz bu qələbəni döyüş meydanında qazandıq! 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Füzuli şəhəri, Cəbrayıl şəhəri, Zəngilan şəhəri, Qubadlı şəhəri, Şuşa şəhəri, Hadrud qəsəbəsi, Suqovuşan qəsəbəsi və digər qəsəbələr döyüş meydanında azad edildi.

Münaqişə tərəflərinin razılışmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə yaradılacaq atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəzdə Rusiya və Türkiyə hərbiçilərinin birgə fəaliyyət göstərməsi də xalqımızın maraqlarına uyğundur. Bundan əlavə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın əsas hissəsi ilə əlaqəsi sənəddə təsbit edilib. Bununla faktiki olaraq həm də türk dünyası arasında nəqliyyat-kommunikasiya həlqəsi bərpa olunacaq (1).

Bütün beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə Azərbaycan Prezidenti Qarabağ münaqişəsindən, torpaqlarımızın işğal olunmasından, qaçqın və köçkünlərin ağır yaşayış şəraitindən danışdı, bu məsələyə ədalətlə baxılmasını tələb etdi. Dəfələrlə torpaqların qeyd-şərtsiz Azərbaycana qaytarılması barədə BMT-nin qətnaməsinə əməl edilməməsi vurğulandı. Lakin dünya ölkələri ikili standartlara

üstünlük verdilər, Ermənistana təzyiq etmədilər. Minsk Qrupunun fəaliyyəti isə heç nəyi dəyişdirmədi. Bu qrup çoxsaylı görüşlər, tədbirlər keçirsə də, onların heç bir səmərəsi, əhəmiyyəti yox idi.

Bizim müharibəmiz haqq, ədalət müharibəsidir. Azərbaycan öz işğal olunmuş ərazilərinin qaytarılması üçün mübarizəyə başladı. Çünki bütün beynəlxalq normalarda, hüquqi sənədlərdə Azərbaycan ərazilərinin işğal olunması və bu məsələnin respublikamızın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi öz əksini tapıb (3).

Qələbəmizdən söhbət açarkən Türk xalqının, Türkiyə dövlətinin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın mənəvi, siyasi, diplomatik dəstəyini də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bu dost, qardaş, tərəfdaş dəstəyi də Vətən müharibəsində Qələbə qazanmağımızda böyük rol oynadı və bir millət, iki dövlət bir birinə daha da yaxınlaşdırdı, sıx birləşdirdi. Bundan sonra da elə etməliyik ki, bu dostluq, qardaşlıq, birlik əlaqələri heç zaman qırılmasın, həmrəylik, bağlılıq daim inkişaf etsin, əbədi olsun. Gələcəkdə elə davranmaq ki, mənfur düşmənin bu birliyə, bu qardaşlığa xələl gətirməyə gücü çatmasın, imkanı, fürsəti olmasın.

Vətən müharibəsinin nəticələrini qiymətləndirərkən qonşu dövlətlər, tərəfdaş olduğumuz, əməkdaşlıq etdiyimiz ölkələrlə səmimi, dostluq və qarşılıqlı maraqları təmin edən münasibətlər quran, eləcə də respublikamızda davamlı inkişafı təmin edən optimal siyasi hakimiyyət sisteminin fəaliyyəti sayəsində dövlətimizin nail olduğu güclü, çoxşaxəli iqtisadi inkişafı və iqtisadi qüdrəti də həlledici faktorlardan biri kim qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Ordusunun ən yüksək texnologiyalara məxsus hərbi texnikalarla silahlanması və ölkəmizin də inkişaf etmiş hərbi-sənaye kompleksinə malik olması zamanın reallığıdır (2)

Ancaq bu da danılmaz faktdır ki, ordu nə qədər güclü, müasir, dəqiq və böyük dağıdıcı gücə malik silahlarla silahlansa da, döyüş meydanında sön sözü deyən yenə də insan faktoru, döyüşə atılan insanların Vətən sevgisi və inandığı amal uğrunda gözünü qırpmadan canından keçməyə hazır olmasıdır. Bu mənada Vətən müharibəsində Zəfər qazanmağımızda böyük rol oynayan amillərdən biri də Azərbaycan əsgər və zabitlərinin peşəkarlığı, yüksək mənəvi keyfiyyətləri, cəsurluğu, vətənpərvərliyi, inamı, şəxsi rəşadətləri, qələbə əzmi, döyüş əhval-ruhiyyəsidir. Sözü həqiqi mənasında döyüş meydanında yeni tarix yazan Azərbaycan Ordusunun hərbi qulluqçularının göstərdiyi qəhrəmanlıq, şəxsi rəşadət, igidlik, qanı və canı bahasına bu qələbənin əldə olunmasını təmin etməsi hər birimizə qürurverici anlar yaşatdı, qəlbimizi fərəhlə doldurdu.

Müzəffər Ali Baş Komandan isə dar gündə, çətin anda dünyanın harasında olmasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının həmrəyliyinə, mənfur düşməne qarşı vuruşmaqda əzmkar, qəhrəman olmağı bacaran, ümumi amal və mənafe naminə öz şəxsi mənafeyini, canını, malını qurban verməyi bacaran, eyni zamanda, ölkəmizin azadlığı, ərazi bütövlüyü naminə umu-küsünü, inciklikləri, siyasi ambisiyaları bir kənara qoyaraq dəmir bir yumruq olaraq dövlət başçısının ətrafında birləşməyi bacaran bir Xalq olduğuna bir daha əmin oldu. Qüdrətli xalqına arxalanan Müzəffər Ali Baş Komandan isə qələbə naminə əlindən gələni inamla etdi, əzmlə, qətiyyətlə davrandı, bütün siyasi-diplomatik təzyiqlərə mətinliklə duruş gətirdi, qalib Sərkərdə oldu və xalqın etimadına sevgisinə, dəstəyinə layiq olduğunu bir daha sübut etdi. Tarixi Qələbəmizin əldə olunmasında və Qarabağın işğalçılardan azad edilməsində bu amilin də əvəzsiz rolu oldu (2).

Xalq, Prezident və Ordu birliyi Vətən müharibəsində həlledici rol oynadığından bu amil də daim hörmət və ehtiramla yada sa-

ŞƏRİF AĞAYARIN YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÖVZUSUNUN TƏCƏSSÜMÜ

lınmalı, anılmalı, xatırlanmalıdır. Ordumuza böyük məbləğdə yardım göstərənlərdən tutmuş, təqaüdünü Orduya yardım fonduna keçirən ağsaqqal, malından keçən iş adamları, sadə insanlar, əsgərə pulsuz siqaret verən satıcı, şəhidin portretini pul almadan ailəsinə çatdıran taksi sürücüsü, yardım kompaniyaları təşkil edən, şəxsi vəsaiti hesabına bazarlıq edərək əsgərlərin görüşünə gedən ayrı-ayrı şəxslər, firmalar, şirkətlər, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar, ordumuza maddi və mənəvi dəstək olan qardaş ölkələrin vətəndaşları, hətta sosial şəbəkələrdə Azərbaycan xalqının haqq işinə sözü, yazısı ilə dəstək verənlər də minnətdarlıq hissi ilə xatırlanmalıdır (3).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qürurla bildirdi: "Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Füzuli bizimdir, Cəbrayıl bizimdir, Zəngilan bizimdir, Qubadlı bizimdir, Ağdam bizimdir, Laçın bizimdir, Kəlbəcər bizimdir, Şuşa bizimdir, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! Eşq olsun Azərbaycan xalqına! Yaşasın Azərbaycan!".

Ədəbiyyat

1. Veysov E. Müzəffər ordu ilə möhtəşəm qələbə!
<https://vergiler.az/news/news/10936.html>19.11.2020
2. Azərbaycan Ordusu" <https://mod.gov.az/az/pre/35132.html>
3. <https://azertag.az/xeber/>

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri və üslubu olan tanınmış simalardan biri də Şərif Ağayardır. Şərif Ağayarın istər şeir, istərsə də hekayə, roman yaradıcılığında daha çox Qarabağ müharibəsi, günümüzün aktual problemləri əhatə olunub. Mövzu və problematika, dil və üslub xüsusiyyətləri, folklor motivlərindən istifadə cəhətdən uğurlu nümunələr yaradan sənətkarın yaradıcılığı Qarabağ ədəbiyyatının parlaq nümunələrindən sayılır.

Şərif Ağayarın "Kərpickəsən kişinin dastanı" povesti müəllifinə böyük şöhrət qazandırmış, çoxlu oxucu kütləsi toplamış, haqqında məqalələr yazılmışdır.

Povestin adı rəmzi olaraq Nizami Gəncəvinin "Sirlər Xəzinəsi" poeməsindəki hekayənin adından götürülmüşdür. Əsərdə avtobioqrafik ünsürlər çoxdur, təhkiyəçi də müəllifin özüdür.

Povest doğma torpaqlarının işğalından sonra qaçqın düşmüş kişinin öz ailəsinə ev tikmək üçün qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs edir. Doğma yurdundan, el-obasından didərgin düşmüş Qarabağ camaatı üz tutduğu yerlərdə çətinliklərlə üzləşir, heç cür taleləri ilə barışmaq istəmirlər.

Bütün bu problemlərlə bərabər, povestin əvvəlində ailədə bir sevinc də var, İlyas kişinin oğlu test üsulu ilə imtahan verib ali məktəbə qəbul olmuşdur.

"Tələbə adını almağım münasibətilə dədəm bazardan gündəlik azuqəmizlə yanaşı bir qutu İran xınası da alıb gətirdi, anam

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müstəqillik dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsinin kiçik elmi işçisi, doktorant

saçlarını xınaladı, balaca bacım da fürsəti itirməyib əllərini qırmızı boyadı. Məni mal-heyvana göndərmirdilər artıq. Zarafat deyildi, öz gücümə ali məktəbə qəbul olunmuşdum. Di gəl, dərslərin gec başlaması əleyhimə işləyir, tələbə üstünlüyümə tədrisən kölgə salmağa başlayırdı”.

Lakin ailənin bu sevinci ürəkdən yaşamasına nə şərait, nə də imkan yoxdur. Müvəqqəti məskunlaşdığı evdən də çıxarılacağını eşidən kişi artıq qərar verir ki, özünə bir ev (daxal) tiksın. Material üçün kolxoz sədrinə müraciət etsə də, nəticəsiz qalır. Lakin əsərin qəhrəmanı heç də aciz (müəllifin dediyi kimi “mağmın”) bir insan deyildir, hər cür vəziyyətdən çıxış yolu tapmağı bacarır. Sahibsiz bir ərazidə özünə ev tikməyi qərara alır, burada da problemlərlə üzləşir, kənd camaatı qaçqın olduğu üçün onları təhqir edir, icazəsiz ev tikməsinə razı olmurlar. Bir tərəfdən də oğlunun Kərim adlı gənc tərəfindən döyülməsi onu kənddə başaşağı etmişdir. Çox fikirləşdikdən sonra, kişi oğlunu yanına çağırır qəti qərarını verir:

“Axşam nə çay içdi, nə bir loxma çörək yedi. Qapqara qaralmışdı. Məni çağırırdı, yanında otuzdurub üzümə baxmadan soruşdu:

“Kərimi döyə bilərsən”?

Çaşdım.

“Sən onu döyməsən bu kənddə qala bilməyəcəyik. Hamı üstümüzə ayaq alacaq. İcazə verirəm, onu tut, ustaddan gəlmə elə! Heç kimdən qorxma, bu da olsun üç-dörd qoyun polisə verib canımızı qurtarırıq.”

Oğlu atasının dediyi kimi də edir, təsadüfən Kərimlə qarşılaşanda özünü saxlaya bilmir, əlindəki zopayla Kərimi qanına qəltan edir. Bundan sonra sanki bütün problemlər həll olur. Artıq heç kim kişinin o kənddə ev tikməsinə mane olmur, onu kəndin bir sakini kimi qəbul edirlər. Hadisələr müsbət sonluqla bitir.

Şərif Ağayarın nəsr yaradıcılığının ilk nümunələrindən biri də “Şəkil” hekayəsidir. Məcburi köçkünlük mövzusunda yazılan bu hekayə də müəllifin tanınmış hekayələrindən biridir. Hekayə orta

məktəb dərslərinə salınmış, İranda fars dilində “Şəhri-kitab” dərgisində çap edilmiş, bu yaxınlarda isə fransız dilində Strazburqda fəaliyyət göstərən “Kəpəz” nəşriyyatının rəsmi internet sahifəsində yayımlanmışdır.(kulis.az)

Qaçqınlıq, məcburi köçkünlük mövzusunda çox əsərlər yazılmışdır. “Şəkil” hekayəsi də öz canlılığı, hadisələrin konkretliyi baxımından diqqət çəkir. Hekayədəki hadisələr azyaşlı bir uşağın dilindən nəql olunur. Uşaq öz saf təxəyyülündə babasını çox qəddar, zalım, ailədəki hamıya işgəncə verən biri kimi tanıyır və onu bu cür təsvir edirdi:

“Çox əsəbi idi. Evdə üstümüzə qışqırır, bizi danışmağa, oynamağa qoymurdu. Atam ona uzun bir çubuq düzəltmişdi, yatdığı taxtın üstündən evin o başınaca çatırdı. Şuluq eliyəndə həmin o sehrli çubuq bizi hər tərəfdə axtarıb tapır, tərəməzdə bir dəfə “taqqq” eləyərək çəkilirdi. Əli də ağır idi. Vuranda başımızı ovuşdura-ovuşdura qalırdıq.

Belə vaxtlarda babama acığım tuturdu. Atamın onun saqqalını, başını qırmasına, anamın ayaqlarını yumasına razı olmurdu. Axı kim idi bu əsəbi qoca? Hardan gəlib düşmüşdü evimizə? O olmasa gözəl olardı hər şey”.

Uşaq hikkəsindən hətta babasının divardakı şəklinin gözlərini oyub çıxarır (buna sonradan peşiman olsa da). Elə həmin vaxt kəndə hay düşür, əhali zorla köçürülür. Şəkil əhvalatı da yaddan çıxır. Bundan sonra ailənin əziyyətli günləri başlayır. Hacı Süleyman torpaqları adlı düzənlik, quraqlıq ərazidə məskunlaşırlar. Əmisi müharibədə itkin düşür, babasının ağlamaqdan gözləri tutulur. Üstəlik də Aran zonalarının dözülməz istisi, susuzluq onları ikiqat çətinlik qarşısında qoyurdu. İnsanlar tez-tez xəstələnir, heyvanlar qızdırmadan ölürdü.

“Artıq Hacı Süleyman torpaqlarına yağışlar da yağmırdı. Hacı Süleymanın təkə yeri deyil, göyü də qurumuşdu. İstidən nəfəs almaq olmurdu. Elə bil bizi iplə yanan təndirin içinə sallamışdılar.

Bədənimizdən yanmış yağ iyi gəlirdi. Yer istidən elə çatlayırdı, az qala çırtılı səsinə eşidirdik. İlan-çayanlar da istilərə dözməyib yavaş-yavaş yoxa çıxırdı. Dildili və mığmığaların əlindən rahatlıq tapmırdıq. Mığmığalar miçətkəndən də keçirdi. Ətraf getdikcə daha çox şoranlaşır, uzaqdan-uzağa qar kimi ağarırdı. Qurumuş torpaq ayaq altında xırıltıyla ovulub toza çevrilir, külək əsəndə havaya qalxıb ətrafı tüstü kimi bürüyür, günlərlə çəkilmirdi”.

Bu sətirləri oxumaq kifayətdir ki, doğma torpaqlarından didərgin düşmüş Qarabağ camaatı hansı əziyyətli günlər keçirmiş, necə müsibətlər yaşamışdır.

Yazıcının “Cəfər əmimin yolları”, “Corcinin evi”, “Məsmə üçün dua”, “Arıların səssizliyi”, “İşğaldan bir gün əvvəl” və s. hekayələrində də qaçqınlıq, müharibənin törətdiyi həm maddi, həm mənəvi çətinliklər göz önündə canlandırılır.

“Arıların səssizliyi” hekayəsində Mədət kişi müvəqqəti məskunlaşdığı yerə heç cür alışa bilmir, hər Allahın günü Şor kanalın dikdirinə çıxıb “Çayqovuşan” a baxır, öz-özünə danışdı:

“Elatın gələn vədəsiydi, indi hasarım uçub, gərək gedib düşən daşları yerinə qoyam, yoxsa heyvanlar bağı alt-üst eləyər, arı yeşiklərini aşırar...”

Qızı Şəkürə dəfələrlə atasını ovundurub evə aparsa da, yurd həsrətiylə alışıb-yanan Mədət kişi yenə səhər açılan kimi o dikdirə gələr, uzaqlara hey baxar, keçmiş günlərini xatırlardı. Günü-gündən ağılı itirən Mədət kişini heç kim o dikdirdən ayıra bilmirdi və günlərin bir günü elə o dikdirdə də canını tapşırır. Doğma yurduna, elinə, obasına qovuşmadan bu dünyaya əbədi olaraq gözlərini yumur.

“Məsmə üçün dua” hekayəsi Şərif Ağayarın maraqlı hekayələrindən biridir. Bu hekayədə həm İkinci dünya müharibəsinin, həm də Qarabağ müharibəsinin izləri görünür.

Hekayədə atasını müharibədə itirib körpəlikdən yetim qalan, gənc qız ikən namusuna toxunulan, dul kişi ilə evlənib övlad üz-

nə həsrət qalan, ərinin övladlarını böyüdüüb əri öldükdən sonra küçəyə atılan Məsmə qaçqınlar üçün salınmış fin qəsəbəsində məskunlaşır. Başına gələnlərdən sonra heç kimlə ünsiyyət qurmağı sevməyən bu bəxtsiz qadın yollara baxaraq ağlaya-ağlaya günlərini keçirir. Bu həyatda heç vaxt üzü gülməyən binəva Məsmə beləcə də dünyadan köçür, sakit, səssiz...

Şərif Ağayarın “Xanım T” hekayələr kitabında xeyli sayda esse xarakterli hekayələri toplanmışdır. Buradakı hekayələrdən yumoristik-satirik olanlara da rast gəlinir, məsələn “Nahara gedən bankomat”, “İki yekəqarın”, “Putinə bənzəyən qadın”, “Zənginlə yoxsulun can bazarlığı”, “Zibil” və başqa hekayələr bu qəbildəndir.

Son illər Şərif Ağayar daha çox romanları ilə tanınır. “Haramı” Şərif Ağayarın ilk romanıdır. Roman qəhrəmanlıq dastanlarını xatırladır. Təsadüfi deyil ki, müəllif əsərin əvvəlində “Əhməd Harami dastanı”ndan epigraf verir: “Geyik basmaz olu aslan izini...”. Səməndər arvadı Xalidəni qoçaqlığına görə Güləndama bənzədir, onu öz adıyla deyil, Güləndam deyə çağırır.

Roman dastandakı kimi əhvalatlar şəkildə verilir. Əsas qəhrəmanın başına gələn on iki əhvalat romanın əsas qayəsini təşkil edir. Birinci əhvalatdan başlayaraq qəhrəmanın uşaqlığı, qaçaq olduğu vaxtlar, Haramı düzündə başına gələnlər, oğurluq, quldurluq eləməsi, insanlardan qaçması və digər əhvalatlar romanın sonuna qədər davam etdirilir.

Hadisələr Qarabağda Haramı düzündə cərəyan edir. Əsərin baş qəhrəmanı Səməndər qəhrəmanlıq dastanlarındakı obrazları xatırladır. Romanı oxuduqca belə insanların təkəcə dastanlarda deyil, gercək həyatda da yaşadığına əmin olursan. Müəllif Səməndərin portretini belə təsvir edir: “Elə bil istedadlı bir heykəltaraş yonub düzəltmişdi Səməndəri. Əlləri totuq görünürdü, ancaq yanındakı adamlarla müqayisə edəndə adam dəhşətə gəlirdi-pəncələri çox enli, barmaqları gödək, yoğun idi. Ayağına geyindiği xrom çəkmə, çox yəqin ki, tikilməydi. Heç bir mağazada eni-boyu bərabər olan belə ayaqqabı görməmişdim. Qalınlığı isə,

ilahi, hardasa 10-15 santimetr olardı. Köklüyünə rəğmən hərəkətləri çevik idi. Yeriyəndə boynunu irəli uzadır, incəsi ayrı, kürəyi ayrı hərəkət edirdi.”

Müəllif romanın içərisinə gündəlik qeydləri də daxil etmişdir və bu da romana sənədlilik effekti gətirmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Səməndər qəhrəmanlığı ilə el-obada ad çıxarmışdı. Hamı ondan çəkinir, yaxınlaşmağa cürət eləməirdi. Hamıyla kobud davranır, anasını belə incitməkdən çəkinməirdi. Anasını, arvadını təhqir eləyir, pis rəftar etməkdən həzz alırdı. Anası Qərənfil onun uşaqlığını belə xatırlayır:

“Uşaq idi, 7-8 yaşı olardı, Nöyrəstə adlı bir arvadın günəbaxanlarını oğurlamışdılar. Nöyrəstə bunları qovarağa alanda gəlib evə doluşdular, Nöyrəstə də əlində çubuq arxalarınca girdi içəri. Dedim bişir hamısını, qoy ağilları başlarına gəlsin. Nöyrəstə arvad hərəsinə yağlı bir çubuq vurub Səməndərə tərəf çevriləndə, bu boyda uşaq yerindən sıçrayıb Nöyrəstənin boğazından yapışdı, fırladıb altına çıxdı. Gülmək tutdu məni, Nöyrəstəni Səməndərin əlindən alıb bayıra çıxartdım, su verdim arvada, sonra özüm bir çubuq alıb düşdüm Səməndərin üstünə. Əllərim qurusun, ilan kimi qabığını aldım uşağın, ama oğurladığı günəbaxanlardan birini də qaytarmadı. Hələ məni ələ salırdı, hər vurduqca hirsə deyirdi: “A qoyun, öz balandı öldürmə, a qoyun, sən qarnından çıxıb buynuzdama...” - ah çəkdi.”

Elə ölümü də qadın əlində olur Səməndərin! Arvadının üstünə ikinci arvad gətirir, bunu özünə heç cür sığışdırma bilməyən Xəlida ərinə də, ikinci arvadı Fatmanı da elə yatağında güllələyir.

Müəllifin romanın əvvəlində verdiyi epigraf da bu cəhətdən maraqlıdır: “... Bir ər öz evində bir qadın əlində həlak olursa - bu ölüm dəhşətlidir! İşıq tanrısı Apollon!”

“Komandir” Şərif Ağayın hələlik sonuncu romanıdır. Roman kitab kimi 2019-cu ildə işıq üzünə görüb. Kitab üç hissədən ibarətdir. Əsər Murovda xidmət edən məşhur kəşfiyyatçı, “Murov qartalı” Raquf Orucova həsr olunub. Hər üç hissə bir-birinin davamı olub,

“Komandir” romanı müharibənin canlı təsvirinin ifadəsi cəhətdən müəllifin digər romanlarından seçilir.

Romanda 1991-ci ildən (yəni torpaqlarımızın işğal olunmasından) ta 2016-cı il Aprel döyüşlərinə qədərki dövr işıqlandırılır. Məşhur komandir Raquf Orucovun sırası əsgər həyatından tutmuş üç min nəfərlik orduya başçılıq edərək briqadanın kəşfiyyat xidmətinin rəisi vəzifəsinə yüksəlməsi, ən sonda şəhadət zirvəsinə ucalması bütün təfəsilatı ilə oxucunun gözü önündə canlanır. Doğma torpaqlarımızı işğaldan azad etmək, şəhid anasının intiqamını almaq hissi məşhur kəşfiyyatçının canına, qanına hopmuşdur. Bunun üçün hər şeyindən keçməyə hazırdır. Dəfələrlə ölümü gözə alaraq kəşfiyyata getmiş, əsir gətirmiş, erməni hərbi maşınını partlatmış, erməni alay komandirinin oğlunu əsir götürmüş, düşmən hərbi hissəsinin videogörüntülərini çəkərək Ali Baş Komandanın və briqadanın hörmət və rəğbətini qazanmışdır. Kapitan Rəşidov Orucovun əsl kəşfiyyatçıya xas olan xüsusiyyətlərini belə ifadə edir:

“Orucov hər mənada örnək bir zabit idi. Onda kəşfiyyatçıya xas bütün keyfiyyətlər vardı. Daşların üstüylə kəklik kimi səkir, uzaqdan qartal baxışıyla baxır, hücum lazım olanda aslana döndürdü. Ən böyük möcüzəsi isə bu idi: görünməz ola bilirdi! Sizi əmin edirəm, o, istənilən evə, istənilən kazarmaya, istənilən hərbi hissəyə çox rahatlıqla girə bilirdi. Buna girmək yox, sızmaq, axmaq demək daha dəqiq olardı. Çox zaman adi həyatın içində gözlənilmədən haradasa peyda olurdu. Yaxud yanından elə gedirdi, hiss eləməirdin. Sanki buxarlanırdı.

O, ətrafda nə varsa, hamısıyla ünsiyyətə girməyi bacarırdı. Bəzən ən vacib xəbəri ağaclardan, quşlardan, ayaq altında qalın sığınacaq quru bir çöpdən ala bilirdi. Su bulanmağıyla onun üçün böyük hərbi sirr açardı. Quşlar uçuşuyla və səsiylə düşmənin hücumunu xəbər verərdi.”

Xatirə formasında qələmə alınmış romanda müəllif əsas qəhrəmanın özü də daxil olmaqla arvadı Sevinc, qardaşı Zabil, palkov-

nik Nəbiyev, kapitan Rəşidov, mayor Poladov, əsgərləri Xanı, Qasimov, kəşfiyyatçı yoldaşları Qırğı, Gizir Səfərov, Rəfiyev və başqalarının komandir haqqında xatirələrini ümumiləşdirmişdir.

Müəllif romanda ilahiyyə inam, seyidə, dinə,pirə etiqada xüsusi mövqedən yanaşır, hətta tez-tez əsas qəhrəmanın gözüne görünən gümüşü işığa belə ilahi don geyindirməyi bacarır. Komandirin anasının ölümündən sonra bu gümüşü işıq hər yerdə onun gözüne görünür: “Başımı qaldıranda anamın üzünə gümüşü işığa qərq olmuşdu. İşıq onun üzünə Yeddixırman dağından düşürdü. Dağ başdan-başa nura boyanıb dalğalanırdı. Əvvəl elə bildim, oraları yandırırırlar, ancaq bu alov rəngi deyildi. İşığın bir ucu dağın zirvəsindən yuxarı millənir, göyün ənginliklərində əriyib qaranlığa qarışırdı.” Nə vaxt çətinliyə düşsə həmin işıq onun nicasına çevrilir, bütün pisləklərdən qoruyurdu “Qəfil yoxuşun başında gümüşü işığı gördüm. Göründü və çəkildi. Dizlərimə necə güc gəldisə, özümdən asılı olmadan qışqırdım:

“Qurtulduq!”

Yoxuşun başında parlayan işığın görünməsiylə şimşəklər susdu, yağış yavaşdı, çayların altından axan sel zəiflədi. Ayağımız yer tutdu. Mən gümüşü işığın sayəsində həm də hansı istiqamətə gedəcəyimizi müəyyən etdim.”

Komandir o işığı hər yerdə axtarır, görməyəndə darıxırdı “Hər işim yolunda idi, lakin gümüşü işığı birdəfəlik itirmişdim. Onu bir daha görməmək qorxusu içimdən üşütmə kimi keçirdi. Murovun gecələri üzümə sönmüşdü. Evlənməyimmə, rütbə-vəzifə almağımı, övladımın olmağımı məni həyat sevincimdən ayrı salmışdı? Axı balaca Aqşinin üzündə də o işıqdan bir zərrə vardı. Olmaya, ailən-uşağın var, artıq mənə ehtiyacın yoxdur demək istəyirdi. Elə gecə olurdu səhəri diri gözlü açırdım. Hər yerdə onu axtarırdım. Yox idi. İmkan tapıb yolumu Çəmənliyə saldım. Bəlkə, Yeddixırmana yaxın müqəddəs bir yerdə gözümə görünərdi?”

Elə şəhidlik zirvəsinə ucalanda da, o gümüşü işıq onu qoynuna alıb anasının qollarına apardı:

“Ürəyimin üstündəki ağrıdan sıyrılib çıxdım və yavaş-yavaş işığa qərq oldum. Əvvəlcə sinəmdəki yaralardan ağ işıq fısqırdı, sonra əlim, qolum, ayağım işığa dönüb bir-birinə qarışdı. Yeddixırmana bənəyəyən dağa tərəf uçanda zirvədə cilvələnən gümüşü işıq anamın təbəssümüylə gülümsədi.”

Romanda məşhur Qarabağ seyidlərindən olan Seyid Lazım ağanın və onun ziyarətgahının da adı çəkilir. Həmin seyidin adına müəllifin “Haramı” romanında da rast gəlirik. Ümumiyyətlə, Allaha, dinə inam Şərif Ağayarın bütün əsərlərinin ana xəttini təşkil edir.

Ümumiyyətlə, Şərif Ağayar yaradıcılığı bütün tərəfləri ilə örnək sayılan bir ədəbiyyat nümunəsidir və bu nümunələrə illər keçdikcə gənc nəslin daha çox ehtiyacı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Şərif Ağayar/ Arıların səssizliyi (20 ilin 20 hekayəsi). Bakı, Qanun nəşriyyatı, nəşriyyatı, 2020.
2. Şərif Ağayar/Haramı romanı/Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2011.
3. Şərif Ağayar/Gülüstan romanı/Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015
4. Şərif Ağayar/Arzulardan sonrakı şəhər romanı/Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017.
5. Şərif Ağayar/Ağ göl romanı/Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2018.
6. Şərif Ağayar/Komandir romanı/Bakı, “CBS-PP”, 2019.

СТЕПАН ШАУМЯН- БЕЛЫЕ ПЯТНА В ТЕМНОЙ БИОГРАФИИ ОБРЕЧЕННОГО НА ЗАБВЕНИЕ

В темной биографии Степана Шаумяна имеется немало белых пятен, которые сих пор являются объектом споров среди азербайджанских историков. Среди подобных белых пятен необходимо выделить найденный отечественными историками архивный документ, представляющий собой запись из дела С. Шаумяна, направленного исполняющем обязанности градоначальника Баку подполковником П.И. Мартыновым в адрес вышестоящего начальства и указывающий, что Шаумян был членом Бакинского комитета армянской террористической партии «Дашнакцутюн». Запись относится к 1909 году. Сведения о Шаумяне содержат информацию о его нелегальной политической деятельности за весь предыдущий период. И эти сведения довольно противоречивые. С одной стороны, в 1907 г. Шаумян назначен председателем Тифлисской социал-демократической организации на заводе Яралова для агитации и пропаганды среди рабочих. Но, с другой стороны, в записи приводятся агентурные сведения Тифлисского Губернского Жандармского Управления, относящиеся к июлю 1908 года. В них отмечается, что Шаумян входил в состав Бакинского комитета партии «Дашнакцутюн» и оказывал представителям дашнакской партии всяческое содействие в трудоустройстве на нефтепромыслы Баку. Интересно, что запись подполковника Мартынова из дела Шаумяна, относится к 1909 году, когда Шаумян был арестован и находился в тюрьме в течение 16 дней. Дело в том, что в это же время в Баку прошли массовые аресты среди членов партии «Дашнакцутюн».

Не исключено, что Шаумяна арестовали, причислив к членам данной партии. Факт о вхождении Шаумяна в состав Бакинского Комитета «Дашнакцутюн» содержится также в сводке агентурных сведений по Баку за июль-сентябрь 1908 года, который был составлен генерал-майором Козинцевым. И наконец, полную путаницу вносят агентурные сведения, полученные начальником Бакинского Охранного Отделения в сентябре 1908 г., что Шаумян состоит секретарем Бакинского Комитета РСДРП.

В целом же, в начале прошлого века политическая ориентация далеко не всегда предполагала четкий выбор партийной принадлежности. Да и в отсутствии выработанного регламента приема в партию, выбытия из нее, не всегда можно было определить, является ли то или иное лицо членом партии, и какой партии. Поэтому можно предположить, что Шаумян какое-то время состоял в рядах двух партий, как это довольно часто встречалось в то время. С другой стороны, факт двойной партийной принадлежности Шаумяна во многом объясняет то, что он при организации массового насилия над азербайджанцами весной 1918 года опирался на дашнаков и всячески содействовал формированию тактического союза большевиков с одной из радикальных националистических организаций армян.

Другим не менее интересным архивным документом, причем в нескольких экземплярах, является список о раздаче с 20 сентября по 1 октября 1918 года суточного довольствия (т.е. уже после расстрела 26 комиссаров) для содержащихся в Красноводском арестном доме. В этом списке упоминается Степан Шаумян, который находился в одной камере с Анастасом Микояном. Данный документ опровергает версию о том, что Степан Шаумян был расстрелян в числе других комиссаров 20 сентября 1918 года.

* Доктор философии по истории, доцент

В то же время среди следственных материалов первого судебного процесса, по делу 26 комиссаров, проведенной выездной Сессией Ревтрибунала Туркестанского фронта с 19 по 26 апреля 1921 года в Красноводске имеются показания отдельных свидетелей, которые прямо указывают фамилию человека, якобы непосредственно причастного к расстрелу Шаумяна. Так, 24 апреля 1921 года слушались показания 18-летнего конторщика рыбуправления города Красноводска Левона Саркисовича Багдасарова, слышавшего разговор участника расстрела комиссаров Юсупа Юсупова, который год назад в пьяном состоянии признался, что лично стрелял в Шаумяна. В тот же день другой свидетель по делу комиссаров некая Ковалева во время допроса рассказала, что, когда ехала из Полторацка, в разговоре с ней Юсуп Юсупов признался, что участвовал в расстреле комиссаров. Как следует из следственных материалов, 28-летний Юсуп Юсупов, происходивший из туркменских текинцев, во время событий был дружинником в отряде Сыреева. После установления советской власти Юсупов служил старшим милиционером в Водной милиции Красноводска. Позже Багдасаров отказался от своих первоначальных показаний, ссылаясь на то, что слышал о расстреле Шаумяна не от Юсупова, а от какого-то армянина. Однако нашлись армяне по фамилиям Мелкумов и Мартиросов, которые заявили на суде, что Багдасаров говорил им, что Юсупов в пьяном виде хвастал год тому назад, что он расстрелял Шаумяна. Правда, арестованный Юсуп Юсупов при заполнении опросного листа не признал своей вины. Однако 26 апреля 1921 года суд вынес в отношении его смертный приговор. В постановлении о приговоре было написано: «Признать доказанным, будучи дружинником в Туркменской дружине во главе с его начальником Сыреевым, в ночь на 20 сентября 1918 года непосредственно, со зверской жестокостью казнил 26 комиссаров, о чем рассказывал многим жителям

Красноводска, хвастаясь тем, что это он именно рубил Шаумяна и так, что у того мозги летели во все стороны».

Среди материалов второго судебного процесса, состоявшегося с 17 по 27 апреля 1926 года в Баку, где рассматривалось дело главы ашхабадского эсеровского правительства Федора Фунтикова, также имеются факты, свидетельствующие о расстреле Шаумяна. Так, согласно показаниям председателя Казанджикского комитета партии большевиков Кузнецова, он знал старого рабочего Панкова, при обыске у которого нашли памятную книжку расстрелянного Шаумяна. Свидетель Кукаев ссылаясь на показания некоего Пиотровича, который признался, что лично расстреливал Шаумяна.

Без сомнения особый интерес именно к судьбе Шаумяна был не случайным. Возможно, и тогда, в начале 1920-х, в ходе следствия по делу комиссаров у следователей имелись серьезные сомнения об истинной судьбе Шаумяна. Тем более, что в деле комиссаров активно муссировался вопрос о том, что Шаумян и некоторые другие комиссары были увезены англичанами в Индию. Так, версию об индийском следе комиссаров мы встречаем в некоторых показаниях на судебном процессе по делу Ф. Фунтикова в 1926 году. В своем показании М. Плешаков сообщал: «Председатель «Комитета общественного спасения» Кун заявил ему, что комиссаров увезли в Индию и будут использовать как заложников. Англичанами был издан декрет, в котором говорилось, что за принадлежность к коммунистам арестовываются и содержатся в тюрьме все вплоть до созыва Всероссийского Учредительного собрания и поэтому их увезли в Индию». С другой стороны, как видно из содержания переписки от 18 сентября и 20 сентября 1918 г., между начальником генерального штаба английских войск в Индии Симлом и генералом В.Маллесоном в Мешхеде, английское командование хотело заполучить арестованных комиссаров и отправить их в Индию, «ввиду опасности их

присутствия в Транскаспии». Об этом позже в своих воспоминаниях подробно напишет генерал В. Маллесон: «Британская миссия не желала, чтобы эти комиссары проникли в Закаспий и остались там. Но мы не желали, чтобы их убивали, хотя вероятно, что они за их прежнюю крайность действий заслуживали такую участь. Несомненно, они были гораздо ценнее для нас живыми. Нас интересовало не только удаление их возможно скорее из Закаспия, мы очень нуждались в них как в заложниках. Поэтому было решено настаивать, чтобы 26 комиссаров были немедленно переданы нам и посланы в Индию, где они были бы в заключении, не подвергаясь никакой опасности». Причем, как видно из содержания переписки Маллесона и Симла, наибольший интерес для английского командования представляли персоны Шаумяна и Джапаридзе. Так генерал Симле в телеграмме от 21 сентября генералу Маллесону писал: «Джапаридзе хорошо известен... Он мог бы быть использован в наших интересах. Шаумян требует особого внимания. Говорят, он опасный человек». Однако, позже, из содержания переписки между Симлом и Маллесоном уже 24, 25 и 30 сентября 1918 г. становится ясно, что английскому командованию не удалось осуществить этот план, так как оно было поставлено перед фактом расстрела комиссаров Закаспийским правительством. В телеграмме от 30 сентября генерала Симла генералу Маллесону данная акция Закаспийского правительства была расценена как «выходящие за рамки нравов и законов цивилизованного общества». Интересно, что Федор Фунтиков в своих показаниях от 23 июля 1925 года утверждал, что англичане обещали выдать официальное удостоверение в том, что арестованные 26 человек были отправлены в Индию. Однако данного документа сам он не видел. Эту же версию повторил Сурен Шаумян в своих воспоминаниях (газета «Огонек» от 1926 г.): «эсеры утверждали, что произвели расстрел под давлением англичан, ко-

торые обещали выдать официальное удостоверение в том, что арестованные 26 человек были отправлены в Индию и там погибли от эпидемических болезней». В целом любой расклад интерпретации событий удовлетворял большевистское правительство Советской России, которое умело использовало английский след в деле комиссаров в своей внешнеполитической пропаганде.

8 сентября 1920 года, в день закрытия Съезда народов Востока в Баку, прошла церемония захоронения 26 комиссаров на площади «Свободы» в Баку. Сохранились документальные кадры этой церемонии. У каждого гроба стояли портреты расстрелянных комиссаров и их близкие родственники. Среди них отчетливо можно было заметить портрет Шаумяна. Однако по прошествии почти 90 лет после этих событий, в январе 2009 года при реконструкции парка «Сахиль» во время раскопок под мемориалом в честь «26-и Бакинских комиссаров» были обнаружены останки 23 человек вместо предполагаемых 26-и. Предварительное исследование, сопровождаемое судебно-медицинской экспертизой, показало, что среди останков отсутствуют останки тел, которые по возрасту соответствуют Степану Шаумяну, Татевосу Амирян и Арсену Авакяну.

Надо учитывать, что трупы были похоронены дважды. Первый раз в начале 1920 года в Ашхабаде, а затем через несколько месяцев в Баку. Причем в процессе перевозки трупов из Ашхабада в Баку принимал участие Сурен Шаумян. Где гарантии того, что в Баку из Ашхабада были перевезены все из них, если учесть, что во время похорон они находились в закрытых деревянных гробах, обшитых цинком так, что их лица не увидели даже близкие родственники. И где гарантии того, что во время возведения мемориального комплекса в 1968 году на месте захоронения комиссаров, посвященной 50-летию их гибели, останки некоторых комиссаров не были

изъяты. И наконец, надо учесть также тот факт, что с момента расстрела комиссаров и до обнаружения их трупов в пустыне рядом со станцией Ахча-Кум прошло больше года. За этот период на данной территории могли произойти различные события, которые также сопровождались бы массовыми человеческими жертвами. Напомним лишь об одном из них. 22 июля 1918 года по приказу Закаспийского правительства в пустыне под Ашхабадом были расстреляны 9 комиссаров. Надо признать, что в деле 26-ти немало неясностей, немало пробелов, многие важные документы оказались видимо исчезнувшими, либо уничтоженными. Поэтому поиск новых и новых материалов, несомненно, должен быть продолжен и думаем, что мы ещё будем свидетелями обнаружения документов, которые прольют свет на это запутанное дело. Однако, несомненно, одно, независимо от того имеют вышеприведенные версии о судьбе Шаумяна и других комиссаров право на жизнь или нет, они не снимают ответственности с Шаумяна и его компании, как главных организаторов геноцида азербайджанцев весной 1918 года.

Литература

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu (üç cildə). I cild "26 Bakı komissarları"nın əsl tarixi. Bakı, 2009.
2. Магерамов Н. Были ли отправлены 26 Бакинских комиссаров в Индию? // «Тарих» qəzeti., 1991, 8 may.
3. Багиров М.Б., Вердиева Х.Ю. В поисках истины. Лицо армянства (Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики. Документы свидетельствуют). Баку, 2011

ZƏNGƏZURLU TÜRK – MÜSƏLMAN QAÇQINLARIN ÖZ TARİXİ TORPAQLARINA QAYIDIŞI "PROBLEMI" (1920-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİ)

1921-ci ilin ikinci yarısında Qərbi Zəngəzur tamamilə Ermənistanı ilhaq olundu. Ermənistan hökuməti müəyyən bəhanələrlə qaçqınların öz yerlərinə qayıtmalarına dair razılışmalara əməl etmədi və, əksinə, orada qalan azərbaycanlıları da sıxışdırmağa başladı. Ermənistan İnqilab Komitəsinin S.Kasyan və b. tərəfindən imzalanan Qaçqınlar haqqında qərarı bu baxımdan xüsusilə maraqlıdır. 1921-ci ilin birinci yarısında qəbul edilən bu qərarla Azərbaycanın bir sıra ərazilərində "etnik təmizləmələr" aparılması və onların türksüzləşdirilməsi yolunda daha bir addım atıldı, qaçqınların öz tarixi torpaqlarına qayıtmalarına əngəllər törədildi.

Qərarda yazılırdı ki, hazırda müxtəlif yerlərdən Ermənistanı üz tutan böyük qaçqın axını (söhbət öz torpaqlarından qovulan azərbaycanlılardan gedir – İ.M.), Ermənistanın ərazisinin azalması ilə bağlı bəzi vilayətlərdən (Türkiyə nəzərdə tutulur – İ.M.) köçürülən qaçqınlarla yüklənməsi və, nəhayət, ölkənin ərzaq, mənzil və nəqliyyat cəhətdən düşdüyü böhranlı vəziyyət aşağıdakıları tələb edir:

Ərzaq, nəqliyyat və yer məsələləri nizama salınanadək Ermənistanı yollanan qaçqınları dayandırmaq xahişi ilə Şimali Qafqazın, Azərbaycanın Sovet hökumətlərinə və Naxçıvan İnqilab Komitəsinə (1921-ci il mart Moskva müqaviləsinin bağlanmasına baxmayaraq Naxçıvan Azərbaycandan ayrı götürülür – İ.M.) müraciət olunsun;

* Tarix elmləri doktoru, professor

Bütün sərhəd dəstələrinə qaçqınları Ermənistan ərazisinə buraxmamaq tapşırılsın.

Ermənistan hökuməti həmin qərardan çıxış edərək 1921-ci il noyabrın 16-da Azərbaycanın Xalq Xarici İşlər Komissarı M.Hüseynova bu məzmununda teleqram göndərmişdi: Zəngəzurun iqtisadi və ərzaq cəhətdən olduqca ağır vəziyyətini nəzərə alaraq göstərilən şərait dəyişənədək müsəlman qaçqınların həmin qəzaya göndərilməsini dayandıрмаğı xahiş edirik.

Bu cür əsassız bəhanələrin və onların əsasında edilən xahişlərin əksinə olaraq isə Ermənistan rəhbərliyi və diasporu müxtəlif ölkələrdəki ermənilərin yerbəyer edilməsi, xüsusilə də onların ələ keçirilən yeni ərazilərdə yerləşdirilməsinə çalışırdı. "Nor Aşxatavor" qəzetində (15 avqust 1920-ci il) gedən bir rəsmi məlumatda deyilirdi ki, hökumət ermənilərin Türkiyə, Bolqarıstan və Rumuniyadan köçüb Ermənistana gəlmələrinin təşkili üçün Konstantinopoldakı erməni patriarxına təlimat göndərmişdi.

"Pravda Qruzii" qəzetinin 1921-ci il 21 oktyabr tarixli sayında belə bir maraqlı fakt qeyd olunmuşdu: Ermənistan Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Böyük Britaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinə Mesopotomiyadan olan 14 min erməni qaçqınına İngiltərə hökumətinin kömək göstərməyəcəyi halda onların Ermənistana gəlmələri üçün Batuma göndərilmələri xahişi ilə teleqram yollamışdı.

Yenə də həmin qəzetin 1921-ci il 25 oktyabr tarixli sayında daha bir əhəmiyyətli məlumat dərc edilmişdi. Bu məlumatdan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının Tehranda nümayəndəliyinin açılışı zamanı Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Rotşteynin və arxiyepiskop Ayvazyanın çıxış edərək Ermənistanın müstəqilliyinə görə Rusiyaya minnətdarlıq söyləmələri, ən əsası isə həmin tədbirdə iştirak edən ermənilərdən 7000 nəfərinin Ermənistanın tabeliyinə keçmək arzusunda olduqlarını bildirmələri aydınlaşır.

İran informasiya bürosunun bir sıra mətbuat orqanlarının, xüsusilə də "İran" qəzetinin 1921-ci il 25 sentyabr tarixli sayındakı "Erməni qaçqınlar" adlı yazıya əsasən hazırladığı eyni tarixli (44 sayılı) məlumatdan isə bunları oxumaq olar: Misirin erməni katalikosu bu yaxınlarda oradakı fars konsulu vasitəsilə İran hökumətindən vətənə (Ermənistan nəzərdə tutulur – İ.M.) qayıdan erməni qaçqınlarına yardım göstərməyi xahiş etmişdi. Qeyd olunan qaçqınların vəziyyətinə dair hökumətə verilən tələbnaməyə cavabında Baş nazir onlara lazımı kömək edildiyini bildirmişdi.

Müxtəlif ölkələrdən məqsədyönlü surətdə Ermənistana gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi Yuxarı Zəngəzurdə qalan azərbaycanlıların cürbəcür bəhanələrlə və yeni formalarda sıxışdırılmasını qüvvətləndirirdi. Bu işin miqyasının genişlənməsi narahatlıq doğurd-ğundan Azərbaycan Sovetlərinin II qurultayında (aprel 1922-ci il) respublika hökumətinə sorğu verildi:

"Zəngəzur qəzasında dinç əhalinin silah gücünə öz yaşayış yerlərindən çıxarılmaları hökumətə məlumdurmu və bu münasibətlə hansı tədbirlər görülür?" və əlavə olaraq bildirilirdi ki, bu məlumatlar Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinədək çatmış, Ermənistan hökumətinə sorğu edilmişdir".

Lakin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası hökumətinin bu və digər siyasi-diplomatik söyləri ciddi, əməli nəticələr vermədi. Belə ki, öncə, Azərbaycanın tarixi torpaqları, yəni Qərbi Zəngəzur (Qafan, Gorus, Sisyan əraziləri) Ermənistana ilhaq olundu. (Sözləşmə, bu işdə Rusiyanın ermənilərə "böyük xidmətlər" göstərməsi faktları danılmazdır). Sonra da, ardınca, həmin ərazilərdə çoxşaxəli "erməniləşdirmə" siyasəti həyata keçirildi.

1990-cı illərin əvvəllərində ölkəmizin Şərqi Zəngəzur mahalı, yəni Füzuli, Qubadlı, Zəngilan və başqa əraziləri Ermənistan tərəfindən işğala məruz qaldı. (Yenə də Rusiyanın tarixi xidmətləri sayəsində). Nəticədə həmin rayonların aborigen azərbaycanlı əhalisi öz tarixi torpaqlarından didərgin salındı.

Ancaq Azərbaycan xalqı və ordusunun 44 günlük zəfərli Vətən müharibəsi təqribən 30 ilə yaxın bir müddətdə davam edən işğala son qoydu. Hazırda Azərbaycan dövləti yenə də və, növbəti dəfə, özünün qaçqın və köçkünlərinin tarixi yurdlarına qayıdışı problemlərinin həlli ilə məşğuldur.

Amma ind bu böyük iş tamamilə fərqli tarixi – beynəlxalq şəraitdə, yeni regional geosiyasi və digər reallıqlar, şərtlər zəminində Azərbaycan hökumətinin xeyli çoxşaxəli, irimiqyaslı proqramları əsasında həyata keçirilir.

AZƏRBAYCANIN ERMƏNİSTANA YARDIMLARINA DAİR TARİXİ FAKTLAR (1920-ci illərin əvvəlləri)

Azərbaycan – Ermənistan münasibətləri ilə bağlı bir cəhət də diqqətdən kənar saxlanıla bilməz. Bu da Azərbaycan rəhbərliyinin 1920-ci il 1 dekabr tarixli Bəyanatı ilə verdiyi vədə - öz sərvətlərinin qapılarını Ermənistanın üzünə geniş açmasına dərhal əməl etməsi, hələ müharibəyə və daşnakların ərazi iddialarına son qoyulmamış, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər qurtarmamış, “qonşu və dost xalqa” hərtərəfli yardım göstərilməsindən ibarətdir. Hələ Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 24 noyabr tarixli iclasında Ermənistana yardım məsələsi müzakirə olunmuş, müvafiq tədbirlər görülməsi qərara alınmışdı.

Şuşa şəhərinin kommunistləri, həmkarlar ittifaqları üzvləri, kommunist gəncləri XI ordunun 28-ci diviziyası hissələrinin kommunistləri ilə birlikdə keçirdikləri iclasın ardından Ermənistan İnqilab Komitəsinə göndərilən 1920-ci il 3 dekabr tarixli teleqramda deyilirdi: “Azərbaycanın qara qanı indi Ermənistan sənayesinin bədəni ilə axacaqdır”.

Elə 1920-ci il dekabrın əvvəllərindən də Azərbaycan öz sərvətlərinin qapılarını Ermənistanın üzünə geniş açmışdı. Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Xarici İşlər Komisarlığı Azərbaycan İnqilab Komitəsinə ünvanladığı 1920-ci il 2 dekabr tarixli, 12 sayılı məktubunda Ermənistana iki yüz milyon manat kredit verilməsi xahişinə N.Nərimanov tərəfindən belə bir dərkənar edilmişdi:

* Tarix elmləri doktoru, professor,

“Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası İnqilab Komistəsinə istiqraz formasında iki yüz milyonluq kredit açılısın”. Ermənistanın Azərbaycanadakı diplomatik nümayəndəsinin məlumatından bəlli olur ki, yalnız 1921-ci ilin iyulunda Ermənistana 13801 pud neft məhsulları göndərilmişdi.

Azərbaycanın Ermənistana hərtərəfli yardımını (oxu: sərvətlərini düşməninə səxavətlə hədiyyə etməsi) erməni müəllifləri tərəfindən də qələmə alınmışdır. S.Vartanyan XI ordunun Bakıdakı qərargahından alınan 1920-ci il 16 dekabr tarixli teleqramda [1] əks olunan belə bir faktı qeyd etmişdir: Ermənistana 35 vaqon taxıl və 5 sistern kerosin göndərilmişdir. A.Akopyanın “Xorurdain Ayastan” (1921-1925-ci illər) məcmuəsindən [2] gətirdiyi bir məlumatda isə yazılırdı ki, 1921-ci ilin aprelin 10-dan noyabrın 10-dək olan müddətdə Azərbaycan Ermənistana əvəzi ödənilmədən 36000 pud yanacaq (neft, benzin, mazut) vermişdi.

Bu və digər səciyyəli külli miqdarda tarixi faktlar var. Fikrimizcə, onların ayrıca – xüsusi toplular formasında nəşri çox faydalı olardı.

Ədəbiyyat

1. A.Akopyan “Xorurdain Ayastan” (1921-1925-ci illər) məcmuəsin, s.227.
2. Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.4/414, iş 23, s.1.

ХАРЫ-БЮЛЬБЮЛЬ – СИМВОЛ СТОЙКОСТИ И ВОЗРОЖДЕНИЯ ШУШИ

«Карабах –красивейший край с гышлаками и яйлагами, чистым воздухом и сплошной зеленью. Древние жители Карабаха – Каджары и родственные им племена вырастили здесь прекрасные сады».

Искендер Бек Мунши (1560-1634) «Тарихи алам арабйя Аббаси» (1)

Президент Азербайджана Ильхам Алиев 05 января 2022 г. издал Распоряжение об объявлении 2022 года «Годом города Шуша». В нем говорится: «Принимая во внимание историческую значимость города Шуша, его культурную и духовную ценность для народа Азербайджана, постановляю объявить 2022-й год «Годом города Шуша» (2).

Такое решение, принятое президентом Азербайджана, является вполне логичным, ведь Шуша - это сердце Карабаха, которое перестало биться 30 лет назад. И только благодаря героизму азербайджанского воина, возглавляемого Главнокомандующим Вооруженными Силами Азербайджана Ильхамом Алиевым, земли Карабаха были возвращены его законным владельцам. А Шуша постепенно стала реанимироваться. За прошедший поствоенный год Шуша стала словно расцветать и снова обретать черты культурной столицы Азербайджана. Будучи радушной хозяйкой, она снова стала принимать гостей на органи-

* Старший научный сотрудник Института Философии и Социологии НАНА, доктор философских наук

зованных различного рода фестивалей поэзии и музыки. Она словно ожила, ведь изначально, со времен основания этого города, помимо оборонительного значения, город также был местом сбора различных междисов и родиной прославленных деятелей азербайджанской культуры.

Символом города, который встречает гостей при въезде в Шушу, несомненно, является цветок хары-бюльбюль. И это не случайно.

В мире нет такого народа, у которого не было бы мифов, легенд о цветах. Одним в них приписываются волшебные свойства, другим - связь с магическими существами, а третьи - названы в честь героев. Окраске цветка тоже придавался сакральный смысл. Есть еще в природе и такие уникальные растения, которые произрастают только в одной местности и не могут прижиться в любом другом уголке земного шара. Нужно сказать, что как сам цветок, так и форма его, также носили символическое значение. Поводом же для легенд о цветах стали их особенности, которые были подмечены людьми и воспеты в поражающих своей красотой и лиричностью мифах и преданиях. Особо значимы образы цветов в фольклоре, мифологии и поэзии.

Хары-бюльбюль не составляет исключения. Именно к таким необычным и уникальным цветкам и принадлежит этот невиданной красоты цветок, который растет только в карабахском городе Шуша и его окрестностях. Его особенность в том, что верхняя часть цветка по форме напоминает неподвижно сидящего на цветке соловья. Отсюда и название цветка, состоящего из двух слов: «хар» в переводе с азербайджанского означает «шип» и «бюльбюль» - соловей. Его изображения можно встретить в орнаментах азербайджанских ков-

ров, в названиях музыкальных коллективов, о нем написано множество песен.

Этому красивейшему цветку в народе посвящены древние легенды и мифы, дошедшие до нас практически в первоизданном виде, с любовью оберегаемые и сегодня. Этот цветок, с одной стороны, величественный и в тоже время хрупкий, аристократичный и в тоже время полевой, всегда привлекал внимание мастеров пера, в произведениях которых он приобретал символическое значение и глубокий смысл. Наиболее распространенным в народе мифом о хары-бюльбюль является своего рода гимн извечной теме - теме любви, без которой, в широком смысле, жизнь на Земле невозможна.

В этом мифе также нашло отражение извечное противостояние добра и зла. Добро в этом мифе побеждает зло посредством любви. Это миф о чистой и бесконечной любви соловья к цветку, получивший название от образа самого цветка, представляющего в форме слившегося воедино соловья и цветка.

Любовь соловья к нежному цветку, его противостояние ветру и самопожертвование во имя любви увековечили этот миф.

В народе бытует и другая легенда, на которую мы хотели бы направить внимание. Речь идет о старшей дочери второго Карабахского хана Ибрагим Халил хана - Ага Бейим Аге Карабахской, с именем которой связана одна из легенд о хары-бюльбюль.

Выросшая во дворце Карабахских ханов в г. Шуша, она получает достойное образование, которое на протяжении всей своей жизни ей удается с умом реализовывать. Эта великая женщина вошла в плеяду известных представительниц классической поэзии Азербайджана. Национальный лидер Азербайджана Гейдар Алиев всегда с почтением и любовью относящийся к культурному наследию азербайджанского народа, в своей

речи на торжественном юбилейном вечере, посвященном одной из даровитых представительниц этого наследия - 85-летию народной поэтессы Мирварид Дильбази 24 апреля 1998 года отмечал: «В прошлые века в Азербайджане были женщины - поэты. Мехсети Гянджеви, Ага Бейим Ага Агабаджи, Хейран ханым, ашиг Басти, Хуршид-бану Натаван - в прошлые века показали всему миру, какого высокого духовно-интеллектуального уровня достигла азербайджанская женщина. Они - наша национальная гордость. Нелегко быть поэтом. Не только в истории нашего народа, но и в истории народов всего мира обычно поэтами, писателями, учеными были мужчины. Но женщины-поэты пользуются особым уважением. Они должны обладать таким высоким талантом, чтобы подняться на один уровень с мужчинами, а возможно, и выше, написать такие стихи, чтобы войти в плеяду крупных поэтов» (3).

Действительно, войти в плеяду крупных поэтов, но прежде всего суметь войти в сердца людей, жить в народной памяти веками, удастся исключительно одаренным, с большим сердцем и душой творцов слова. Именно к ним и относится азербайджанская поэтесса Ага Бейим Ага (1782-1832), творившая под псевдонимом Агабаджи.

Она родилась и выросла во дворце Карабахских ханов в Шуше. Матерью Ага Бейим Ага была Туту Бейим - дочь Гянджинского правителя Шахверди хана II Зияд оглы Каджар и сестра Джавад хана.

Во дворце, где росла девочка, особое внимание уделялось воспитанию и образованию детей. Все дети - и мальчики и девочки из дворца, в том числе и Ага Бейим Ага, получали самое высокое по тем временам образование. В него, помимо общеобразовательных предметов - математики, родного азербайджан-

ского языка и др., так же входили знание иностранных языков (арабского и персидского), умение складывания стихов (баяты, рубай), умение поддерживать беседу, игра в шахматы и др. Ага Бейим Ага в совершенстве овладела всеми перечисленными предметами, которые в дальнейшей ее жизни сыграли ключевую роль и способствовали ее увековечиванию в памяти народа.

Надо сказать, что основа любви к поэзии во дворце была заложена первым визиром Карабахского ханства Молла Паныхом Вагифом. Его поэзия сыграла впоследствии большую роль в развитии азербайджанской литературы в целом. Шуша в это время, как и в последующие века, славилась своей богатой самобытной культурной жизнью, литературой, музыкой, архитектурой. В городе действовали различные литературные и музыкальные общества, так называемые меджлисы.

Воспитание, данное во дворце, основывалось на древних азербайджанских традициях, в которых преобладало мусульманское мировоззрение. Такое воспитание, впитанное с материнским молоком и данное наставниками во дворце, естественно, впоследствии сказалось на судьбе молодой госпожи.

Существуют две версии, на основании которых юная Ага Бейим Ага оказывается в гареме персидского шаха. По одной из них, предложенной Чингизом Каджаром, Фатали шах Каджар (Баба Хан) требует после убийства персидского шаха в 1797 г. в Карабахе у Ибрагим Халил хана полного его повиновения, возвращение тела Ага Мохаммед шаха на родину для погребения его со всеми причитающимися почестями, а также прислать дочь красавицу Ага Бейим Ага в его шахский гарем. Первые два требования Ибрагим Халил Хан незамедлительно выполняет. Он с большими почестями отправляет тело Ага Мухаммед Шаха в Тегеран.

Карабахский историк Мирза Джалал Джаваншир писал по этому поводу: «Сочтя это поведение Ибрагим Халил хана счастливым предзнаменованием, Фатали шах отпустил посланников с подарками, отправил Ибрагим Халил хану халат, саблю и, передав в его распоряжение часть иранской провинции Карадаг со всеми доходами, выразил желание породниться с ним. Он говорил: «Хан, в интересах спокойствия обеих сторон, должен считать свою дочь Ага Бейим Агу достойного нашего гарема, пусть она станет госпожой гарема нашего» (4; с.76). Хан прибегает к различного рода проволочкам, долго тянет время, но все же в итоге посылает свою старшую дочь Ага Бейим Агу в Тегеран.

По другой версии после убийства Ага Мохаммеда Каджара в Карабахе Ибрагим Халил хан для сближения с Персией сам предлагает выдать свою дочь за нового шаха - Фатали шаха. Такой династический брак должен был принести определенного рода дивиденды и был выгоден обеим сторонам.

Нужно сказать, что в глубине девичьего сердца Ага Бейим Аги в это время пылала любовь к двоюродному брату, главнокомандующему ханского войска Мухаммед беку. Любовь, которую, в силу своего воспитания, она не могла и не смела показать.

Как бы то ни было, подчиняясь воле отца, соглашаясь с его решением, в марте 1798 г. в сопровождении брата Абульфат Аги, 200 всадников и множества прислуги Ага Бейим Ага оказывается в гареме. Ее прибытие именно в это время было приурочено процедуре коронации принца на шахский престол.

Предание гласит, что, вступая в шахский гарем, новая претендентка могла выбрать себе любой наряд из богатого шахского гардероба. Ага Бейим Ага знала, что там хранится и платье покойной матери нового шаха. Не раздумывая, она выбирает

именно это платье. Возможно, Ага Бейим Ага чем-то и была похожа на мать шаха, возможно, само платье, всколыхнуло в нем добрые воспоминания и безграничную любовь к матери, но как бы то ни было, шах был поражен и восхищен умом и красотой юной девушки и с тех пор не прикоснулся к ней как к жене, а относился к ней как к близкому другу, прислушивался к ее мнению и восхищался ее умом и поэтическому таланту.

Естественно, шахский гарем отличался своей обширностью и пестротой. И здесь хотелось бы привести фрагмент очерка Адольфа Берже (1828-1886). Это известный кавказовед и ориенталист, один из первых исследователей азербайджанской литературы конца XVIII начала XIX вв. В его трактатах немало места уделено истории Карабахского ханства, творчеству поэтов и поэтов этого края. Так, в очерке, посвященном обладателю персидского трона - Фатали шаху, он рассказывает и о гареме. И здесь он особое внимание уделяет интеллекту одной из его жен, а именно Карабахской ханше Ага Бейим Аге. Он пишет: «Выше всех по красоте и по происхождению стояла очаровательная Ага Бейим Ага, дочь Ибрагим хана Карабахского. Когда в Тегеран прибыло первое посольство от английского короля Георга, он привез, между прочим, письмо королевы с богатейшим подарком для старшей жены шаха. Сначала были в недоумении, которую из жен признать старшей, но в собравшемся по этому поводу особенном заседании первенство осталось за Ага Бейим Агой. Она получила подарок, и сама написала ответ королеве» (5).

Она покинула родные края будучи совсем юной девушкой, но любовь к родной Шуше осталась в ее сердце до конца жизни, оставив неизгладимые рубцы и вечную тоску по родному Карабаху. В ней пылала нерастроченная любовь, неугасаемая

тоска по Родине, которую Ага Бейим Ага выражала в стихах-баяты (четверостишиях). Она пишет под псевдонимом Агабаджи.

Я в тебя влюблена, Карабах,
Ах, Шеки, ах, Ширван, Карабах!
Тегеран если станет мне раем,
Все равно не забыть Карабах (6).

И дальше:

Эй, советчик, напрасны, напрасны твои наставленья опять,
Мой огонь они не потушат, мою страсть не сумеют унять (6).

Шах пытается помочь Ага Бейим Аге пережить тоску по Родине, по родным краям и в знак любви к жене, он строит ей собственный роскошный дворец, а в нем сад по образцу шушинских с тем, чтобы сад смог бы согреть ей сердце, так тосковавшее по родной Шуше. В величественном саду умелые садовники из Шуши, специально приглашенные в Тегеран, посадили все виды деревьев, кустарников и цветов, произрастающих в Карабахе. Великолепный сад был назван Садам родного края «Vətən bağı».

«Сад Родины» - яркий и пестрый,
Где ж в нем твой цветок, соловей?
Скажи, от чего ты весь пестрый,
Под грудинкой лишь желт, соловей? (6)

- писала по этому поводу поэтесса.

Однако прогулки по этому саду не радовали сердце Ага Бейим Ага. Все привезенные из Карабаха растения привились, за исключением самого дорогого для шушинцев цветка хары-бюльбюль.

Она пишет по этому поводу пронизанные скорбью и грустью стихи. Ее стихи имели колоссальный успех и быстро разошлись по всему Азербайджану. Позже неизвестный композитор написал на эти строки музыку. Песня-плач по Карабаху под названием «Сары-бюльбюль» - до сих пор в Азербайджане популярна.

Ага Бейим Ага принимает активное участие в жизни двора и страны. Находит друзей среди европейцев, ведет переписку с выдающимися личностями. Она принимала активное участие в общественной жизни, неоднократно добивалась освобождения заключенных и пленных, помилования осужденных на смертную казнь.

Она была умна, как отмечалось выше, образована, прекрасно играла в шахматы. Излюбленным времяпровождением шаха была игра в шахматы с Ага Бейим Агой. В процессе игры, каждый ход в шахматах они сопровождали сочиненными только что, стихами. Нужно сказать, что Фатали шах сам любил восточную поэзию, в особенности он увлекался персидской поэзией и даже сам писал. Шах писал стихи на персидском языке, хотя по происхождению был турком. Но стихи шаха не отличались высотой слога и были довольно слабыми, что не мешало ему с большим удовольствием слушать стихи Ага Бейим Аги и в целом высоко ценить и восторгаться ее поэзией.

Почти все баяты Ага Бейим Ага проникнуты тоской по Карабаху, родной Шуше, которую она была не в силах забыть. Она писала проникнутые горечью слова:

Если буду твою красоту восхвалять до последнего судного дня,
То хвале той не будет конца, и тоска никогда не оставит меня (6).

Нужно отметить, что в Азербайджане издавна зародилось и было очень популярным ашыгское искусство. Женская поэзия, в особенности поэзия женщин-ашыгов, испокон веков чрезвычайно популярна в народе.

Не мало среди них было женщин-ашыгов - «влюбленных». Это значит, что главным в их поэзии была любовная лирика. Ага Бейим Ага вошла в историю азербайджанской поэзии как поэтесса - «ашыг», у которой в основе поэтического творчества стояла любовь - любовь к Родине, любовь к ближнему, любовь к природе.

Умерла Ага Бейим Ага Карабахская в 1832 г. и похоронена также как и Фатали Шах, в Куме.

Испокон веков хары-бюльбюль был источником вдохновения творческих людей. Он привлекал их красотой и грацией. Одни слагали песни о нем, другие писали стихи, а третьи пытались с помощью красок и кистей передать его уникальность в своих холстах. И не удивительно, что и сегодня символический и значимый образ шушинской красавицы вдохновляет современных представителей искусства, юных авторов, дизайнеров и артистов на создание необычных произведений. Этот цветок находится под государственной охраной. Кроме того, в силу своей исключительности хары-бюльбюль занесен в Красную книгу.

Исследуя содержание собранного материала, можно сделать вывод: хары-бюльбюль занимает незаменимое место в культуре азербайджанского народа, ведь живучесть тех или иных мифов обеспечивается народной памятью. И неудивительно, в этой связи, что хары-бюльбюль был овеян легендами и сказаниями. На самом деле все прекрасное мгновенно

обрастает мифами. Удивительные особенности этого цветка - один из главных поводов к возникновению о нем легенд.

На наш взгляд, на этом мифы о хары-бюльбюль не заканчиваются. Здесь только начинается его история. И если раньше хары-бюльбюль был символом г. Шуши, то после победоносной Карабахской войны, возглавляемой президентом и Главнокомандующим Вооруженными Силами Азербайджана Ильхамом Алиевым, он превращается в символ суверенного, неделимого и единого Азербайджана, в символ победы Азербайджана в освободительной войне за Карабах. Кто знает, возможно, пройдут годы, а может и века, и эта сегодняшняя реальность, превратится в очередную легенду о хары-бюльбюль, вновь воспрявшем и возрожденном цветке, который если раньше олицетворял красоту, чистоту, преданность и любовь, то сегодня ко всему этому он становится так же символом храбрости, единства и неделимости.

Литература

1. Чингиз Каджар. Старая Шуша. Б., 2007
2. Официальный сайт президента АР
3. lib.aliyev-heritage.org>Welcome to Heydar Aliyevs Heritage Research Center. Или газета «Бакинский рабочий» от 28 апр. 1998
4. Чингиз Каджар. Старая Шуша, с. 75-77
5. hatmedicine.livejournal.com>старинные издания об известных женщинах Карабахского ханства
6. Все стихи взяты из: reading-hall.ru. Из женской лирики Азербайджана. Таира Джафарова

Leyla ORUCOVA*

“QARABAĞ - BƏYLƏRBƏYLİKDƏN XANLIĞA” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNDƏ BEYİN HƏMLƏSİ METODUNUN TƏTBİQİ

Açar sözlər: *method, training, brainstorming, Karabakh khate, textbook.*

Əldə etdiyimiz tarixi uğurları qoruyub saxlamaq və daha da artırmaq üçün müəllimin ən mühüm vəzifələrindən biri şagirdlərin milli - vətənpərvər ruhda yetişməsinə təmin etməkdir. Şagirdlərə tariximizi, zəngin ədəbi irsimizi çatdırmaq hər bir müəllimin peşə borcudur. Bu məqsədlə tədris edilən mövzulara şagirdlərdə maraq yaratmaq üçün müəllim düşündürücü və şagirdlərdə maraq oyadan metodlar seçməli, bu metodları dərş prosesində tətbiq etməlidir. Müasir təlimin prinsiplərindən biri fəal idrak prinsipidir. Bu prinsipə görə tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, o, şagirdə idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəaliyyəti doğursun və şagirdlərdə yeni biliklərə yiyələnməyə həvəs yaratsın. Bütün bunlar isə tarix dərşlərində fəal (interaktiv) təlim metodlarının tətbiqinə ehtiyac yaradır.

Fəal (interaktiv) təlim metodu təqdim edilən informasiyanın ziddiyyətli və yarımqıq olması səbəbindən əqli cəhətdən gərgin (problemlı) vəziyyətin yaradılmasına əsaslanır. Bu cür vəziyyətin yaradılması şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını axtarmağa sövq edir və bununla da onların təfəkkürünü fəallaşdırır. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə idrak fəallığı yaradır, onların tədqiqat fəaliyyətini artırır [2, s.12]. Məhz beyin həmləsi metodunun tarix dərşlərində tətbiqi şagirdlərdə idrak fəallığı yaradaraq, müstəqil düşüncəni inkişaf etdirir.

Tarix dərşlərində beyin həmləsi metodu geniş tətbiq olunmaqdadır. Bu metoddan istifadə şagirdləri qoyulan problemin həlli yollarını araşdırmağı öyrətməklə onlarda fikir azadlığını, sərbəstliyi inkişaf etdirir. Bu metoddan istifadə hər biri şagirdi problemin həllinə cəlb etməklə onlarda məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir. Metodun tətbiqi zamanı ilk növbədə müəllim tərəfindən həll olunmalı problem müəyyən edilir, daha sonra şagirdlər problemlə bağlı ideyalarını bildirirlər. Verilən bütün fikirlər qeydə alınır. Sonda təklif edilən bütün fikirlər müzakirə edilir.

VIII siniflərdə “Qarabağ - bəylərbəyilikdən xanlığa” mövzusunun tədrisində beyin həmləsi metodunu tətbiq etməklə mövzusunun şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə nail olabirik. Bu metod şagirdlərdə fikir azadlığı yaradaraq müstəqil düşüncəni inkişaf etdirir və onlarda məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Orta məktəb şagirdlərinin təfəkkürünün müntəzəm inkişafı, onlarda bacarıq və vərdişlərin formalaşması, tarix təliminin məqsədlərindən biri və tarixi biliklərin mənimsənilməsinin zəruri ilkin şərtidir [1, s.147].

İndi isə VIII sinfin Azərbaycan tarixi dərşliyində “Qarabağ - bəylərbəyilikdən xanlığa” mövzusunun tədrisində beyin həmləsi metodunu tətbiq edək.

Mövzu: “Qarabağ - bəylərbəyilikdən xanlığa”

Standart: 4.1.1.

Təlimin məqsədi: Pənahəli xan və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirmək.

Təlim forması: kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi

Resurslar: İKT, dərşlik, iş vərəqləri.

Dərşin gedişi:

Motivasiya, problemin qoyulması: Bu mərhələdə biz İKT- dən istifadə etməklə proyektor vasitəsilə ağ lövhədə şagirdlərə Şuşa qalasının, Xarıbülbülün, Qarabağ xalçalarının şəkilini göstərə bil-

* Magistr, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində “Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası” kafedrasının böyük laborantı, leyla_1989orucova@mail.ru

rik və sual verə bilərik ki, bu şəkilləri sizə haranı xatırladır? Şagirdlərdən cavablar aldıqdan sonra umumiləşdirmə aparıb tədqiqat sualını müəyyənləşdiririk.

Tədqiqat sualı: Qarabağ xanlığının yaranması, xanlığın daxili və xarici siyasəti.

Tədqiqatın aparılması: Şagirdlər mövzu barədə məlumatlandırıldıqdan sonra Qarabağ, Şuşa, Xarıbülbül və Bayat olmaqla 4 qrupa bölünür, hər qrupa iş vərəqləri paylanır. Şagirdlər onlara verilən vaxt ərzində Qarabağ xanlığının yaranması, xanlığın daxili və xarici siyasəti ilə bağlı ən mühüm faktları yazmağa çalışırlar.

I - Qarabağ qrupu: Qarabağ xanlığının yaranması haqqında məlumat

II – Bayat qrupu: Bayat savaşı haqqında məlumat

III - Xarıbülbül qrupu: Qarabağ xanlığı Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə

IV - Şuşa qrupu: Qarabağ xanlığı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə

Məlumat mübadiləsi: Bu mərhələdə qruplar tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra öz işlərini lövhədən asaraq təqdimatını keçirirlər.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili: Bu mərhələdə qrupların yazdığı məlumatların müzakirəsi keçirilir. Qruplar təxminən aşağıdakı məlumatları yazmalıdırlar.

I -Qarabağ qrupu: Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşir tayfasının başçısı Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Xanlığın əhalisini, əsasən, Cavanşir, İyirmidördlər, Otuzikilər, Kəbirli, Baharlı və kolanı türk tayfaları təşkil edirdi. Bundan başqa, xanlığın ərazisində az sayda xristian-albanlarda yaşayırdılar.

Qarabağ bəylərbəyli və tayfaları 1736-cı ildə Muğan qurultayında Nadir xanın şah seçilməsinə qarşı çıxmış, qanuni hakimiyyətin Səfəvilərə məxsus olduğunu bildirmişlər. Ona görə də hakimiyyətə gələn Nadir şah Qarabağ tayfalarını cəzalandıraraq onları Xo-

rasan vilayətinə və Əfqanıstana sürgün etmişdir. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra bu tayfalar yenidən öz tarixi vətənlərinə - Qarabağa qayıtdılar. Bu isə xanlığın hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsinə müsbət təsir göstərdi.

II – Bayat qrupu - Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian-alban mülkləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri- Şamaxı xanı və mülklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda “Bayat savaşı” adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

III- Xarıbülbül qrupu: Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan (1748-1763) Cavanşirlər tayfasından idi. Qarabağ xanlığının yarandığı ilk dövrlərdə Pənahəli xanın fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini xanlığın paytaxt şəhərinin yaradılması təşkil edirdi.

Pənahəli xan xanlığı xarici hücumlardan qorumaq üçün 1748-ci ildə Bayat qalasını tikdirdi. Qala coğrafi baxımdan əlverişli yerdə deyildi. Ona görə də əvvəlcə Ağdam yaxınlığında Şahbulaq qalasının, daha sonra isə Şuşa qalasının əsasını qoydu. Bundan sonra Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Şuşa şəhərinin yaranması Qarabağ xanlığının sonrakı hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynadı. Məhz bu qalanın mövcudluğu sayəsində Qarabağ xanlığı çox güclü düşmənlərinin hücumlarının qarşısını almış, öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Bayat savaşıdan sonra Qarabağ xanlığının nüfuzu artdı. Bu isə Pənahəli xana xanlığın ərazilərini genişləndirmək imkanı verdi. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salındı. Qarabağ xanlığının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan xristian-alban mülkləri hakimiyyətə tabe edildi.

1757-ci ildə Məhəmməd həsən xan Qacarı qoşunu Qarabağa yürüş etdi. "Xatın arxı" deyilən yerdə düşərgə salan Qacar ordusu şəhəri mühasirəyə aldı. Məhəmməd həsən xan Xatın arxında dayandığı zaman onun əsas rəqibi Kərim xan Zəndin fəallaşması xəbəri gəldi. Bu xəbər Məhəmməd həsən xanı geri qayıtmağa məcbur etdi.

1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi və Şuşanı mühasirəyə aldı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra Pənahəli xan asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu, lakin bu asılılıq çox davam etmədi. Pənahəli xan asılılığa son qoymaq üçün Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin onunla ittifaqa girmək təklifini qəbul etdi.

1763-cü ildə müttəfiqlər Fətəli xan Əfşarı məğlub etdilər. Kərim xan Zənd isə Pənahəli xana xəyanət edərək, Qarabağa qayıtmasına icazə verməyib onu Şirazda saxladı.

IV- Şuşa qrupu: Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə gələn İbrahimxəlil xan (1763-1806) xristian-alban mülüklərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasətini davam etdirdi.

1768-1774-cü illərdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsi xristian –alban mülüklərini yenidən fəallaşdırdı. Onlar gizli müraciət edib Rusiyanı Azərbaycana yürüşə çağırıdılar. Bu dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün kifayət qədər hərbi gücü yox idi, həm də beynəlxalq şərait Rusiya üçün əlverişli deyildi. Ona görə də kiçik müqavimətə baxmayaraq İbrahimxəlil xan mülükləri tabe etdi. O, ölkənin birləşdirilməsində yeni uğurlar qazandı, Naxçıvan, Gəncə və Təbriz xanlarını özündən asılı hala saldı.

Beləliklə, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlıq nəinki Azərbaycanın, bütün Cənubi Qafqazın ən gücü siyasi qurumlarından birinə çevrildi.

Nəticənin çıxarılması və ümumiləşdirmə: Müzakirə başa çatdıqdan sonra şagirdlərin gəldiyi nəticələr ümumiləşdirilir. Bu zaman dərslərin məqsədi və tədqiqat sualı nəzərə alınmalıdır.

Yaradıcı tətbiqetmə: "Qarabağ xanlığı" mövzusunda esse yazın.

Qiymətləndirmə və ya refleksiya: Dərslərin sonunda müəllim şagirdlərin biliklərini aşağıdakı meyarlar əsasında qiymətləndirir.

Meyarlar	I	II	III	IV
İzahetmə				
Təqdimetmə				
Əsaslandırma				
Əməkdaşlıq				

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, VIII sinfin Azərbaycan tarixi dərslərində "Qarabağ - bəylərbəyilikdən xanlığa" mövzusunun tədrisində beyin həmləsi metodunun tətbiqi şagirdlərə biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsinə kömək etməklə yanaşı onlarda təfəkkürün müntəzəm şəkildə inkişafına kömək edir. Bu baxımdan tarix dərslərində fəal (interaktiv) təlim metodlarının müntəzəm tətbiqi şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi də formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əmirov M.M. "Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası". Bakı, 2011, 700 səh.
2. Veysova Z. "Fəal/interaktiv təlim". Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, 2007, 149 səh.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2019, 200 səh.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2019, 200 səh.

«ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»: НОВОЕ «ОСЕВОЕ ВРЕМЯ»...

Ключевые слова: Великий шелковый путь, Один пояс – один путь, осевое время, китайская мечта, Большая семерка, неоколониализм

Введение

Идея «Один пояс – Один путь» («идай илу») (далее 1П-1П) выдвинута впервые была озвучена председателем КНР Си Цзиньпином во время визитов в Казахстан и в Индонезию в сентябре и октябре 2013 года¹. Первоначально 1П-1П охватывал собой сухопутные транспортные коридоры, однако преобразования в странах 1П-1П, а к 2017 году – к инвестиционному и экономическому содержанию также было приобщено и преобразования в сфере информационных технологий уже спустя несколько месяцев после первого обнародования проекта Си Цзиньпин декларировал и дополнение сухопутного пути Морским шелковым путем 21 века. Трансформировалось и содержание проекта: если раньше проект охватывал только меры по налаживанию транспортных коридоров, то в последующем проект стал охватывать инфраструктурные и культуры.

Критика 1П-1П

Как в самом Китае, так и за ее пределами существует множество критиков, пессимистически оценивающих перспективы 1П-1П. В качестве критики они приводят следующие доводы:

- Недостаточность финансовых, технологических и люд-

* к.ф.н., Академия адвокатуры и нотариата, Москва

¹ 习近平提战略构想：“一带一路”打开“筑梦空间” (Си Цзиньпин: «Один пояс и один путь» откроет новые горизонты мечты): <http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html>

ских ресурсов для реализации 1П-1П, что может привести к срыву сроков реализации отдельных проектов, а также замедлит темпы роста китайской экономики.

- Кардинальные различия в законодательстве и стандартах стран, через которые планируется прохождение 1П-1П (законодательство ряда стран основано на континентальной системе права, а в отдельных странах доминирует – традиционное право). Наиболее эффективный путь – это формирование единого наднационального (не международного права), который бы регулировал деятельность хозяйствующих субъектов на всем пространстве 1П-1П. Подобные правовые структуры уже существуют, с одной стороны это наднациональное право ЕС, а с другой – особая правовая юрисдикция в некоторых финансовых центрах мира.

- Непротивление авторитаризму и нарушению прав человека в странах, через которые планируется прохождение 1П-1П, что приводит к внешнеполитическому и внутривнутриполитическому усилению режимов, не отвечающих западным стандартам демократии.

- 1П-1П представляет собой совокупность мер в рамках реализации концепта «китайской мечты» («чжунго мэн») о «великом возрождении китайской нации», который был выдвинут Си Цзиньпином почти сразу после его избрания на пост Генерального секретаря КПК в ноябре 2012 года. Так, бразильский политолог, обозреватель американского информационного агентства «The Real News» Пеппе Эскобар определяет 1П-1П как «внешний вектор «китайской мечты»². Соответственно критика проекта 1П-1П воспринимается как форма новой китайской экономической экспансии.

² Эскобар П. Новые Шёлковые пути и подъём «китайской мечты»: <http://polismi.ru/politika/kontury-novogo-mira/1344-novye-shjolkovye-puti-i-podjom-kitajskoj-mechty.html>

- Возможная высокая коррупционная составляющая международных сделок в рамках 1П-1П, что создает риски для игнорирования местными элитами национальных интересов в обмен на получение незаконным путем д/или иных активов.

- Несоблюдение экологических требований при реализации 1П-1П, особенно на фоне непростой экологической обстановки в самом Китае.

- Риск начала войны со стороны США и/или союзников с Китаем в ответ на реализацию.

Основная цель 1П-1П

Трансформация Китая в развитую экономику, сопоставимую со странами Большой семерки (Group of Seven - G7) – основная цель 1П-1П. При всех показателях китайской экономики и высоких темпах роста ВВП, Китай остается развивающейся страной. Национальная экономика имеет пределы роста, обусловленные объемом внутреннего рынка. Внутреннее потребление может обеспечить развитие и на протяжении в среднесрочной перспективе. Однако, Китай сдерживает рост внутреннего потребления, отталкиваясь от распределения особенностей доходности внешней торговли между китайскими и иностранными акторами. По состоянию на 2017 год доля стран Большой семерки в мировом ВВП составляет 30,38%, тогда как население этих стран составляет менее 10% от мирового (этот показатель включает в себя и мигрантов из развивающихся государств – основная рабочая сила в странах Большой семерки).

Реализация 1П-1П позволит Китаю получить те возможности, которые характерны для развитых экономик Большой семерки, а именно гарантированный доступ к иностранному потребителю, гарантированный доступ к природным ресурсам иностранных государств, преобладание в импорте товаров с высокой маржинальностью.

Задачи 1П-1П

Исходя из основной задачи 1П-1П можно предположить ряд задач, которые китайское руководство планирует решить в рамках реализации данного проекта. Условно эти задачи можно разделить на национальные и международные. Условность деления связана с тем, что каждая из задач имеет как национальный, так и международный аспект. Однако основной акцент при решении каждой из задач делается либо на национальные, либо на международные проблемы Китая.

К числу национальных задач следует отнести:

- Сохранение высоких темпов роста ВВП Китая. Классический способ роста ВВП за счет максимального стимулирования внутреннего потребления воспринимается китайским руководством с настороженностью, так как в условиях недостаточной маржинальности китайского экспорта, технологической зависимости от международных ТНК, уязвимости транспортных каналов, это может лишить финансовых средств для дальнейшей модернизации (инвестиций).

- *Повышение доходности экспорта китайской продукции.* Претензии китайских производителей к западным компаниям в том, что основная маржа оседает за пределами Китая. Несмотря на то, что внешнеторговый баланс Китая является положительным, основным выгодоприобретателем является не китайский производитель, а международные ТНК.

- Расширение государственно-частного партнерства (ГЧП) при китайском инвестировании в иностранные государства. ГЧП позволяет достигнуть мультипликационного эффекта за счет объединения и координации деятельности инвесторов, с другой стороны – облегчается процедура получения государственных гарантий иностранных государств, а с третьей – лоббировать

условие о привлечении китайских компаний к строительству и технологическому оснащению инвестиционных объектов. 1П-1П позволит Китаю инвестирование проводить на основе долгосрочных планов. Особую активность в 1П-1П играют китайские компании с государственным капиталом, или же компании, имеющие на территории Китая монопольные позиции в отдельных секторах (вопрос о трастовой форме управления этих компаний остается открытым).

- *Территориальная диверсификация китайской экономики.* Основные промышленные районы Китая – это прибрежные территории, а основной канал транспортировки груза – морской. Подобная геоэкономическая карта Китая сложилась, как в силу географических особенностей (близость к морским портам), так и в силу исторических особенностей (особая роль мигрантов из прибрежных регионов Китая). Перед военно-политическим руководством КНР стоит трудная, но жизненно необходимая проблема – перенос производства вглубь страны, а также перенаправление части грузопотока (с Ближней и Средней Азией, а также Европой) на сухопутные пути Евразии (с использованием портов Черного и Средиземного морей).

К числу международных задач следует отнести:

- *Лидерство Китая в инфраструктурных проектах Евразии на континентальном уровне* (основной интерес сосредоточен на энергетике, транспорте, связи). Под лидерством понимается не получение монопольных позиций в отдельной стране, а обеспечение в совокупности превосходства китайских инвестиций на всем протяжении 1П-1П. Доля китайской стороны в различных коридорах может уступать доле третьих стран, но в общем доля Китая (китайских компаний) во всех коридорах должно превышать долю каждой отдельной страны. Само разделение на коридоры

произведено таким образом, что предотвращает возможность какой-то евразийской страны перехватить инициативу (в свое время Шелковый путь контролировался персидскими, кочевническими или арабскими государствами, что наносило ущерб интересам Китая). Следует отметить, что планируется 6 основных коридоров сухопутной части 1П-1П: 1. Монголия и РФ, 2. Центральная Азия, 3. Евразийский мост, 4. Пакистан, 5. Бангладеш – Индия – Мьянма, 6. Индокитай. В результате 1П-1П может привести к становлению некой глобальной среды. Лидерство Китая в инфраструктурных проектах Евразии предполагает отстранение международных ТНК от инфраструктурных проектов Евразии. Имеющаяся информация о 1П-1П, а также уже реализованные меры в рамках данной программы, позволяют утверждать, что реализация 1П-1П значительно снизит роль международных ТНК в странах, которые будут основными партнерами Китая по программе 1П-1П.

- *Лидерство китайского производителя на рынке Евразии.* Борьба за рынки сбыта сегодня более остра, чем борьба за доступ к ресурсам. Ограниченный доступ к рынку сбыта может оказать на китайскую экономику более негативное воздействие, чем ограниченность ресурсов. Реализация 1П-1П позволит Китаю сформировать единый рынок, который бы охватывал 63% мирового (территория 67 государств). Это позволит Китаю постепенно заменить западные бренды на китайские (или выкупить западные бренды), а также исключить из торговой цепочки международные ТНК.

- Лидерство Китая в евразийском научно-техническом пространстве. Китайская экономика испытывает острую нехватку в современных технологиях. Несмотря на высокие темпы развития производства, существенная часть доходов от этого

производства остается за пределами Китая. И основной инструмент для «изъятия» доходов – это импорт наиболее технологических элементов, используемых далее в китайской продукции, а также выплаты китайскими компаниями владельцам современных технологий. Во внешнеторговом балансе Китая выплаты дивидендов по патентам – одна из немногочисленных статей, имеющих для китайской стороны отрицательное сальдо. При этом принципиальным является постепенное увеличение отрицательного показателя этого сальдо, который в 2017 году дельта превысила 7 млрд. Долларов США. Технологическая зависимость делает уязвимым не только экономику Китая, но и политическую систему в целом. У Китая отсутствуют иллюзии в отношении научного потенциала стран Азии и Восточной Европы. Научно-исследовательские и технологические центры Азии и Восточной Европы интересны для Китая исключительно с точки зрения обеспечения лидерства на континентальном уровне.

Лидерство Китая в интеграционных инициативах Евразии. 1П-1П является частью более масштабной внешнеполитической концепции Китая «Сообщество единой судьбы для всего человечества», также озвученной в 2013 году. Особенностью современной внешней политики Китая является тезис об «ответственной мировой державы». Концепция «Сообщество единой судьбы для всего человечества» подталкивает Китай к участию во всех евразийских интеграционных инициативах, а также выдвигать собственные форматы международного сотрудничества. Это вызывает определенную ревность среди региональных лидеров. Так, ЕС негативно оценивает активность Китая в рамках проекта «16+1», Россия с повышенной осторожностью воспринимает стратегическое сотрудничество Китая с Белоруссией и

странами Центральной Азией, Турция ревностно оценивает китайские инициативы в отношении Азербайджана, Средней Азии и Грузии, а Иран в отношении Азербайджана и Таджикистана. Вместе с тем, удельный вес влияния Китая в интеграционных инициативах делает неизбежным доминирующие позиции Китая на межгосударственном уровне.

Основные принципы реализации 1П-1П

Пятилетний опыт реализации 1П-1П вычертил основные принципы, которые положены в основу данной программы:

Принцип привлечения местной политической элиты для реализации 1П-1П. При реализации 1П-1П прослеживается четкая тенденция участия с некитайской стороны государственных компаний или компаний, связанных с правящим кланом. В результате этого местная политическая элита оказывается экономически заинтересованной в реализации 1П-1П.

Принцип невмешательства в политическую систему сопредельных стран и межэтнические/межрелигиозные конфликты. Неприятие Китаем западной модели государственного управления оказывает положительное влияние на перспективы 1П-1П. Китай не включается в дискурс демократизации страны и защиты прав человека. При этом китайская сторона самоустраняется от возможного влияния на реформы политической системы, концентрируясь только на поддержке отдельных политических сил, которые бы обеспечили наиболее всесторонне китайские экономические интересы. Это делает Китай очень удобным политическим партнером для большинства правящей политической элиты большинства стран 1П-1П.

Принцип самокупаемости и прибыльности всех проектов 1П-1П. Китай обладает безграничными финансовыми возможностями. В силу этого, при одобрении любых проектов в

рамках 1П-1П особое внимание уделяется рентабельности. Даже, если проект касается сферы культуры, первоочередное внимание носит не характер проекта, а возможность коммерческой оценки результатов проекта и получении прибыли.

Принцип дисконтирования при реализации проектов 1П-1П. Имея, слабые военные и научно-технологические позиции в сравнении с Западом, Китай при реализации проектов в рамках 1П-1П предоставляет странам 1П-1П более выгодные условия, чем те, которые бы предоставили международные ТНК при реализации аналогичных проектов. Форма и пределы этого дисконта определяется совокупностью факторов в каждой отдельной стране 1П-1П (коррупционность правящей элиты, наличие/отсутствие консолидированной позиции у правящей элиты, наличие/отсутствие устоявшихся экономических кланов, состояние вооруженных сил, геополитическая и транзитная значимость страны, состояние вооруженных сил, регионализм и т.д.).

Заключение

Шелковый путь – транс историческая торгово-культурная магистраль, трансформирующая на своем пути человеческое бытие. Становление торговых путей в древности привело к «осевому времени», когда на просторах Евразии одновременно развивали свои взгляды Конфуций, Заратустра, Аристотель и т.д. Средневековое возрождение Шелкового пути привело к феномену Восточного ренессанса, когда именно Азия стала передовым центром развития экономики, науки и искусства. Постепенное смещение торговли в сторону морских межконтинентальных путей привело к упадку региона, превратив Европу (а в последующем Северную Америку) эпицентром процессов глобализации. 1П-1П – это вызов американской модели глобализации. Реализация 1П-

1П в запланированных масштабах не может не привести к новому типу международной интеграции, отличающейся от американской модели глобализации.

Следует отметить, что периодические всплески торговли на Шелковом пути связаны с расцветом больших империй на просторах Евразии – македонской, персидской, арабоязычной. Интеграционные процессы трансрегионального уровня оказывали мультипликационный эффект. Одним из ярких государственных образований была империя Чингизидов, при которых обеспечение безопасности Шелкового пути имело приоритетное и государствообразующее значение. В традиционной историографии Чингизиды традиционно изображаются как иностранные захватчики. Однако, период правления Чингизидов является для Ойкумены периодом процветания. Падение же Чингизидских династий совпадает по времени с периодом экономического и культурного упадка.

Остаются открытыми вопросы:

- Готова ли китайское общество взять на себя ту историческую роль и соответственно ответственность, которую в Средневековье несли для региона Чингизиды?

- Готово ли китайское общество к тому, что оно проект 1П-1П станет общечеловеческой ценностью, а не частью «китайской мечты», под которой подразумевается прежде всего идея «великого возрождения великой китайской нации»?

DÖYÜŞƏ TƏLƏBƏLƏR GEDİRDİ

Müharibə mövzusunda yazılan əsərlər çoxdur. Bu əsərlərin içərisində müharibəni daha da dərk edən, real hadisələri, döyüş səhnələrini olduğu kimi verməyə çalışan yazıçı Etibar Muradxanlının “Tələbə taqımı” kitabıdır - desək yanılmarıq. Müəllif özü də tələbə vaxtı Qarabağ döyüşlərində iştirak edib. Qələmə aldığı sənədli romanın qəhrəmanları da onun ən yaxın dostları olub. Bu tələbələr kimlər idi. Vətənin əldən getməsinə, erməni vəhşiliklərinə, soyqırımlarına dözməyən Bakı Dövlət Universitetinin fizika, kimya, filologiya, jurnalistika, psixologiya, tarix, riyaziyyat fakültələrinin uşaqları. İlk dəfə əllərinə silah alan təcrübəsiz, sütül gənclər “Oxumaq həmişə var” deyərək Bakı Ümumqoşun hərbi məktəbində üçcə ay təlim keçərək döyüş bölgələrinə yollanırlar. Həyatlarını ölüm sınağına çəkən bu gəncləri bircə şey düşündürürdü. Vətəni qorumaq, dinc insanların həyatını xilas etmək.

Cəbhədə tələbələrin Vətənə, torpağa sevgisi onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, doğmalaşdırır. Biz bu əsərdə tələbələrdən – Rövsənin, Arifin, Məcidin, Xudaverənin, Təbrizin, Fərhadın, Firdovsinin, Cəmilin, Natiqin, Baxışın, Elçinin, Ümidvarın simasında etibar, ləyaqət, bütövlük, dostu sadıqlıq, dost yolunda canından belə keçməyə hazır olan gəncləri görürük. Bu qorxmaz uşaqlar vətən yolunda ölümü hələ döyüşə - ön cəbhəyə yola düşməmişdən qabaq seçmişdilər. Bu elə bir vaxt idi ki, Xocalı soyqırımı baş vermişdi, bu elə vaxt idi ki, torpaqlarımız əldən gedirdi. Quduzlaşmış ermənilər rusların köməyi ilə irəliyə doğru can atırdılar. Vətən dardaydı, Vətəni qoruyanlar, vətənin müdafiəsinə qalxanlar

olacaqdımı? Bakıda hakimiyyət, vəzifə davası bitmək bilmirdi. Nə Qarabağdakı dözülməz vəziyyət, nə də insanların vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi, öz dədə-baba torpaqlarından çıxarılması yada düşürdü. Ölkədə kaos, biganəlik, başıpozuqluq baş alıb gedirdi. Belə bir zamanda ADU-nun tələbələrindən bir neçə “Tələbə taqımı” yaradılır. Cəbhə xəttində səkkiz səngərdən ibarət müdafiə mövqeyi qurulur. Birinci və beşinci səngərlərdə Yerli Özünü-müdafiə Dəstəsinin əsgərləri, altıncı səngərdə Tələbə taqımından doqquz nəfər, yeddinci səngərdə yenə də Yerli Özünümüdafiə Dəstəsinin əsgərləri, sonuncu səkkizinci səngərdə isə yuxarıda adlarını sadaladığımız tələbələr idi.

Bəli, onlar tələbə idilər. Cəbhəyə getməyə də bilirdilər. Əllərinə heç vaxt silah almamış, döyüş səhnələrini ancaq kinolarda, sənədli filmlərdə görmüşdülər. Getdikləri yer kitabxana, universitet olardı. Sevil - sevilən vaxtlarıydı. Gizlin-gizlin sevgi, şeirləri yazardılar. Elə götürək Xudaverənlə Arifin şairliyini. Xudaverənin döyüşə getməmişdən qabaq sevdiyi qıza yazdığı:

Bəlkə bir az utanırdı.
Bəlkə bir az çəkinirdi.
Gözlərinə baxdım bir an
Ürəyinin sirin duydum
Baxışın yaman odluydu
Əlimin qarı əridi

Şeirindəki misralarda onun ürəyinin çırpıntılarını görürük. Əgər vətən uğrunda döyüşü seçməsəydilər hələ qabaqda nə qədər sevincli, xoş, romantik günlər gözləyirdi bu qeyrətli uşaqları. “Tələbə taqımı”nın komandiri, fizika fakültəsinin tələbəsi ölümündən sonra Milli qəhrəman adını alan Rövsən Hüseynovun universiteti qurtarmağına beşcə ayı qalırdı. Vətəni canından da artıq sevdiyi üçün oxumağını yarımçıq qoyur, döyüşə gedir. Bu elə vaxt idi ki, döyüşün qızgın vaxtında səngərdə Rövsən

* AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin böyük elmi işçisi

tələbələrlə birgə Şuşanın işğalı xəbərini eşidir. Sarsılır. Necə olur ki, alınmaz Qala - gecə-gündüz müdafiə olunan Şuşa düşmənlərin əlinə keçsin. Müdafiə naziri Rəhim Qaziyevin səhlənkarlığı idimi, yoxsa Şuşanın hərbi komandantı Elbrus Orucovun səriştəsizliyi və ona verilən suallara müəmmalı cavabları... Müəmmalar çoxdur. Oxucuya bircə şey aydındır ki, Qarabağın ağır vəziyyətində ölkədə hərc-mərclik baş alıb gedir. Nə komandır Rövsən, nə də "Tələbə taqımı"nın üzvlərinin bu acı xəbərə inanmaqları gəlmişdir. Rövsən şəhərə - evlərinə zəng edir. Bu acı xəbəri bacısından soruşur. Bacısı xəttin o başından ağlaya-ağlaya Şuşanın alındığını deyir. Rövsən göz yaşları içərisində, hıçqıra-hıçqıra ancaq bacısına bu sözləri çatdırır. "Anama deyən məni gözləməsin. Elə siz də".

Qabaqda onları gərgin döyüş gözləyir. Döyüşə hazırlanırlar. Bir neçə dəfə hücum keçir, erməniləri geri oturdurlar. Tələbələrin və Yerli Özünümüdafiə Dəstəsinin müqaviməti nəticəsində ermənilər itki də verir. Növbəti tapşırıqların birində Tərtərin Marquşavan kəndində Yerli Özünümüdafiə Dəstəsinin əsgərlərini mühasirədən xilas edərkən Rövsənlə Fərhad qəhrəmancasına nəlak olur. Tələbə taqımının üzvlərindən Xudaverənlə Arif isə ağır yaralanır. Onları bir təsadüf nəticəsində, dostlarının köməyi ilə cəbhə xəttindən uzaqlaşdırıb xəstəxanaya yerləşdirirlər.

Jurnalistka fakültəsinin tələbəsi Arifin həm ayağından, həm də başından yaralanmaq səhnəsini ürək ağrısız oxumaq olmur. Arif ölümcül vəziyyətdə olsa da əsir düşməsin deyər silahını ermənilərə tuşlaya-tuşlaya, sürünə-sürünə özünü şosse yola çatdırır və yaxınlıqdan keçən əsgərlərimizin maşınına rast gəlir, çətinliklə ayağa qalxır ki, onu görsünlər, əl edir və huşunu itirib yerə yığılır. Yaxud filologiya fakültəsinin tələbəsi Xudaverənin yaralanma anı. Düşmənin gülləsindən ağır yaralanır. Tələbə Ümidvar dostu düşməyə girov düşməsin deyər onu mühasirədən çıxartmaq istəyir, ancaq bacarmır və sonra Xudaverənin öldüyünü zənn edən Ümidvar son dəfə onun alından öpüb ayrılır. Yaralarının ağrısından

huşunu itirən Xudaverən ayılıb özünə gəlir, sürünə-sürünə düşmənin nəzarəti altında olan yerdən çıxıb, özümzükülərə qovuşur. Tələbələr bircə ona sevinirdi. "Yerli Özünümüdafiə Batalyon"nun döyüşçülərini mühasirədən çıxarmağa nail olmuşdular. Şuşa sevgisiylə yaşayan Fərhadın cəsədi isə düşmənin işğal etdiyi torpaqda qalır. "Qaldı ki, torpaqlarımızı azad edəcək əsgərlərimizi qarşılansın" yazır müəllif. Tənqidçi Əsəd Cahangir kitabın ön sözündə yazır. "Etibar ən sərt mövzuda müharibə mövzusunda yazır: əksər əsərləri ya birbaşa, ya da dolayısı ilə Qarabağdan danışır: bu əsərlərdən top gurultuları, avtomat səsləri eşidilir, barıt və qan qoxusu gəlir, əsas qəhrəmanı lazım gəlsə, öz həyatını doğma torpaqlar uğrunda döyüşlərdə qurban verən vətənpərvər, əsas ideyası torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsidir.

Müəllifin romanı real həyat hadisələrinə əsaslanır və oxucunu inandırır. Biz orijinallığı, yeniliyi ilə fərqlənən bu əsərdə tələbələrin adi, paslı silahlarla, bir-iki qranatomyotla düşmən tanklarının qabağında necə bir şücaətlə dayandığının şahidi oluruq. Elə ona görə də onun qəhrəmanları haqqında oxumaqla kifayətlənmirsən, şəxsən onları görmək istəyirsən.

Haşiyə: "Tələbə taqımı" kitabı Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" şöbəsinin müdiri, Akademiyanın müxbir üzvü Tehran Əlişan oğlunun təşəbbüsü ilə müzakirə olunacaqdı. Müzakirəyə əsərin müəllifi Etibar Muradxanlı da dəvətliydə. Bu zaman şöbənin qapısı döyüldü. İçəri hündürboylu, orta yaşlı, saçları ağlı-qaralı bir nəfər içəri daxil oldu. Gözümüz tanımadığımız bu adama dikildi. O nəzakətlə: "Tələbə taqımı" kitabı burda müzakirə olunacaq? - Soruşdu.

-Bəli. – Yerbəyerdən dilləndik.

Bu hündür boylu adam: - Mən "Tələbə taqımı"ndakı Arif Babayevəm...

Hamımızın üzündə sevinc qarışıq bir heyrət bürüdü. Bu adam

**ELNUR UĞURUN “HADRUT FATEHİ” POEMASINDA
QƏHRƏMANLIĞIN TƏCƏSSÜMÜ**

1992-ci ilində Tərtərin müdafiəsində həm başından, həm də ayağından yaralanan və uzun müddət xəstəxanada müalicə olunan tələbə Arif Babayev idi. Biz təzəcə oxuyub bitirdiyimiz əsərin canlı qəhrəmanını görürdük. Ona baxdıqca ürəyimdə fikirləşirdim. “Kaş sənin kimi, sənin tələbə dostların kimi oğullarımız çox olaydı”. Bir az keçmədi ki, “Tələbə taqımı” kitabının müəllifi Etibar müəllimlə Milli qəhrəman, şəhidlik zirvəsinə ucalan Rövşən Hüseynovun bacısı oğlu da gəldi. Bəli, müzakirə çox canlı alındı. Tələbə taqımının sağ qalan üzvləri haqda suallar verildi. Şəhid olanlar yad edildi. Jurnalist kimi fəaliyyət göstərən Arif müəllimə verilən suallardan biri də bu idi.

– Arif müəllim, siz nə fikirləşirsiniz? Müharibəyə hazırıqmı?

Arif müəllim əlini çal saçlarında gəzdirib gülümsədi.

– Əlbəttə – dedi, – Onsuz da şəhidlərimizin, həlak olan yoldaşlarımızın qanını yerdə qoymayacağıq. Biz “Tələbə taqımı”nın sağ qalan üzvləri döyüşə getməyə, torpaqlarımızı azad etməyə həmişə hazırıq.

– Biz sizinlə, sizin dostlarınızla fəxr edirik. – Şöbəmizin ən gənc əməkdaşı Hənifə xanım fəxrlə Arif müəllimə baxdı.

Bəli, şəhidlərimizin qanı yerdə qalmadı. Düşməndən intiqamımız alındı. Qırx dörd günlük müharibədə biz zəfər bayrağımızı ucaltdıq.

44 günlük Vətən müharibəsində qəhrəmanlıq göstərən döyüşçülərimiz haqqında dəyərli əsərlər yazılmaqdadır. Elnur Uğurun Camal İsmayılovun əziz xatirəsinə yazdığı “Hadrut fatehi” əsəri də 44 günlük vətən müharibəsi qəhrəmanı haqqında qiymətli bir poemadır. Poemanın ön söz yazarı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azər Turandır. Şair poemanın açılışını qəhrəman oğullarımızın şücaəti ilə başlayır. Biz burada Qarabağ savaşında igidlik göstərərək Vətən uğrunda şəhid olan bütün qəhrəmanlarımızı görür və onların, Vətən üçün, deyərək silaha sarıldıklarını fəxrlə izləyirik.

Uğrunda canından keçən oğullar
Səni Kəbələri bildilər, Vətən!
Məzarlar sinəndə qibləm oldular,
Səni məzar-məzar böldülər, Vətən!

Poemanın əvvəlində Ali Baş Komandanın “vur” əmrini verməsi əsgərlərimizə bir çağırış olmaqla yanaşı döyüşçülərimizin cəbhədə məğlubedilməz cəbhə yaratmalarında əsas amil oldu.

Düşmən çox geyindi hiylə donunu,
Cəbhədə fitnəyə, şərə əl atdı.
Ali Baş Komandan “Vur” əmrin verdi,
Oğullar cəbhədə, cəbhə yaratdı.

Poemada qəhrəmanımızın Neftçala şəhərində dünyaya gəlməsi, onun uşaqlıq illəri əks edilir. Müəllifin poemanın əvvəlində Xəlil Rza Ulutürkü və onun qəhrəman oğlu Təbrizi xatırlaması əsərin təsir gücünü artırmaqla yanaşı birinci Qarabağ savaşına da

diqqət çəkir, bugünkü qalibiyyətimizlə birinci Qarabağ sa-
vaşındakı qəhrəmanlarımıza da borcluyuq mesajını verir.

Xəlil Rza Ulutürk poeziyası poemadakı ideyanı daha da
kamilləşdirir.

“Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram,
Qolumdakı zəncirləri qram gərək, qram-qram”-deyən, şair
Əyilməyən, sarsılmayan
Ruhunla sən.
Bircə anlıq qonaq gəlsən,
Azadlığın bar verdiyi
Camal kimi oğulların,
Bu Vətəni dikəltdiyin, bircə görsən,
Yüz-yüz şeiri qurban kəsər,
Misrana eşq donu geyər,
Alqış deyərdin ruhlara...
Bu gün yoxsan, Anan Təbriz, balan Təbriz
Qoşa dağla dözmədi ki, dəmir qəlbin.
Yox Ölmədin.
Gördün yerdə artır riya,
Çəkildin, getdin Tanrıya.

Şair poemada keçdiyimiz uzun bir yolu xatırladır. Qəhrəma-
nımız 30-illik zamanı bugünkü uğurlara nail olmaq üçün Türkiyədə
təhsil alır, dörd dil öyrənir, xüsusilə erməni dilini bilmək üçün
gəcə-gündüz çalışır. Və onun əsas uğuru da erməni dilini bilməsi
olur. O, bu dillə özünü komandir kimi tanıdır və erməniyə geri
çəkilməyi əmr edir.

Düşmənin radio stansiyasına,
Girərək erməni dilində dedi:
“Sizə əmr edirəm geri çəkilin!”
Özün general tək təqdim elədi.
Camal tarix yazdı tarixdə o gün,
Üzünü oxşadı Qarabağ mehi.

Laçından səs gəldi, əhsən səsləri,
Yaşa, ey qəhrəman, Hadrut fatehi!

Poemanın qiymətli tərəflərindən biri müəllifin qəhrəmanın
valideynləri ilə söhbət etməsi, onların dilindən bir neçə cümlə ilə
Camalın daxili aləmini, kimliyini, necə övlad olduğunu əks etdir-
məsi daha təsirlidir və oxucuya qəhrəmanı tam şəkildə tanıma
bilir. Xüsusi ilə ananın oğlu haqqında ürək ağrısı, can yangısı ilə
ifadə etdiyi xatirələr, poemada şəhid anası obrazını poeziyamıza
gətirir və Filara ananı oxucuya tanıdır. Anadan Camalın məktəb
illərindən, diş texnikliyinə qəbul olsa da oxumaması haqqında
məlumat alırıq. İçində Vətən ağrısı, torpaq həsrəti olan bir gəncin
Vətəni azad etmək üçün düşüncələrini ana oxucu ilə bölür. Bu
söhbətlərdən gözlərimiz qarşısında bütün qəhrəmanlarımızın
portreti canlanır. Qarabağ döyüşçü və şəhidlərimizin hər birinin
bənzerliyi, xarakter yaxınlığı diqqətimizi çəkir. Həqiqətən də 30-
illik vətən ağrısının bütün qəhrəman oğulların vicdanında bir ağrı
ilə ifadə olduğunun şahidi oluruq.

Poemada ananın oğlunu tanıması şairin qələmindən yetərin-
cə güclü şəkildə əks edilir.

Yollandı hərbi xidmətə,
Sevgiylə atdı o, hərbi addımlarını,
Arzularını tuşladı Şuşaya.
Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrə yazıldı evdən gizli
Türkiyədə keçdi ilk hərbi təlimi.
Döndü vətənə çiyində ulduzlar
Göydəki ulduzlara göz dağı.
Azad eləməyə Qarabağı
Tələsdi...
Qaçdı hərdən özündən xəbərsiz o torpaqlara,
Açdı könlünü ömür-gün yoldaşına
“- Fatimə,

Bir gün şəhid olsam, Vətən yolunda,
Saçını yolma.
Qızlarım sənə, sən Vətənə əmanətim!
El sevdası "Quran" ayələrim,
Oğlum dünyaya gələcək,
Adını Alparslan qoyarsız.

Ananın danışdığı xatirələrdən Camalın uzaqgörənliyi də məlum olur. Ana özü bəzi hallarda özündən soruşur: "mələklərmi vəhy gətirmişdi" Camala. Şair bu xatirələri qəlb yanğısı ilə dinləyir. Ananın göz yaşlarını gören şairin qəlb ağrısını görməmək mümkün deyil. Çox ağırlı səhnə oxucuya dərinə təsir edir. Bu məqamda şair yalnız Camalın anasının deyil, ümumi şəhid analarının dərdlərinin yanğısının portretini çəkir. Bu portretin görünən tərəfi ilə bərabər görünməyən – hiss edilən tərəfi də poetikləşdirilərək oxucuya ötürülür. Bu məqamda şairin yanğısını içimizdə hiss edirik.

Ağlama, nə olar, ana!
Sənin ağlamağına,
Tab etmək,
Ən sərt qasırgada gəmilərin
tabından ağır. Ağlama,
Gözlərindən axı
Vətən axır!!!

Oğlu vətən naminə həlak olan Filarə ananın Gözlərində qəmlə, kədərlə bərabər, böyük bir Vətən kök salıb. Şəhid anaları ağlarsa Vətən sevgisi onların gözlərindən yaş olub süzülər. Analar ağlamasın deyəndə şair bu mesajı verir. "Analar oğul əvəzi Vətən qazanırlar. O vətən gözlərdən süzülərsə Şəhidlərimiz rahat olmazlar, Onlar Vətən üçün qurban gediblər".

Ananın "hər dəfə doğum günümü ilk təbrik edib, hədiyyələr edən Camal olardı. Bu il nə zəng etdi, nə də ki, gəldi" ifadəsinə şairin cavabı xalqın dilindən bütün oğulların dilindən səslənir.

Ad günündə,
Oğlun gör nə boyda hədiyyə edib sənə?
Vətəni gətirib qapına o gün!!
Ad gününü təbrik etmək üçün.
Ananın sözləri Vidadi atanı dilə gətirir.

Vidadi atanın cavabı müdriklikdən, alilikdən, böyük ürəkdən xəbər verir.

Vidadi atanın cavabı Camal kimi şir ürəkli oğulların Vidadi ata kimi nər kişilərdən yarandığını bir daha sübut edir.

Mən haradasa xoşbəxt atayam.

Oğlum diriliş rəmzidir bu gün.

Poemanın bu məqamında qəhrəmanın valideynləri və şairin – yəni üçlüyün dialoqu əsərin dəyərini daha da artırır. Ruhəngiz Nəcəfovanın "Hadrut qəhrəmanı haqqında ballada" məqaləsindəki fikirlər maraqlı doğurur. "Əsərin bu yerində (M.N) üçlük - valideyn, şair və oxucu danışır, söhbətləşir, həmfikir, həmdərd olur. Valideynlər Camalın şəhadət qazanmasından həm kədərli, həm də qürurludurlar. Qürurludurlar ki, Vətən sevgisini damladamla övladlarına onlar tələq ediblər, qazandığı diş texnikliyi sənətinin arxasınca getməyib, hər b yolunu seçməsinə etiraz etməyiblər. Çünki belə bir qəhrəman oğlu məhz belə qəhrəman valideynlər yetişdirə bilirdilər" (Ruhəngiz Nəcəfova, "Hadrut Qəhrəmanı haqqında ballada", 525-ci qəzet).

Poeziyamızda "oğullarımızın torpaqlarımızda diriliş rəmzinə çevrilməsi" misrası demək olar ki, işlədilməmişdir. Müəllif bu ifadəni yerində işlədərk, Şəhid atalarının ürəyinə su səpər desək heç də yanlışdır. Bu məqamda şair valideynlər önündə öz düşüncələrini ifadə edərək, onlara təskinlik verməklə yanaşı, onları qürurlu olmağa, mərd olmağa çağırır.

Qələmə aldığım bu şəhid misralarda,
Camalını görürəm, Camalın!

Gülüş dolu çöhrə,
Bir səs yayılır üfüqlərə:
“Biz qalib gəldik!”.

Əsərdə Qəhrəman Camalın oğlunun dünyaya gəlməsi, isminin atasının istəyi ilə Alparslan qoyulması tarixi köklərimizə də bir qayıdıdır. Müəllifin bu bölmədə Azərbaycanın minlərlə oğlunun şəhid olmasını sonluq deyil, yeni yaranış kimi təqdim etməsi, bu ismin türk birliyimizin yaranması, yaşanması üçün başlanğıc olmasını özünəməxsus şəkildə-fəxrlə ifadə edir. Türk millətinin Alparslanlığı poemada poetik ifadəsini tapır. Şair şəhid oğluna üz tutaraq onu alqışlayır, gələcəyimiz olduğunu vurğulayır. Atasının kimliyini, necə qəhrəman olduğunu söyləyir. Türk birliyimizi xatırladır, atasının adının fatehlərlə qoşa gəldiyini fəxrlə ifadə edir.

Unutma, elə bir.şəhid oğlusan
Adı fatehlərlə yanaşı gəlir,
Sənin doğumunla gələcəyimə
İçimdən:” Yüksəl, Türk” səsi yüksəlir.
Cahan fatehiylə ruhun əkizdir,
Elə bu ruhla da yaşa dolasan.
Elə iş görəsən Türk tarixində
Elə Arp Arslanla xatırlanasan.

Əsərin epiloq hissəsi özü də bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Şair burada da Şəhidlərimizin ümumi qəhrəmanlıqlarına işıq tutaraq Şəhid adının müqəddəsliyini vurğulayır. Adları dastana çevrilən igidlərimizin ölümsüzlüklərini, hər şəhid məzarının ziyarətəgah olduğunu, hər şəhid məzarının üzərində onları qoruyan Azərbaycan bayrağını vəsf edir. Şəhidlərimizin məzarları bu gün bu xalqın kimliyini söyləyən və düşməyə göz dağı olan ən ali varlıqdır mesajını dünyaya verir.

Bu gün bütün dünya bax, səninlədir,
Ey azad Vətənim, adın müzəffər.

Şəhidlər qanıyla təsdiq elədi
Haqqındır, haqqındır, haqqındır zəfər!

Əlbəttə, bir xalqın oğulları canlarını qurban etmək gücündədirlərsə o torpaqlar daima azad olacaq. Bir də bu qələbə ədalətdən doğan qələbədir. Haqq uğrunda qələbədir. Haqq gec də olsa zəfər çalır.

Poema haqqında tez bir zamanda ədəbiyyatşünaslar və tənqidçilər də öz fikir və düşüncələrini mətbuatda dərc ediblər. Ön sözün müəllifi Azər Turan əsərdə fatehlərimizin obrazının canlandırılmasına böyük önəm verərək yazır:” 44-günlük müharibəmiz təkcə Qarabağı deyil, eyni zamanda 30-ildir ki, yazarlarımızın ruhdan perik düşmüş savaşı ruhunu, birinci Qarabağ müharibəsindən sonra pasifizmə və çöküş ovqatına uğramış, ən yaxşı halda “ədəbiyyat müharibə istəmir” deyə özünə təsəlli verən ədəbiyyatımıza zəfər əzmini qaytardı. Poeziyamızda 1918-ci ildən, yəni Əhməd Cavaddan sonra gözə çarpmayan fatehlərimizin obrazını canlandıran əsərlər yarandı!” (kitaba ön sözdən).

Əsər haqqında Türkiyə mətbuatında (Alanyada) Humay Yılmazın məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif Poemada Şəhid Camalın qəhrəmanlığını bir dastan qəhrəmanı kimi qəbul edərək, tarixə dönür və nə Çanakkala, nə Sarıqamış, nə də ki, Qarabağ şəhidlərinin qəhrəmanlıqlarının unudulmamasını diləyir. Humay xanım yazır: “Şəhid qanı ilə yuyulmuş al bayraqlar dalğalandıqca onlara olan minnətimiz heç əskilməsin” (Humay Yılmaz, Alanyapostası.com).

İnanırıq ki, Fatehimiz haqqında poemanın yazılması bir çox qəhrəmanlarımız haqqında sanballı əsərlərin yazılmasına yol açacaq.

Ədəbiyyat

1. Elnur Uğur, “Hadrut Fatehi” poema, Bakı2021

İSLAMİYET ÖNCESİ VE SONRASINDA KARABAĞ

Özet

Tarihte birçok kez karşıt medeniyetleri bünyesinde barındıran Trans Kafkasya'nın, medeniyetlerin çarpışma sahnesindeki yeri. Bu karşıtlığın en belirgin sahnesi olan Karabağ'ın tarih boyunca yaşadıkları. Ermeni kaynaklarınca tarihinin saptırılması, günümüzde bir koz olarak kullanılmak ve bölgenin meşru sahipleri oldukları iddialarının haksızlığını belirtmek amacıyla hazırlanmış bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: *Karabağ, Kafkasya, Azerbaycan, Arsaklar, Türk, Ermeni.*

1. İslam Öncesi Kafkasya ve Karabağ

Güney Kafkasya stratejik konumu itibarıyla, tarih boyunca bölgenin güçlü devletleri arasında nüfus dairesine sokulması için mücadele alanı olmuştur. Örnek olarak; Urartu-Saka, Doğu Roma-Sasani mücadeleleri, Hazar-Arap Halifelikleri mücadeleleri, Ermeni-Gürcü mücadeleleri, Gürcü-Oğuz (Selçuklu ve bakiyeleri) mücadeleleri verilebilir.¹

Eski çağlardan beri doğu-batı, kuzey-güney arasında bir köprü görevi gören Kafkasya çeşitli topluluk ve milletlerin akınlarına sahne olmuş bir bölgedir. Tarihi verilere göre Karabağ'a gelen ilk topluluk M.Ö. 4000 yılında Hazar'ın güneyine inerek bölgeye yerleşen Hurrilerdir. M.Ö. 1000'li yıllarda ise bölgede Urartu devleti kurulmuştur. Urartular, Kral Menve zamanında Karabağ'a 14 sefer yapmışlar fakat onca sefere rağmen bölgedeki egemenlikleri uzun sürmemiştir. Kafkasların kuzeyinden gelen Sakaların

geçitleri aşması ve Urartuları ayak uyduramadıkları savaş biçimleri ile tarih sahnesinden silmeleri buradaki etkinliklerini bitirmiştir.²

Sakalardan sonra Karabağ Arsakların eline geçmiştir, Arsaklar Dede Korkut'a göre Oğuzların Üçok kolundan Gök Alp oğlu Bayındır boyundandır. Araştırmalar Arsakların İran coğrafyasına Orta Asya'dan gelip Part devletini kuran hanedan olduğunu kanıtlamıştır (M.Ö. 250-MS 224).³ Arsakların çıkış bölgesi olarak çoğu kaynakta Horasan bölgesi gösterilmekle birlikte bu hanedanın bölgede alışılanın dışında süvari kuvvetleri ile yükseldiği not edilmelidir. Arsaklar bölgeye Armenia yani sağlam üst yurt adını vererek, Mazanderan bölgesi ve doğusunda kalan asıl topraklarını koruma amacıyla bölgeye yerleşkeler kurmuştur. Bu yerleşkelerden birisi Ağcakale'dir, bu yerleşim Ermeni kaynaklarında Ervantakert olarak belirtilip Ermenilerce yapıldığı savunulsa da bu savunmanın anlamsız olduğu kaynaklarca sabittir.

M.S. 1. yy. sonlarında ve 2. yy. başlarında Alanlar'ın Arsakları zayıflatması 115-117 yıllarında Arsakların Roma'ya karşı kaybetmesine ve Karabağ bölgesini bir süreliğine yitirmesine sebep olmuştur. Sonrasında toparlanıp bölgeyi geri alsalar da İran merkezli kurulan Sasaniler 226 yılında Arsak devletini dağıtmıştır.⁴ Bu değişikliğin ardından bölge Roma-Sasani savaşlarının merkezi konumuna gelmiş ve sürekli el değiştirmeye başlamıştır. Ardından gelen Hunlar 6. yy. da bölgeyi ele geçirmişse de zayıflayıp yıkılmalarının ardından

²Timuçin, Kodaman, "Türkiye ve Dağlık Karabağ Olayları", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta 2000 sayı: 5.- Mirjo Salvini, çev. Belgin Aksoy, Urartu Tarihi ve Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 66-88.

³ Mehmet Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı I, Stratejik Araştırma Yayınları, Ankara 2014, Sa. 60.

⁴ Esko Naskali, "SÂSÂNİLER", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009, c.36 s. 174.

* Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 21070412025 numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi. golot133@gmail.com

¹ Saleh, Muhammedoğlu Aliiev, "Kafkasya/ 2. Bölüm: Tarih.", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, c. 24, s. 158-160.

bölgeye Hazar Türkleri egemen olmuştur.⁵

2. İslam Sonrası Kafkasya ve Karabağ

642 Yılında Hz. Osman'ın halifeliliği sırasında Selman bin Rebia⁶ ve Habib bin Mesleme⁷ komutasındaki ordular ile Azerbaycan'a girmiştir. Azerbaycan fethi sonrasında Karabağ'ı da ele geçirmiştir. Bu sırada bölgede kumandan olan Habib bin Mesleme 646 yılından itibaren bölgede dengeleri sağlamaya çalışmış bunu yaparken de bölgede Müslüman olmaya başlayan Türklerden faydalanmıştır.

732 Yılında bölgeye vali olarak atanan ve ileride halife seçilecek olan Mervân b. Muhammed⁸ bölgede Hazarlara karşı başarılı seferler düzenledi ve buradaki yerini sağlama aldı. Bu seferler sırasında kendine Karabağ bölgesini belirli sürelerde üs yapmıştır.

Abbasiler döneminde bölgede Hazarlar ile anlaşmaya çalışan Yezib bin Üseyd Hazar hakanının kızıyla evlendi. Fakat bu prenses doğum sırasında ölünce Hazarlar onun öldürüldüğünü düşünerek yapılan anlaşmayı bozmuş ve As-Tarhan komutasındaki bir ordu ile Kafkaslara girerek Abbasi hakimiyetini kırmıştır.⁹

Bölgeye yerleşmenin zorluğu Arap Halifeliklerinin Azerbaycan'a bağlı olarak kurdukları Dvin eyaletine 889-890 yıllarında, Türk Sacoğulları hanedanından Muhammed El-Afşin'i tayin etmeleri ve burada neredeyse özerk bir yönetime izin vermelerinden anlaşılabilir. Bu hanedan 892-930 yılları arasında

merkezi Karabağ olmak üzere Sacoğulları adındaki Türk beyliğini kurmuştur.¹⁰

On birinci yüzyıla kadar çeşitli Türk topluluklarının yerleştiği Azerbaycan, Selçuklu Devleti'nin kurucularından Çağrı Bey'in 1015-1021 yıllarında Van ve Aras arasındaki bölgeye yaptığı akınların sonucunda, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bir bölge haline gelmiştir. Bu süreçte bölgenin büyük bir kısmında Müslüman emirlikler bulunmaktadır. Bu dönemlerde bölgede yaşayan Ermeniler Bizans egemenliği altındadır. 1045'te Selçuklular Gence de Bizans ordularını yenip bölgeyi ele geçirdiklerinde, bölgede bağımsız bir Ermeni prensliği veya devleti yoktu.¹¹ Yani bölgede Ermeni devleti bulunmamakla birlikte Ermenilerin Doğu Roma hizmetinde bir halk olması bu konuda yaptıkları manipülasyonu da sonuçsuz bırakmıştır.

3. Sonuç

Güney Kafkasya'nın jeopolitik önemi hem onun doğal kaynakları hem de coğrafi konumu ile bağlıdır. Şöyle ki, Güney Kafkasya Avrupa ve Asya gibi iki farklı kıtayı birleştirdiği gibi, iki farklı medeniyetin de kavuştuğu bölgedir.

Güney Kafkasya İslam ve Hristiyan medeni değerlerini taşıyan bir bölgedir. Ermeni ve Gürcü bakiyeleri ile birlikte Doğu Roma'nın etkisiyle genel olarak Ortodoks ve Nesturi mezhepleri bölge Hristiyanlarında yayılmaya başlamış, Rus-Osmanlı savaşları sırasında bölgedeki Ortodoksluk Nesturi mezhebine karşı belirgin bir artış göstermiştir.¹² Bu misyonerlik faaliyetleri sırasında Rus misyonerlerinin Karabağ Dağlık bölgesinde bulunan Şusa'yı

⁵ Zeynel Abidin Makas, Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları. Ankara 1990, s. 9.

⁶ Abdulkadir Şenel, "Selman bin Rebia", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009, c.36, s. 443-444.

⁷ Asri Çubukçu, "Habib bin Mesleme", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c.14, s. 372-373.

⁸ Hasan Kurt, "MERVÂN II", TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara 2004, c. 29, s. 227-229.

⁹ Ahmet Taşağıl, "HAZARLAR", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998, c.17, s.117.

¹⁰ Ali İpek, "SÂCOĞULLARI", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2008, c. 35, s. 364-366.

¹¹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, TTK yayınları, Ankara 2016. c.1, s. 104-113

¹² Ömer, Turan, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri", TTK Belleten, Ankara Aralık 2000, c. 64, sa. 241, s. 921-948.

misyonerlerinin merkezi olarak almışlardır.¹³ Ermenilerin kendilerini destekledikleri durumlar da bu misyonerlik faaliyetleri ve savaşlar sırasında yaşanan göçler ile ortaya çıkmıştır. Zaman içinde gelişen olaylarda Selçuklu hakimiyetini tanıyan coğrafya Moğolların taarruzlarının ardından bölgede en az hak iddia edebilecek halka teslim edilmişse de bu durum Moğol nüfuzunun kırılmasının ardından Şii-Sünni savaşlarının merkezi olmuştur.

Bu durumların yanında bölgede Şii ve Sünni İslam mezheplerini benimseyen kitleler de bulunmaktaydı. İslam'ın bölgeye ulaşması Hz. Osman zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile olmuştur. 14 Arapların bu bölgedeki varlığı Hazarlar ve Doğu Roma mücadelelerini ortaya çıkarmış ve sonrasında Oğuzların coğrafyaya gelişle (Selçuklu akınları ve Oğuz göçleri.) güç dengesi Türklere geçmiştir. Bölgede kurulan yönetim merkezleri ve Atabeyliklerle bölge Türkleşmiş ve günümüze kadar bu şekilde ilerlemiştir. Bölge daha sonraları Akkoyunlu-Karakoyunlu ve Osmanlı-Safevi savaşlarının odak noktası haline gelmiştir. Bundan yararlanıp Rus yardımı ile bölgeye hâkim olma çabaları yetmeyince durum tersine dönmüş ve tarihi manipüle etme yoluna gitmişlerdir.

Bu süreçlere rağmen Ermeni kaynaklarının tarihi manipüle etmeye çalışması ve destek görmesinin asıl sebebi bölgenin bir zamanlar Hristiyanlığın önemli bir kalesi olmasındandır. Yani burada Ermeni-Türk mücadelesi değil bir nevi yüzyıllardır süren Dinlerin savaşı devam ettiğini göstermektedir.

Kaynakça

1. ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, "Kafkasya/ 2. Bölüm: Tarih.", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, c. 24, s. 158-160

¹³ Ömer, Turan, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri", TTK Belleten, s.939.

¹⁴ Abdülkerim, Özaydın, "ARRÂN", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c.3, s.394-395.

2. ÇUBUKÇU, Asri, "Habib bin Mesleme", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c.14, s. 372-373.
3. İPEK, Ali, "SÂCOĞULLARI", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2008, c. 35, s. 364-366.
4. KODAMAN, Timuçin, "Türkiye ve Dağlık Karabağ Olayları", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta 2000 sayı: 5.
5. KÖYMEN, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, TTK yayınları, Ankara 2016.
6. KURT, Hasan, "MERVÂN II", TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara 2004, c. 29, s. 227-229.
7. MAKAS, Zeynel Abidin, Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları. Ankara 1990.
8. NASKALİ, Esko, "SÂSÂNİLER", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009, c.36 s. 174-176.
9. ÖZAYDIN, Abdülkerim, "ARRÂN", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c.3, s.394-395.
10. ÖZMENLİ, Mehmet, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı I, Stratejik Araştırma Yayınları, Ankara 2014, Sa. 60.
11. SALVİNİ, Mirjo, çev. Belgin Aksoy, Urartu Tarihi ve Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
12. ŞENEL, Abdulkadir, "Selman bin Rebia", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009, c.36, s. 443-444.
13. TAŞAĞIL, Ahmet, "HAZARLAR", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998, c.17, s.116-120.
14. TURAN, Ömer, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri", TTK Belleten, Ankara Aralık 2000, c. 64, sa. 241, s. 921-948.

QARABAĞ ZƏFƏRİNƏ GEDƏN YOL

Açar sözlər: *Müharibə, siyasət, lider, şəxsiyyət, hərbi.*

Dahi alman mütəfəkkiri Fridrix Nitzşe yazır: "Şəxsiyyətləri tarix yaratmır, şəxsiyyətlər tarixi yaradır". Bu danılmaz fakt müasir dövrümüzün yeni siyasi reallıqları fonunda belə öz aktuallığını itirməmişdir. Belə ki, hər bir xalqın milli varlıq və özünütəsdiqinin liderlərin adı ilə bağlılığı danılmazdır.

Dövlətlərin tarixlərində şəxsiyyət və lider amili həmişə mühüm rol oynayır. XX əsrdə xalqımızın tarixi şəxsiyyəti – ümummilli lider Heydər Əliyev də müasir Azərbaycan dövlətinin ideoloji-siyasi əsaslarını tarixi irs və ənənə əsasında yaradaraq praktik böyük strateq kimi xalqın əbədi və tükənməz sevgisini qazanmışdır.

Heydər Əliyev dühasının mənalı ömrünün hər anı, hər səhifəsi bugünkü və gələcək nəsillərə nümunə olacaq canlı və unudulmaz tarixdir. Hakimiyyətdə olduğu 34 il ulu öndər xalqın tarixi mənafeyi uğrunda əzmlə mübarizə apararaq, daim özünü real güc mərkəzi kimi göstərmişdir.

Gəlin qısaca olaraq tarixə nəzər salaq. 1969-cu ilin iyulunda Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etməyə başlayan Heydər Əliyev ilk növbədə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin rəhbərliyini sınanmış kadrlarla gücləndirməyə başlayır.

Hələ 1973-cü ilin payızında Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın Dağlıq Qarabağ Vilayət Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə bundan əvvəl Bakıda Kirov Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışmış Boris Kevorkovun seçilməsini təklif

edir. 1973-cü il oktyabrın 12-də Azərbaycan KP Dağlıq Qarabağ Vilayət Komitəsinin Plenumu baş tutmuş və Plenumun qərarına əsasən, Qurgen Melkumyan Dağlıq Qarabağ Vilayət Komitəsinin birinci katibi və Büro üzvlüyündən azad edilmiş, onun yerinə Boris Kevorkov seçilmişdi.

B.Kevorkov bu vəzifəni öz sələflərindən daha çox – düz 15 il icra etmişdir. Tutduğu vəzifədən yalnız 1988-ci ilin fevralında münaqişə başlayandan sonra azad edilmişdi.

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağın rəhbərliyində bir sıra başqa kadr dəyişiklikləri də aparmışdı. Bu kadr dəyişikliklərində isə məqsəd aydın idi: ermənilərin bu ərazidə fəallığını azaltmaq.

Uzun illər respublikanın dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında yüksək vəzifələrdə çalışan İlhüseyn Hüseynov bunu belə xatırlayırdı: "70-ci illər artıq onunla səciyyəvi idi ki, erməni millətçiləri "Qarabağ ərazisinin tarixən Ermənistanə məxsus olması" məsələsini açıq şəkildə qaldırırdılar. Bu "fəaliyyət"də əsas rol, hərəkətləri Yerevanın (İrəvanın) millətçi dairələri tərəfindən istiqamətləndirilən vilayət ziyalıları və gənclərinin bir hissəsinə məxsus idi.

Sovet dönəmində, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan Respublikasına birləşməsi haqqında Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən vaxtaşırı cəhdlər edilmiş, lakin bu cəhdlərin qarşısı həmin vaxtlar alınmışdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçildikdən sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanə birləşdirilməsi barədə edilən cəhdlərin qarşısının alınmasında xüsusi prinsiplilik göstərmişdir.

Dahi rəhbər Heydər Əliyevin dünya siyasətində ən mühüm uğurlarından biri də o olmuşdur ki, bütün maneələrə baxmaya-

* AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, elmi işçi

raq, Cənubi Qafqazda qlobal iqtisadi layihələrin təməlini qoyub uğurla həyata keçirdərək böyük dövlətləri ermənipərəst mövqelərindən uzaqlaşdırıb regionda iqtisadi maraqlar müstəvisinə cəlb etməyi bacarmışdır.

1996-cı ilin fevralında Azərbaycana rəsmi səfərə gələn Gürcüstanın Prezidenti Ediard Şevardnadze Bakı Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyəti qarşısında çıxış edərək Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Qafqazda sülh və əmin-amanlığın bərqərar olunmasında xüsusi rolunu qeyd edərək demişdir: "Prezident Heydər Əliyev Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısıdır". (2)

Başqa nümunə: 20 sentyabr 1994-cü ildə Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində bağlanan Əsrin kontraktının 2017-ci ildə daha 50 il müddətinə uzadılması, nəinki tək-cə Azərbaycanın, həm də bütövlükdə Orta Asiyanın təbii sərvətlərinin daşınmasında mühüm nəqliyyat dəhlizi olan tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası strategiyası, bir-birinin ardınca həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi neft-qaz layihələrinin təməlinin qoyulması ilə yaradılmış iqtisadi amilin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin həllində getdikcə daha önəmli rol oynamağa başlamasıdır.

1997-ci ilin iyun ayından başlayaraq ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri məhz Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət təkliflərlə çıxış etmişlər - Dağlıq Qarabağın ətrafında yerləşən 7 işğal olunmuş rayonun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair. Onların təqdim etdikləri ilk təklif münaqişənin "paket" həllini nəzərdə tuturdu, yəni Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən edilməsi bütün məsələlərə baxılması ilə eyni vaxtda baş verməli idi. İkinci təklif isə münaqişənin "mərhələli həll" təklifi idi. O zamanlar Azərbaycan

Prezidenti olan Heydər Əliyev həmin planlarla tam razı olmasa da, sülh prosesinin ölü nöqtədən çıxarılması məqsədilə həmsədrlərin hər iki təklifini qəbul etmişdi. Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyan isə ikinci təkliflə razılaşmışdı. Sonralar Heydər Əliyev bu barədə demişdir: "Biz bunu qəbul etdik. Ədalət naminə deməliyəm ki, Ermənistanın o zamankı Prezidenti Levon Ter-Petrosyan buna müsbət reaksiya göstərdi. Oktyabr ayında Strasburqda olduğumuz zaman da rəsmi olaraq bu təklifi prinsipcə qəbul etdiyimizə dair ortaq bir bəyanat verdik". (3)

XX əsrin 90-cı illərində isə reallıq bundan ibarət idi ki, əslində Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi gedirdi və Ermənistan Respublikası suveren Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüz etmişdi. Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi qəbul edilmişdir (822, 853, 874 və 884). Hamısı Qarabağda gərgin hərbi əməliyyatların aparıldığı bir dövrdə - 30 aprel-12 noyabr 1993-cü il tarixlərində qəbul edilmişdi. Bu qətnamələrin dördündə də yazılıb ki, işğalçı ordu işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxmalıdır, lakin heç birində "Ermənistan" və ya "Ermənistan silahlı qüvvələri" sözləri yoxdur.(4,s.145)

Müdrik və uzaqgörən dövlət başçısı olan Heydər Əliyev münaqişənin başlıq mətninə xüsusi diqqət yetirirdi. Məhz Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə münaqişə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi adlandırılmağa başlanmışdır, çünki əks halda qarşıdurmanın iki ölkə arasında deyil, Dağlıq Qarabağla Azərbaycan arasında baş verməsi təəssüratı yaranırdı.

Bu münaqişənin həll olunmasında ulu öndər H. Əliyevin atdığı addımlar onun müdrik, uzaqgörən, çevik daxili və xarici siyasətini özünün siyasi kursu elan etmiş, onun idarəçilik məktəbinin layiqli davamçısı İlham Əliyev davam etdirdi. Onun məqsədyönlü fəaliyyəti

nəticəsində qondarma Dağlıq Qarabağ problemi həll olundu.

Beləliklə, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabrın 27-dən başlanan Vətən müharibəsi şanlı qələbə ilə sona çatdı, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusu işğalçı Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın edərək, böyük zəfərə imza atdı.

Ordumuzun sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatları nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdag istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığirt, Şükürataz yüksəkləri və daha 5 adsız yüksəklik yağılardan təmizləndi.

Böyük Qələbənin ilk addımı noyabrın 8-də Qarabağın ürəyi sayılan, incisi hesab olunan Şuşa şəhərinin işğaldan azad edildiyi gün oldu. Bu qədim torpagımızın işğaldan azad olması ilə tam qələbəmizə yol açıldı. Düşmənin ağ bayraq qaldırmaq və kapitulyasiya etməkdən başqa yolu qalmadı. Döyüşlərdə bütün dünya Azərbaycan xalqının əzmini, Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətini gördü. Xalqımızın öz Prezidentini necə dəstəklədiyi, onun ətrafında sıx birləşdiyi bir daha təsdiqləndi. "Ali Baş Komandanın bircə əmrinə müntəzirik", – deyən Azərbaycan əsgər və zabidləri öz sözlərinin sahibi olduqlarını döyüşdə sübuta yetirdilər.

Hələ illər əvvəl Ümummilli lider Heydər Əliyev Şuşanın Azərbaycan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bildirərək deyib: "...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir.

Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir".

Ədəbiyyat

1. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/10557>
2. İ.Hüseynova. Tarix.Zaman.Düşüncələr, I cild, 511 s., Bakı, 2016
3. Из беседы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева с группой писателей и поэтов Азербайджана. Президентский дворец, 10 ноября 1999 года.
<https://lib.aliyev-heritage.org/ru/4106418.html>
4. Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт.резидентская библиотека.
<http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf>

EMİR TİMUR'UN BATI'YA (ANADOLU'YA) YÖNELİK FAALİYETLERİ'NDE KARABAĞ

Özet

Timurlular döneminde önemli bir coğrafi konum üzerinde olan Karabağ bölgesi Emir Timur'un Kafkasya politikaları için de önemli bir bölge olmuştur. Emir Timur Azerbaycan bölgesini ele geçirdikten sonra ordugâhını Karabağ'da kurdu ve kışlarını burada geçirdi. Birçok seferine de Karabağ üzerinden yürüdü. Bölgeye Türkleri yerleştirerek nüfusu arttırdı. Bölgede elçiler ağırlayıp Osmanlı Devleti ile de diplomatik faaliyetlerde bulundu. Yıldırım Bâyezid ile mektuplaşmaları sonuçsuz kaldı ve 1402 Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bâyezid'i esir aldı. Nitekim kısa bir süre sonra Emir Timur Moğollar üzerine yürüdüğü sırada hastalanarak vefat etti.

Anahtar Kelimeler: Emir Timur, Karabağ, kışlak, Azerbaycan

Giriş

Emir Timur, 8 Nisan 1336 yılında Şehrisebz civarındaki Hoca Ilgar köyünde doğdu.¹ Annesi Çağatay soyundan Tekina Hatun, babası Türk Barlas emîri Taragay idi. Babası için 'Emîr' unvanı kullanıldığı için Timur da 'Emîr Muhammed Taragay' olarak anıldı.²

Timur ilk kez 761/1360 yılında ortaya çıktı ve Çağatay-Moğol arasındaki mücadelelere katıldı. Kendisine yararı olacağı kişiler ile yakın ilişkiler kurdu. Maverâünnehir'i almak için giriştiği mücade-

leden sonra 9 Nisan 1370 yılında Serkânt'ta tahta oturdu.³

Emîr Timur hakimiyet kurduğu dönemde (1370) İran parçalanmış bir halde idi. İran'ın durumunu yakından gördü ve buraya yürüdü (1386). Üç yıllık sefer (1386-1388) olarak adlandırılan mücadeleleri sırasında Mâzendaran, Luristan ve Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a giderek Karabağ bölgesine ulaştı. Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirdi. İlhanlılar döneminde (1256-1353) yaşanan mücadeleleri tekrar başlattı. Kafkasya politikaları sırasında Emîr Timur kış mevsimini Karabağ bölgesinde geçirdi ve burada ordugâh kurdu. ⁴

Emir Timur'un Seferlerinde Karabağ ve Burada Kışlaması

Emir Timur (1368-1410), Horasan'daki seferi (1380) sırasında İran'ın durumunu görerek burayı almaya karar verip 1386'da Semerkant'tan bölgeye hareket etti. Luristan hakimi Melik İzzeddin'in hac kervanlarına saldırmamasını bahane göstererek onu cezalandırmak için Irak-ı Acem bölgesine hareket edip onları Türkistan ve Semerkant taraflarına sürgüne gönderdi.⁵ Celayirli Sultan Ahmed'in Tebriz'e ilerlediğini haber alan Emir Timur, Azerbaycan taraflarına gelerek şehri Sultan Ahmed'in kaçmasıyla kolayca ele geçirdi. Daha sonra Gürcüler üzerine yürüyerek Şirvan ve Tiflis'i hakimiyeti altına aldıktan sonra kışı geçirmek üzere Karabağ'a yöneldi.⁶

Tiflis'te ele geçirdiği Gürcü kralı V. Bagrat'ı (1360-1393) hap-

³ Aka, "Timur", s.173.

⁴ İsmail Aka, *Timurlular*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 27 ; Aka, "Timur", s.174.

⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Çev: Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1949 s.97; İsmail Aka, *Timurlular*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 28; Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Çev: Gürsoy Solmaz), Elips Kitap Yayınları, Ankara, 2009, s. 15.

⁶ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 105.

¹ Şerefeddin Ali-i Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.16.

² İsmail Aka, "Timur", *DİA*, C: XLI, İstanbul 2012, s.173 ; Abdurrahman Kaplan, *Timur ve Seferleri*, Astana Yayınları, Ankara 2019, s. 51.

settikten sonra aşağı Kura nehrinin kıyılarında kışı Karabağ'da geçirdi (1386).⁷ Öyle ki Karabağ, Emir Timur'un batıya doğru faaliyetlerinde uğrak noktasında olan bölge genellikle kışlak karargâhı durumundadır.⁸ Esir edilip Karabağ' getirilen V. Bagrat İslamiyeti kabul ederek Emir Timur'a bağlılık bildirir ve toprakları kendisine iade edildi.⁹

Emir Timur, 1386 senesinde İran'ı boyunduruğu altına aldıktan sonra Azerbaycan bölgesini de İmparatorluğuna kattı. Ayrıca Timur, Karabağ'dan Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve Van Gölü de dahil Doğu Anadolu'da bir devlet haline gelmeye başlayan Kara Koyunlu hükümdarı Kara Mehmed üzerine yürüdü. Ancak bu seferi başarılı olamayınca İran'a geri döndü (1387).¹⁰ 1387 senesinde de Azerbaycan üzerinde hak iddia eden Altın Orda Devleti'nin hanı Toktamış Han (1380-1395), Derbend¹¹ geçidini aşip Karabağ'da bulunan Timur üzerine yürümeye başladı.¹² 1386-1387 senesini Azerbaycan'ın kuzeyinde kışı

⁷Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, (Çev: Mehmet Reşat Uzman), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 471.

⁸Şâmî, *Zafernâme*, s.253; Elnur Nesirov, "Abbasiler'den Safeviler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 2017, Say.42, s. 426.

⁹Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Çev: Gürsoy Solmaz), Elips Kitap Yayınları, Ankara, 2009, s.15.

¹⁰ Aka, *Timurlular*, s. 29.; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 21 ; Şamî, *Zafernâme*, s. 104.

¹¹ Eskiağda Kafkasya'nın önemli geçitlerinden olan bu yer Tarih boyunca değişik adlar ile anılmıştır. Araplar tarafından "karakol" anlamına gelen "*El-bap, Bab-ül Ebvap*" olarak adlandırılmıştır. Farslar "*Derbend-i Hazeran*", Türkler ise "*Demir Kapı*" olarak adlandırmışlardır.; Oktay Özgül, Nezahat Ceylan, "Eskiağda Kafkasya Geçitleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, Say. XIII, 2017, s.38.

¹² Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, s. 29.

Karabağ' da geçiren Timur hâlâ oradan bulunuyordu.¹³ 1387'de Gence¹⁴ ve Berde'ye¹⁵ doğru hareket etti. Altın Orda Hükümdarı Toktamış Han, Azerbaycan'a ordu gönderdi.¹⁶ Bunun üzerine Emir Timur oğlu Mirza Miranşâh öncülüğünde bir kuvveti Altın Orda hükümdarı Toktamış Han üzerine gönderdi. Mirza Miranşâh zafer kazanınca Altın Orda Han'ı Toktamış Han geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷

Emir Timur, Hindistan Seferi'nden (1398) sonra Semerkant'a (1399) döndü. Ermeni ve Gürcüler'in saldırısına maruz kalan Azerbaycan Bölgesi'ne hareket etti.¹⁸ 1399/1400 yıllarında Horasan'a doğru yol alıp Tebriz ve Karabağ'a ulaştı.¹⁹ O kışı Karabağ'da geçirirken Şirvanşah Şeyh İbrahim, topraklarını korumak için kendisine rakip gördüğü Emir Timur'a çeşitli hediyeler sunarak ona

¹³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 478.

¹⁴ Kuzey Azerbaycan'ın Bakü'den sonra en büyük şehri olan Gence adını, İslamiyetten önceki Azerbaycan'ın hükümet merkezinden aldığı tahmin edilmektedir. detaylı bilgi için bkz.; Gürsoy Solmaz, "*Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence*", (Yayımlanmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 13.

¹⁵ Başkent Bakü'nün batısından yer alan bu şehrin VII. yüzyılın ortalarında Müslümanlar tarafından kurulduğu belirtilir. XIV. yüzyıl sonlarında Timur hakimiyeti ile birlikte merkez olma özelliğini kaybederek küçük bir kasaba haline gelmiştir.; Ersel Çağlıtütüncügil, " Berde Türbesi'nin Tuğla ve Çinin Mozaik Süslemeleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VIII, Say. 2, İzmir, 2008, s. 35.

¹⁶Şerefeddin Ali-i Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.155.

¹⁷ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s. 20.; Şamî, *Zafernâme*, s.102 ; İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s.135.

¹⁸ İsmail Aka, *Timurlular*, s. 40.

¹⁹ Şamî, *Zafernâme*, s.254.

bağlılığını bildirdi.²⁰ Kış mevsimi Karabağ'da geçirip burada Gürcülere karşı gaza amacı taşıyan bir kurultay yapılmasını emretti.²¹ Aynı zamanda Emir Timur, Suriye ve Anadolu bölgelerinden getirdiği binlerce türk aileyi de bu bölgeye yerleştirerek iskân sağladı.²² Böylelikle bölgedeki Türk nüfusunu arttırmaya yönelik bir politika izlemekten de geri durmadı.

Karabağ' da olduğu sıralarda Osmanlı devleti ile de diplomatik faaliyetlerde bulundu. Öyleki bu diplomatik faaliyetlerde Rum Diyarı, Yıldırım Bâyezid'in eline geçince Bâyezid, Emir Timur ile boy ölçmeye ve ona manasız biçimde mektuplar ve haberler göndermeye başladı.²³

Müslümanların yollarını kesen, hacıların mallarını yağma eden Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf, Yıldırım Bâyezid'e sığınmak üzere Emir Timur'dan kaçmıştı. Emir Timur, Rum diyarına yönelmeye kalkışınca tavsiyeler üzerine Yıldırım Bâyezid barış için Kadı Ferideddîn ve Yahşi beyleri²⁴ Timur'a elçi olarak gönderdi. Emir Timur amacının düşmanlık olmadığını belirtip sadece Müslümanlara zarar veren Kara Yusuf'un teslim edilmesi, öldürülmesi ya da sürgün edilmesini elçilerden istedi. Elçileri gönderirken aksi durumda ordusunun kışı Karabağ'da geçirdikten sonra Rum

diyarına geleceğini ilettiler.²⁵ Ancak Bâyezid kendisine sığınan Kara Yusuf'u vermeyeceğini, Anadolu'dan ayrılmış olduklarını ve tekrar gelirse kabul edeceğini ilettiler. 1401-1402 kışını Karabağ'da, ilkbaharı da Gürcistan'da geçirdikten sonra ordusu toplayıp Osmanlı topraklarına yürüdü.²⁶

Emir Timur, kış bitince Karabağ'dan ayrılıp Şemkûr (Şemkir) bölgesine ilerledi.²⁷ Yıldırım Bayezid'e elçilerle gönderdiği mektupları sonuçsuz kalınca Yıldırım Bâyezid ile bir savaşa karar verdi. Kemâh bölgesinin Erzincan emiri Mutahharten'e geri verilmesini ve şehzadelerinden birisinin kendisine gönderilmesini istedi. Ancak bu teklifleri de kabul edilmeyince 20 Temmuz 1402 Ankara Savaşı'nda Bâyezid mağlup edilip esir alındı.²⁸

1403'te Emir Timur, Gürcistan üzerinden tekrar kışı geçirmek üzere Karabağ'a gitti. 1404 yılında Karabağ'dan Semerkant'a hareket etti. Buradan da Moğollar üzerine yürümek için ocak 1405'te Otrar'a geldi. Ancak 18 Şubat 1405'te 69 yaşında vefat etti.²⁹

Kaynakça

1. AKA, İsmail, "Timur ", *DİA*, C: XLI, İstanbul 2012, s.173-177.
2. AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
3. AKA, İsmail, *Timurlular: Orta Asya'nın En Parlak Devri*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

²⁵Şamî, *Zafernâme*, s. 297.; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, s. 381.; İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, s. 288.

²⁶ Rene Grousset, *Bozkır imparatorluğu*, s. 490.

²⁷Şamî, *Zafernâme*, s.298; Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, s. 384.

²⁸İsmail Aka, *Timurlular*, s. 41.; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s. 29.; Yezdî, *Zafernâme*, s. 392.; Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*. s.44.; Justin Marozzi, *Timurlenk/İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi*, (Çev: Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 346; Ankara Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Yusuf Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", *DİA*, C.III, İstanbul 1991, s. 210-211.

²⁹ Aka, *Timurlular*, s. 47.; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 32.

²⁰ Ca'ferî b. Muhammed el- Hüseyinî, *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (Çev: İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 5.

²¹ Şamî, *Zafernâme*, s.257.

²² Ensar Macit, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2017, s. 11.

²³ Şamî, *Zafernâme*, s. 296.

²⁴ Ensar Macit, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, s. 117 ; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, s. 379.

ERMƏNİSTANDA SİYASİ VƏ MƏNƏVİ BÖHRAN

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, islahat, böhran,

Ermənistan dövləti yarandığı vaxtdan regional münaqişələrin katalizatoru mərkəzinə çevrilmişdir. Başqalarının əlində alət olub münaqişələr yaratmağa xidmət edən erməni tarixçilərinin yazdığı saxta əsərlər, siyasətçilərin ideoloji silahına çevrilərək regionun dincliyini pozmuşdur. Cənubi Qafqazda qısa tarixi olan bu dövlət region dövlətlərinə qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə gərgin münaqişələrin yaranmasına, separatizmə, terrora, kütləvi qırğınlara, soyqırımlara və ədalətsiz müharibələrə səbəb olmuşdur. Ermənilərin keçən əsrin əvvəllərində törətdikləri cinayətlər region xalqlarına böyük bəlalər gətirmişdir. İmperiya mərkəzinin Sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək xatirinə bu neqativ münasibətlərə imkan verməmək üçün süni qardaşlıq mənzərəsi - “dostluq”, “qardaşlıq” mühiti yaradılması heç kimə sirr deyil. Lakin ermənilərin Sovetlər dövründə qeyri-leqal şəkildə apardığı anti - Azərbaycan fəaliyyətləri, Ermənistan ərazisindən azərbaycanlı-türk əhalinin öz ata-baba yurdlarından dəfələrlə deportasiya edilməsi erməni ideoloqlarının və havadarlarının öz bəd əməllərindən əl çəkməyəcəyini göstərirdi.

Yaxşı məlumdur ki, Ermənistan dövlətini Azərbaycan torpaqlarında yaradan Çar Rusiyası olmuşdur. Onlara çoxlu ərazi və

* AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Turan Akademiyasının akademiki

4. Ca'ferî b. Muhammed el- Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, (Çev: İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 2011.
5. ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel, “ Berde Türbesi'nin Tuğla ve Çinin Mozaik Süslemeleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VIII, Say.2, İzmir 2008, s. 35-63.
6. GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, (Çev: M. Reşat Uzman), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
7. HALAÇOĞLU, Yusuf, "Ankara Savaşı", *DİA*, C.III, İstanbul 1991, s. 210-211.
8. İBN ARABŞAH, Şehâbeddin, *Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
9. KAPLAN, Abdurrahman, *Timur ve Seferleri*, Astana Yayınları, Ankara 2019.
10. MACİT, Ensar, 'Timurlular Zamanında Azerbaycan', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Erzurum 2017.
11. MAROZZİ, Justin, *Timurlenk/ İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi*, (Çev: Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
12. METSOPSKİ, Toma, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Çev: Gürsoy Solmaz), Elips Kitap Yayınları, Ankara 2009.
13. NESİROV, Elnur, “Abbasiler'den Safeviler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, Say.42, s. 409-436.
14. ÖZGÜL, Oktay, Nezahat Ceylan, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XIII, 2017, s. 24-62.
15. SOLMAZ, Gürsoy, “Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence”, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
16. ŞAMİ, Nizamüddin, *Zafernâme*, (Çev: Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1949.
17. YEZDÎ, Şerefüddin Ali, 'Emîr Timur (Zafernâme), (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

yaxşı yaşamaq üçün imtiyazlar verdilər. Buna baxmayaraq ermənilər heç bir ədalət prinsipinə sığmayan mövqe tutdular. Müqəddəs olan bütün vasitələri tapdamaqdan belə çəkinmədən, gərgin münaqişə mühiti yaratdılar. Heç bir tarixi və hüquqi əsası olmadan ermənilər üçün Azərbaycanın daxilində muxtar qurum yaradılması bu ədalətsizliklərin davamı fonunda icra olunmuşdur. Xarici ölkələrdən köçürülərək Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırılan erməni əhali yerli xalqa qarşı nə qədər zorakı hərəkətlər törətmişlər. Azərbaycan torpaqları hesabına XX əsrin əvvəllərində "Ararat" adlı Ermənistan dövləti yaratmaq gözlənilməz olduğu kimi, ermənilər üçün ikinci bir dövlət qurumu olan DQMV yaratmaqla Cənubi Qafqaz regionunun, xüsusilə də, Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mənfəət izlər qoyulmuşdur. Bu, bir sıra qüvvələr tərəfindən "rəğbətlə" qarşılanarsa da, əslində region xalqlarına qarşı vaxtaşırı təkrar olunan ziyanlara görə narazılıqlarla qarşılanmışdır. Bu mənfəət xarakter, yuxarıda qeyd etdiyimiz neqativ münasibətlərin davamı ermənilərin özlərinə də kifayət qədər zərər vurmuşdur. Ermənistanın Azərbaycana, Türkiyə və Gürcüstana əsassız ərazi iddiaları ilə yaratdığı narazılıqlar bu ölkənin iqtisadi blokadaya düşməsinə, başladığı iki müharibə (birinci və ikinci Qarabağ) ilə siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi böhranına səbəb oldu.

Bu böhranın mahiyyəti aşağıdakı kimi şərh edilə bilər:

Ermənistanda "Məxməri inqilab" deyilən küçə inqilabına qədər korrupsiya girdabına düşmüş Ermənistan bu bələdan çıxış yolları axtarırdı.

Ermənistanda davam edən hökumət böhranı "küçə inqilabı" ilə yekunlaşdı.

Mafiozların idarə etdiyi Ermənistanın hakimiyyəti avantürist N.

Paşinyan tərəfindən ələ keçirildi.

N. Paşinyan hökuməti Ermənistanda mövcud vəziyyəti gizlədə bilməyəcəyini anlayaraq islahat adı altında tədbirlərə başladı.

N. Paşinyanın siyasi hakimiyyəti sabitləşdirmək üçün cəhdləri və korrupsiyaya qarşı mübarizəsi başlandı.

Maliyyə sahəsində yeni idarə üsulunun tətbiqinə edilən cəhdlər - vergi islahatı, yoxsulluqla mübarizə, məşğulluq və təhsilə, təhlükəsizlik məsələlərinə, məhkəmə islahatına dair qərarlar qəbul edildi. Lakin bu islahat adlı tədbirlər Ermənistanı böhrandan çıxara bilmədi.

Sosial siyasət xalqın mövcud həyat səviyyəsini, sosial sahədə vəziyyətini pozitiv yönümdə dəyişə bilmədi.

İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın kapitulyasiyaya uğraması dövlətin hərbi cəhətdən də uçuruma yuvarlatdı.

Cənubi Qafqazda geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi – həm korrupsiyalaşmış Ermənistan hökumətinin idarəçiliyi itirməsi, həm də separatçı rejim tərəfindən idarə olunan qondarma "DQR"-in ağır yük olması Ermənistana ciddi təsir göstərdi.

Ermənistan hökumətinin hərtərəfli səhvləri nəticəsində ağır vəziyyətə düşməsi fonunda Azərbaycan Respublikasının Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevrilməsi işğalçının daha zəif səviyyəyə enməsinə gətirib çıxardı.

Özünün başladığı İkinci Qarabağ müharibəsində məğlubiyyətdən sonra Ermənistanın tutduğu revanşist mövqe bu dövlətin inkişaf istiqamətində perspektivini sual altında qoydu.

Ermənistanda başlanmış siyasi və mənəvi böhran miqrasiyanın həddini aşması, əhalinin, xüsusilə də, gənclərin ölkəni tərk etməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində regionda separatizmlə, anti-

Azərbaycan fəaliyyəti ilə məşğul olan: Sovetlər dövründə dotasiyalar hesabına, müstəqillikdən sonra isə başqa dövlətlərin ianələri hesabına yaşayan Ermənistan böhrandan yaxa qurtara bilmir. Çünki, heç vaxt region dövlətlərinin, xüsusilə də Azərbaycanın təklif etdiyi inkişaf layihələrinə qoşulmadı, münaqişənin sülh vasitəsilə həllinə, hərbi təcavüzlə işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini vaxtında azad olunmasına, daimi sülh müqaviləsinin bağlanmasına imkan vermədi. İndi isə mövcud vəziyyətdən nəticə çıxarıb, qəbul olunmuş, özünün də imzaladığı müqavilə şərtlərinə əməl etmək əvəzinə revanşizm üçün məqam axtarırsa bundan müsbət nəticə gözləmək qeyri mümkündür.

Rafiq SƏFƏROV*

АРМЯНСКИЕ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ВОКРУГ СКАЗАНИЙ О ВСЕМИРНОМ ПОТОПЕ

В истории человечества известны разные так называемые «всемирные потопа», но в священных книгах иудеев, христиан и мусульман говорится о всемирном потопе, имевшем место в Передней Азии. Это стихийное бедствие, имевшее место в древней Месопотамии, на основании шумерских сказаний как история о «Большом потопе» в поздней редакции вошла в «Эпос о Гильгамеше». Легенды о потопе, очевидно связанные с месопотамскими преданиями, распространились среди других ближневосточных народов. Древние евреи, предки которых были семитоязычные скотоводы-кочевники, обитавшие на западе от реки Евфрат, заимствовали сведения о потопе и включили их в свою священную книгу Тору. Ее Ветхий Завет лег в основу Библии и, таким образом, христианские народы постепенно узнали о потопе. В период распространения христианства и ислама мусульмане, иудеи и местные христиане твердо знали о месте потопа - Месопотамской равнине и Ноевом ковчеге, нашедшем спасение на южных отрогах гор страны Араратской (Урартской).

Название «Арарат» на семитских языках означает страну Урарту, которая располагалась к северу от Месопотамских равнин, залитых потопом [4, с. 92].

Древние источники указывают местом пристанища Ноева Ковчега гору Карду / Сарарад / Джуди, расположенной на крайнем юго-востоке современной Турции у Иракской и Сирийской

* Кандидат исторических наук, доцент, rafiksafarov@mail.ru

границы в отличии от расположенной на крайнем северо-востоке Анатолии горы Агры Дагы / Масис, которую с определенного времени стали связывать с библейскими сказаниями.

Рассмотрение мифов и легенд, связанных с горами, и история идентификации библейского Арарата остаются актуальными вопросами, так как позволяют раскрыть политическую подоплеку арменизации библейских сказаний о Ноевом ковчеге.

Связь рассказа о «всемирном потопе» в священных книгах иудеев, христиан и мусульман с реальными наводнениями установлена в результате изучения характера колебаний климата аридной зоны Евразии. К концу теплого атлантического периода относятся грандиозные наводнения в Месопотамии и Восточном Китае. «Потоп» в Двуречье имеет две даты: вавилонскую, по книге «Энума Элиш» - 2379 г. до н.э., и еврейскую, по библейской «Книге бытия» - 2355 г. до н.э.

Согласно еврейской легенде в Торе и Библии Ноев ковчег причалил к одной из гор земли Араратской [1, 8:3-4]. Вошедший в священные книги термин «Арарат», как было уже сказано, на самом деле является семитским названием страны Урарту, в которой проживал урартийский народ. Она охватывала территорию восточной Турции. Равнины Месопотамии примыкают к южным отрогам гор Урарту.

Среди местных народов современное название «Большой Арарат» не было известно. Названия этой горы всегда были иные. Традиционное армянское название Арарата всегда было «Масис». Оно имеет иранское происхождение - по-среднеперсидски «масист» - «самый большой». К иранскому смыслу близко азербайджанское и турецкое название Агры Дагы (Агыр даг). Курдское название «Агри» происходит от азербайджанского Агрыдаг.

Древняя армянская традиция, конечно, ничего не знает о горе, на которой остановился ковчег, так как предки армян только в IV-II веках до н.э. начали проникать на территорию Урарту. В армянской литературе, в связи с постепенно увеличивающимся влиянием Библии, появляются сообщения о ковчеге на одной из южных гор Араратской земли (Урартской страны). Эта обширная горная местность была известна в арамейских и сирийских текстах Книги Бытия как «горы Карду» [1, 8:4]; в греческих, римских и поздних христианских - Гордъен; в армянском языке - Кордух. На этом горном хребте, там, где Араратские горы спускаются к равнинам Месопотамии, в пойменной части долины р. Тигр, располагалась вершина, которая по аккадски называлась Джебелъ Джуди (Джуди Дагы).

Нигде и никогда в древнеармянской литературе, включая древнеармянский перевод Библии V века с текста Септуагинты, гора Масис не отождествлялась с библейским Араратом. Древнейший из армянских авторов, Фавстос Бузанд, живший в V веке, пишет, что гора Сарарад, на которой нашел приют Ноев ковчег, находилась в армянских горах, в пределах Айраратского владения (страны), в волости Кордук [6, III, 10]. Эта волость, входившая в древнюю армянскую провинцию Корджайк, находилась на крайнем юге от Ванского озера. Фавстос Бузанд сообщает даже сказание о попытке восхождения на гору Сарарад, сделанной нисибийским епископом св. Яковом.

На ту же гору Сарарад указывает историк конца VII-VIII века, Мовсес Хоренаци в своем Труде «История Армении», при описании путешествия по Армении святых дев, спутниц святой Рипсиме. В армянском народном эпосе, записанном в VIII веке Мовсесом Хоренаци, гора Масис считалась обителью вишапов - мифических существ армянского языческого куль-

та [3, I, 30]. Наконец, армянский писатель IX века, Тома Арцруни, называет гору Кардук местом успокоения ковчега.

По армянским сказаниям, ведущим свое начало со времен язычества, Масис есть главное местопребывание каджов, т. е. духов, которые ревниво охраняют свое жилище от вторжения человека и увлекают в глубокие пропасти всякого, осмеливающегося переступить чрез заветную черту. Таким изображает Масис историк Мовсес Хоренаци. Стало быть, в армянском народном эпосе гора Масис считалась обителью вишапов - мифических существ и каджов - духов армянского языческого культа, ревниво охраняющих свое жилище от вторжения человека. Фавстос Бузанд (V век), Мовсес Хоренаци (VII век), Тома Арцруни (IX век) называют гору Сарарад округа Кордук к югу от Ванского озера местом успокоения ковчега.

Фавстос сообщает о попытке восхождения именно на гору Сарарад нисибийского епископа св. Якова.

Согласно арабо-мусульманскому преданию и Корану Всевышний поведал людям, что ковчег пристал к горе Аль-Джуди [2, 11:44]. Слово «аль-джуди» происходит из древнего аккадского языка, и означает «возвышаться». Ибн Хордадбех, мусульманский географ иранского происхождения 9 века, однозначно сообщал, что ковчег Ноя остановился на горе ал-Джудий, находящейся в Карде. Автор имеет ввиду горный хребет Джуди, возвышающийся в Турции, недалеко от Иракской границы. Карда упоминается Ибн Хордадбехом в числе округов Дийар Раби'а [7, 7].

Исламский автор X века, уроженец города Нисибин в Северной Месопотамии, Ибн-Хаукаль в своей «Книге путей и стран» («Китаб ал-масалик ва-л-мамалик») писал, что «Джуди - это гора неподалеку от Нисибии. Рассказывают, что на

вершине этой горы пристал ковчег Ноя (мир ему)». Кстати, Нисибия - это современный город Нусайбин в Турции. Это важное сообщение подтверждает не случайность появления на горе Джуди святого Иакова, совершавшего паломничество к ней. Как видно, сообщение арабского автора совпадает с информацией армянского историка Фавстоса Бузанда о паломнике святом Иакове. Поэтому-то почтенный епископ Медзпина получил прозвище Иаков Нисибийский.

Более того, представители раннехристианской секты несториан основали на склонах Джуди несколько монастырей, а один воздвигли на самой ее вершине. Последний, однако, был в 766 году уничтожен пожаром, вспыхнувшим от удара молнии. Епископ Евтихий Александрийский (877 - 940) пишет, что ковчег пристал на горах Арабатских, именно - на Гебел-Джуди. В 766 году здесь на горе Джуди, расположенной на юге-востоке современно Турции, была построена мечеть.

Якут аль-Хамиви (1178/1180 - 1229), мусульманский учёный, историк и географ из малоазийских греков, согласно приводимой в арабских источниках легенде о Ноевом Ковчеге, упоминает о построенной на горе Джуди мечети, которая называется «масджида Нух» и которую он видел там [9, II, 144].

XI и XII века являются временем, когда, согласно Православной энциклопедии, армянская традиция стала отождествлять Масис с горой остановки Ноева Ковчега. С XII века это отождествление становится все более популярным.

Еще в античный период и раннее средневековье горный хребет Агры Дагы и гора Масис была рубежом между Азербайджанскими государствами Албания (Арран) и Атропатена (Атарпатакана). Известно, что в первой половине 2 века до н.э. бывший селевкидский сатрап Артаксий (Арташес), после

189 г. до н.э. ставший царем Великой или Большой, Армении, в 60-х гг. отнял у правителей Атропатены область Басоропеду (Васпуракан), расположенную вокруг озера Ван и включавшую район Масиса. Тогда Масис оказался на границе между этими тремя государствами.

Испокон веку территория нынешней Армении входила в состав азербайджанских государств: более тысячу лет в состав Албании (4 век до н.э. - 705 год н.э.), а затем, после арабского завоевания, в состав азербайджано-мусульманских государств (Двинский эмират и др.) [5, с. 28, 33, 47].

С XI века в Передней Азии начались необратимые этнополитические процессы: византийский захват армянских княжеств и выселение оттуда армян (1021-1071), расселение сельджукских туркмен, крестовые походы. Прежде всего, Византийская империя в течение 1021-1071 годов захватила расположенные рядом с Агрыдагским хребтом (Aras Günevi Dağları) армянские княжества Васпуракан, Ширак (Ани) и Карс, и выселила с их территории большое количество армян вглубь Малой Азии. Одновременно с этими процессами происходило продвижение Сельджукских туркмен из Средней Азии и их расселение с 1049-1055 годов в Иране, Азербайджане, особенно после 1065-1071 годов в Анатолии, в том числе на опустошенных византийцами вышеуказанных землях. Наряду с этими процессами с конца 11 века на регион обрушились крестовые походы (1096-1303) европейцев. Через 200 лет после начала переселения Сельджукских туркмен тем же путем, что и они, в Переднюю Азию пришли монгольские завоеватели. Большая часть монгольских воинов в 13 веке была христианами несторианского толка. Наступление монгольской армии в 1219-1223 и 1229-1243 годах положило

конец государствам, появившимся после распада Сельджукской державы. При разделе наследства Чингис хана его внуку Хулагу достались Иран, Южный Кавказ и Рум, куда он и прибыл в 1256 году во главе монгольской армии. Европейцы и ближневосточные христиане расценивали поход монголов-несториан под руководством хана Хулугу как «Жёлтый» крестовый поход монголов.

Византия установила в захваченных областях режим политического гнета и религиозных гонений. Для пущего ослабления армян греки в 1050 году перевели католикосский престол из Ани в малоазиатский город Сивас с главной целью лишить армян последнего символа власти на этих землях. Политическая и территориальная раздробленность среди армян и их зависимость от соседних государств ознаменовалась раздроблением также и духовной власти. Таким образом, в течение XII-XV веков образовалось несколько армянских католикосатов и патриаршеств, и армяне имели уже пять отдельных патриархов и католикосов.

Весьма вероятно, что среди причин, которые способствовали приурочению к Масису легенды о Ноевом ковчеге, были политические потрясения и этнотерриториальные изменения, кратко описанные выше. Лишившись политического и религиозного оплота, армяне пытались выставить себя библейским народом перед восточными и западными христианами.

На наш взгляд отождествление Арарата (гора Карду, Сарарад, современная гора Джуди) и Масиса (Агры Дагы) для внутреннего пользования имело целью удовлетворение национального чувству, глубоко уязвленному потерей политической независимости; для внешнего пользования имело целью выставить перед миром гору Масис библейской горой

Арарат и пристанищем библейского патриарха Ноя.

Благосклонное отношение мусульман к армянам проявлялось всегда. Переселение армян в Чухурсаадский вилайет началось после позволения азербайджанского падишаха Джанханшаха Каракоюнлу в 1441 году переместить армянский патриарший престол в Учкильсу (Эчмиадзин).

Весьма вероятно, что появление в XI-XII веках армянской традиции отождествления Масиса с Ноевым ковчегом было вызвано потерей государственности и, особенно после 1441 года, желанием подкрепить права Эчмиадзинского престола на первенствующее значение в религиозном отношении. Европа получила определенные представления о местоположении Ноевой горы в XIII веке от католических миссионеров, познакомившихся со странами Южного Кавказа. Гильому де Рубруку (примерно 1220-примерно 1293) была уже известна связанная с Масисом армянская легенда о Святом Якове (Агопе), являющаяся адаптацией более ранней легенды о Святом Якове Нисибийском, в которой фигурирует гора Джуди.

Итальянский купец и путешественник Марко Поло (1254-1324) вместе с отцом и дядей в 1271 году проехали мимо Агры Дагы через владения государства Ильханов. Согласно рассказу Марко Поло, в Армении есть высочайшая гора, на которой, как говорят, остановился Ноев ковчег.

Согласно Православной энциклопедии, лишь начиная с XI-XII веков армянской, а затем и другими традициями Масис стал отождествляться с местом, где пристал Ноев ковчег. Согласно приведенным источникам, армяне до XIX века не называли Масис Араратом. В развитие армянской традиции европейцы дали горе Агрыдаг название «Арарат», и в XIX веке это название было устоявшимся среди европейских и русских географов.

В XII-XVII веках Агрыдаг входил в состав азербайджано-тюркиманских государств Ильденизидов, Каракоюнлу, Аккоюнлу и Сефевидов. После 1639 года и до 1828 года район Агры Дагы составлял границу между Османской и Тюркимано-Кызылбашской державами и имел большое значение в войнах между обоими государствами. Вершина и северные склоны Большого Агры Дагы и восточные склоны Малого Агры Дагы контролировались Азербайджаном. Тюркиманы-кызылбаши (азербайджанцы-шииты) составляли 80% населения Чухурсаада, в том числе Игдыра [8, с. 169-170].

По условиям Туркманчайского мирного договора 1828 года, вершина Большого Агры Дагы и его северные склоны в составе Иреванского ханства Азербайджана перешли к Российской империи, а Малый Агры Дагы стал местом, где сходились границы всех трёх государств. При русском завоевании из Чухурсаада были выселены и погибли 90 тысяч мусульман (азербайджанцы и курды) и переселены на их места 150 тысяч армян. Русские власти Большой и Малый Агры Дагы официально переименовали в Арарат. Постепенно и армяне начали на русском языке называть Масис Араратом.

В 1918-1921 годах армяне уничтожили в Иреванской губернии 248 тысяч азербайджанцев и курдов и создали на азербайджанской земле армянское государство [5, с. 175-176]. Для этого армяне насильно захватили Иреван, Гёйчу, часть Нахчывана и Зангезура, Игдыр, Большой Агры Дагы и др. земли Азербайджанской Республики, образованной 28 мая 1918 года.

По условиям Московского и Карсского договоров 1921 года, Игдыр и Большой Агры Дагы (Арарат) перешли к Турции. В 1932 году было заключено турецко-иранское соглашение, по которому часть восточного склона Малого Агры Дагы (5 или 6 километ-

ров от вершины) была передана Турции. Таким образом, обе вершины сейчас находятся на турецкой территории.

В XX-XXI веках в территориальных притязаниях к соседям армяне пытаются придать Арарату геополитическое значение. Несмотря на протест Турции, Арарат на гербе считается едва ли не самым известным символом Армении. Впервые гора появилась на гербе Армении после провозглашения независимой Республики Армении в 1918 году, которая также называлась «Араратской Республикой». Арарат присутствовал на эмблеме Закавказской федерации, на гербе Армянской ССР, присутствует на современном гербе Республики Армения, будучи дополненным изображением Ноева ковчега.

Парадоксально, но факт. Подавляющее большинство образованной общественности думает, что Арарат находится в Армении. Хотя по логике нормального порядочного человека символом нации и страны может быть только то, что по праву принадлежит этой стране и народу. Армения - единственная страна в мире, которая поставила на свой герб гору другой страны и превратила ее в собственный символ.

Частица ковчега, принесенная по преданию святым Яковом с горы Сарарад, хранится ныне в Эчмиадзине как величайшая святыня армянской церкви. Таким образом, бывшее жилище злых духов Масис превратилось в священную гору Арарат, давшее приют ковчегу праотца Ноя и охраняемое божьими ангелами.

Налицо еще один армянский подлог! Настоящую сакральную гору Ноя - Джуди - подменили и переместили ее убранство на гору Масис/Арарат. Страшно то, что злодейскую гору назвали сакральной и убедили в этом весь мир для поддержания надуманного имиджа сакральной нации. Ужасно, ко-

гда армянские языческие чудовища рядятся в тогу нравственности и святости для возведения Масиса на мировой пьедестал библейской горы Арарат.

Литература

1. Книга Бытия, 8:3-4.
2. Коран, 11:44.
3. Мовсес Хоренаци, I, 30.
4. Сафаров, Рафик. Место Чухурсаада в исторической географии Азербайджана (к постановке проблемы) // *Azerbaijan and Azerbaijanis*, 2003, № 1-2, с. 91-103.
5. Сафаров Р.Ф. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX-XX веках (этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку: Сада, 2009, - 254 с.
6. Фавстос Бузанд, III, 10.
7. İbn Hurdâzbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 7 yorum ve not.
8. Safarov, Rafiq. *Batı Azerbaycan: Etno-Politik Deyişiklikler ve Ermenistanın Kurulması (1801-1921) / Türkler*. 19. С. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 167-174.
9. Yâkût el-Hamevî. *Mucemü'l-Buldân*, II, 144.

“FATEHLƏRİN ZƏFƏRİ” SƏNƏDLİ ROMANI HAQQINDA

Giriş

Güllü Məmmədova “Qarabəkir əfsanəsi” (2001), “Kalbalı xan” (2007), “Qan içində işıq” (2018), “Oğurlanmış Zəngəzur” (2021) sənədli, tarixi romanlar müəllifi kimi Azərbaycan ədəbiyyatında sözünü demiş və imzasını sevdirməyi bacarmış qadın yazarlarımızdandır.

Yazıçı Güllü Məmmədovanın oxuculara təqdim etdiyi “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanı Azərbaycan xalqının tarixi zəfərini, qalibyyətini əks etdirən ikinci tip “Qarabağ romanı”nın ilk nümunələrindəndir.

“Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsərinin janr xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən roman nümunələrinin iki dövrü özündə ehtiva etməsini müşahidə edirik: Qarabağ müharibəsini ədəbiyyatda əks etdirən roman nümunələri və 44 günlük Vətən müharibəsini əks etdirən roman nümunələri. Birinci Qarabağ Müharibəsindən Vətən müharibəsinə qədər olan zaman axarında, Qarabağ mövzusunda yaradılmış romanların özəl xüsusiyyətlərinə görə roman janrının yeni bir növünün – “Qarabağ romanı”nın formalaşması özünü göstərməkdədir.

Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən bədii ədəbiyyatda, Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış roman nümunələrində gələcəyə olan nikbin ruhun əks etdirilməsi hakim kəsilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsini əks etdirən roman nümunələri isə artıq konkret olaraq, otuz ildən sonra Qarabağ müharibəsinin Zəfərlə başa çatmasını, Zəfər və qalibyyətini əks etdirir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, “nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Qalib Ali Baş Komandanı,

Müzəffər Prezidentimiz İlham Əliyevin Dəmir Yumruğu və qətiyyətli siyasəti nəticəsində Qarabağ müharibəsinin otuz ildən sonra tarixi Zəfərlə başa çatdırılması Qarabağ mövzusunun yenidən fərqli bir poetik ahəng gətirmişdir.”

Ədəbiyyatımızda Qarabağ müharibəsinin, Qarabağın və Azərbaycanın digər rayonlarının işğalına şərait yaratmış xarici və daxili amillərinin, erməni millətçiliyinin “varisliyi”nin, erməni işğalçısının və erməni əsirliyinin əksi, ən əsası isə zəfərimizin, Vətən müharibəsinin qalibyyətinin və s. amillərinin təsviri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmış və qarşılanmaqdadır. Maraqlı məqam Birinci Qarabağ Müharibəsi zamanı formalaşmış birinci tip “Qarabağ romanı” və 44 gün davam etmiş Vətən müharibəsindən sonra yaranmış ikinci tip “Qarabağ romanı” arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin olmasıdır.

Birinci tip “Qarabağ romanı” ilə ikinci tip “Qarabağ romanı” arasındakı özəlliklərə diqqət yetirdikdə oxşar və fərqli cəhətlər müəlliflərin istəklərindən deyil, problemin xarakter və məzmunundan irəli gələn fərqli xüsusiyyətlər kimi meydana çıxır. “Qarabağ romanı” nümunələrində tarixi keçmişə diqqət yetirilərək Ermənistanın Azərbaycana əvvəllər müşahidə edilən iddialarının təhlili əks etdirilir. Zirvə nöqtəsi kimi Qarabağın və ona yaxın rayonların işğalının, ermənilərin törətdiyi bəşəri cinayətlərin əks etdirilməsi əsas məqsəd kimi qəbul edilir. Lakin birinci tip “Qarabağ romanı”nda əsərin finalı gələcəyə yönəlmiş olur ki, bu da, bir qayda olaraq torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə çağırış və milli intibaha olan ümid bədii əksini tapır. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda isə Azərbaycan millətinin olum və ya ölüm seçiminə çevirərək apardığı mübarizənin Zəfərlə başa çatdırılması, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, Qarabağın azad edilməsi, qələbə və qalibyyətin sevinc notları və s. əksini tapır.

Birinci tip “Qarabağ romanı”nda aparılan mübarizə Azərbay-

*AMEA-nın professoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya elmləri doktoru,

can millətinin olum və ya ölüm seçiminə çevrilir, bunun nəticəsi kimi gələcəkdə qələbənin təmin edilməsi ilə milli dirçəlişə inama xüsusi önəm verilir, Qarabağın azad edilməsi intibah yolunda zəruri bir addım kimi qiymətləndirilir. Birinci tip “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə müəyyən bir məyusluq müşahidə edilməkdədir ki, bu da hadisələrin başlanğıcında ölkədə təşkilatlanmanın aşağı səviyyədə olması, müdafiə olunan bir ölkədə səfərbərlik və qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsaslı tədbirlərin görülməməsi ilə əlaqələndirilir. Şəksiz ki, göstərilən bu amillər də obrazların xüsusiyyətlərinə təsir edir. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda əsas qəhrəman itki və məğlubluqlarına baxmayaraq, əzəli torpaqlarında azad, asudə yaşamaq haqqına malik Azərbaycan xalqıdır, dinc, sadə Azərbaycan vətəndaşıdır. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda isə əsas qəhrəman əzəli torpaqlarını azad edən Azərbaycan Ordusu, Azərbaycan zabiti və əsgərləridir.

İstər birinci tip, istərsə də ikinci tip “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış roman nümunələrində təsvir edilən hadisələr xalqımızın təcavüzə məruz qalmasını, işğalçı müharibədə insan ləyaqətinin alçaldılmasını, milli mədəni sərvətlərin dağıdılmasını və s. halları geniş əks etdirir. Hər iki tip “Qarabağ romanı” nümunələrində insanların daxili iztirablarının ifadəsi üstünlük təşkil edir. Milli mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, yurda, torpağa bağlılıq, dar gündə doğmalığı hissiyyəti qəbardılır, təcavüz olunanın təcavüz edənə müqayisədə mənəvi-psixoloji üstünlüyü nəzərə çarpdırılır. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda zəfər, qələbə xəbəri çatdırılır. İkinci tip “Qarabağ romanı” nümunəsi olan “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsərində də döyüşlərdə qazanılmış zəfər, qələbə sevincləri təsvir edilir. Tehran Mənsimovun “Daşaltı” əməliyyatında, Şuşanın azad edilməsində qazandıqları qələbənin səsləndirilməsi ikinci tip “Qarabağ romanı”na xas olan xüsusiyyət kimi dəyərləndirilməlidir: “Polkovnik Tehran Mənsimov xüsusi

təyinatlıların komandanı, general-leytenant Hikmət Mirzəyevə intizarla gözlədiyi müjdə xəbərini verdi:

- Komandan, Daşaltını işğaldan azad etdik.

Generalın sevinc duyulan səsi eşidildi:

- Təbrik edirəm, hər birinizi, Mənsimov.”

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış roman nümunələrində öz milli varlıqları və doğma torpaqları uğrunda mübarizə aparan, ana-bacılarının namuslarını qoruməğa çalışan azərbaycanlıların, Azərbaycan Ordusunun zabit və əsgərlərinin obrazları əksini tapır. Təbii ki, bu fərqləndirici amil müqayisə etdiyimiz romanların strukturuna və qayəsinə də təsir etmişdir. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda qələmə alınmış nümunələrdə müşahidə edilən məyusluğun ikinci tip “Qarabağ romanı”nda qalibiyyət, sevinc, qürur hissi ilə əvəz edilməsi özünü göstərməkdədir. Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsəri qələbə qazanmış millətin Zəfər qalibiyyətini əks etdirir.

Yazıçı Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanını sənədli roman kimi təqdim edir. Roman janrı hibrid janr konstruksiyaları yaradaraq, sənədli, publisistik və elmi janrlar ilə fəal qarşılıqlı əlaqədədir. Nəticədə, növlərarası janr qarışıqlığı əsas yer tutmaqla yeni janr konstruksiyaları formalaşır. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsidir. Sənədli janrlarla romanın qarışıqlığını səciyyələndirən əsərləri dörd qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa romanın janr əlamətlərinin transformasiyaya uğramasına və yeni roman tiplərinin yaranmasına gətirən sənədli janrların nüfuz etmə formaları aiddir. Bu qrupa aid sənədin və romanın qarşılıqlı əlaqə formalarına aşağıdakı iki formanı aid etmək olar: Birinci forma, romanda əsas hadisələrin sənədə (tarixi faktlara) uyğun qurulması, eyni zamanda bədii uydurma əsasında əlavə süjet xətləri və səhnələrinin daxil edilməsini nəzərdə tutur. İkinci forma

isə bədii uydurma fonundan kənara çıxır. Müəllif sənədi (faktı) mətnə və ya romanın fabulasına daxil edir.

İkinci qrupa ayrıca roman tiplərinin yaranmasına səbəb olmayan, lakin roman məzmununu dəyişdirən qarşılıqlı əlaqələrin formaları daxildir. Bu qrupa üç forma daxildir. Birinci formada sənədin (tarixi faktın) əsaslı şəkildə yenidən işlənməsi nəticəsində "sənədlilik" ikinci plana keçir. Bu zaman "sənədlilik" hadisələrin əsasını müəyyən edir. İkinci formada müəllif düşüncələrinin tam açılması üçün zəruri olan ikinci dərəcəli süjet xətlərinin qurulmasında sənədlərdən (tarixi faktlardan) istifadə olunur. Üçüncü forma isə fabula və bədii əsərin ideyasına təsir göstərən sənədin bütövlükdə bədii əsərə bütünlüklə daxil edilməsini (məsələn, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, ictimai və partiya strukturlarının qərarları, yazışmalar və s.) nəzərdə tutur.

Üçüncü qrupu sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqələrini elə formaları təşkil edir ki, onlarda bədii əsərin quruluşu sənədli janrın elementlərini saxlayır, lakin dolğunluq baxımından bədii elementi daxil edir. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqələrinin bu forması transsərhəd, keçici janr konstruksiyalarının yaranmasına səbəb olur.

Dördüncü qrupu müəllif düşüncələrinin açıqlanması üçün bədii əsərlərdə yalançı faktların müxtəlif variasiyaları təşkil edir. Bu faktlar oxucuya real mövcud olan sənədlər kimi təqdim edilir.

Güllü Məmmədovanın "Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) romanında sənədliliyi bədii metod kimi qəbul etməsi inkaredilməzdir. Müəllif romanda təsvir etdiyi əsas hadisələri tarixi faktlara uyğun qurur, eyni zamanda bədii uydurma əsasında əlavə süjet xətləri və səhnələrini daxil edir. Güllü Məmmədova Şuşanın ümumiləşdirilmiş obrazını verməklə yanaşı zəfərinin tarixindən bəhs edir. Müəllif romanda bəzi tarixi hadisələrə müəllif şərhilə münasibətini də bildirir ki, bu da yazıçının həmin hadisələrin müasiri olmaması ilə əlaqəlidir. Romanda bioqrafiya elementlərini ehtiva

etməsi, romanda tarixi şəxslərin təqdimi ilə əlaqəlidir. Müəllif romanda Xüsusi təyinatlıların komandiri, polkovnik Tehran Mənsimov, kapitan Əli Kərimov, general-leytenant Hikmət Mirzəyev, polkovnik-leytenant Anar Əliyev, həkim Adil Əfəndiyev, baş leytenant Çoşqun Əhmədov, kapitan Kamil Şirinov, mayor Malik Əliyev, kəşfiyyatçı Ceyhun Sədrayev, briqada komandiri Rəşad Aslanov, 1992-ci il Daşaltı əməliyyatının 5-ci qrupun on bir nəfərlik xüsusi təyinatlıların komandiri polkovnik Riad Əhmədov kimi müasirlərimizin hərbi fəaliyyətlərini, hətta həyatları ilə bağlı məqamlarını açıqlayır. Romanda milli tarix, hərbi hücumlar və s. haqqında diskurs aparılır. Əsərin qəhrəmanlarının düşüncələri ilə bu və ya digər tarixi faktlar barəsində tarixi əhəmiyyətli məqamlara müfəssəl qiymət verilməsi diqqətdən yayınmır.

"Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanının problematikası

Güllü Məmmədovanın "Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanının problematikası Azərbaycan xalqını düşündürən məsələləri, zəngin ideya-məzmununu əhatə edir. Bundan başqa əsərin problematikası Qələbə, Zəfər qazanılmasını və əldə edilməsini də əks etdirir.

Romanın problematikasında tarixi hadisələrə münasibət və onların baş vermə məqamı da əksini tapır. Güllü Məmmədova əsərdə Qarabağ müharibəsinin səbəblərini, törətmiş olduğu fəsadları, insanların üzləşdiyi faciələri və s. məqamları tarixi keçmişə nəzər salaraq açıqlayır. Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü və tarixi ədaləti bərpa etməsini, doğma torpaqlarımızdan məhz düşməni qovaraq tarixi missiyanı yerinə yetirməsini də incəliklə təqdim edir.

Güllü Məmmədova romanda tarixə, xalqın keçmişinə tez-tez müraciət edir. Tarixə nəzər salan müəllif həmin tarixi hadisələrin hələ də xalq yaddaşında yaşamasını göstərir. Müəllif istər Birinci Qarabağ Müharibəsi dövründə baş vermiş hadisələri, istərsə XX

əsrin əvvəlləri baş vermiş olayları xatırlaması tarixin xalq yaddaşında yaşadığının göstəricisidir: "1993-cü ildə ermənilər Məngələnata yüksəkliklərini işğal etdilər və ciddi təhlükə yaratdılar. Nəyin bahasına olursa olsun yüksəklik geri alınmalıydı. "Məngələnata əməliyyatı" hazırlandı. 1993-cü ilin avqustun 24-də 43 nəfərdən ibarət kəşfiyyat qrupu yaradıldı. Qrupa kəşfiyyat batalyonunun ikinci rota komandiri Kamil Abbasov rəhbərlik edirdi."

Güllü Məmmədova əsərində Qarabağ probleminin tarixi köklərinə nəzər salır. Müəllif hətta 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinin Qarabağ probleminə necə təsir etməsi məqamına əsərdə aydınlıq gətirir: "...1805-ci ildə ruslarla Kürəkçay müqaviləsi bağlandı. Qarabağlıların rahat, dinc yaşaması üçün bütün imkanlardan istifadə edən İbrahimxəlil xan rusların acımasız siyasətinə tuş gəldi. Ruslar iyirmi üç ildən sonra - 1828-ci ildə farslarla Türkmənçay müqaviləsinə, bir il sonra türklərlə Ədirnə müqaviləsinə imzaladılar. Hər üç müqavilənin bəhrəsini ermənilər gördü." Müəllif ermənilərin törətdiyi faciələrin başlanğıcını bu tarixi hadisələrlə əlaqələndirir: "...vətənsiz, yurdsuz-yuvasız ermənilər İrandan, Türkiyədən Cənubi Qafqaza köçürüldü. Onların əksəriyyəti Qarabağda, İrəvanda, Zəngəzurda, Naxçıvanda və Göycə mahalında yerləşdirildi. Torpaqsız ermənilər torpaq sahibi oldular. Və bununla da bu yerlərdə gələcək faciələrin təməli qoyuldu."

Güllü Məmmədova ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında soyqırım aparmalarını yeni olmamasını, tarixi köklərə malik olmasını roman boyu təlqin edir: "1918-20-ci illərdə bu yerlərdə savaşa gedib və çoxlu qan tökülüb. Daşnaklar bu yerlərə ordu çəkiblər, kəndlərdə soyqırım aparıblar. Və əsrin ən böyük soyqırımı Zəngəzurda çox amansızlıqla, qəddarlıqla həyata keçirilib. Bu tarix qanlı yazılmış bir tarixdir və onun səhifələrindən daim qan qoxusu gəlir. Amma bununla belə daşnaklar öz niyyətlərinə çata bilməyib. Yerli müdafiəçilər və cumhuriyyət əsgərləri Laçın dəhlizinə sahib çıxıb, düşməyə güzəştə getməyiblər."

Güllü Məmmədova 1992-ci il Daşaltı əməliyyatının uğursuzluğuna da diqqət yetirir. Müəllif generalın qələbəyə ümid etməməsinə faciə kimi təqdim edir: "General Tacəddin Mehdiyevin otağında yeni əməliyyatın gizli planı hazırlanacaqdı. Yenicə müdafiə naziri təyin olunmuş general bu əməliyyata xüsusi əhəmiyyət verirdi: "Daşaltının ermənilərdən təmizlənməsi düşmənin Şuşaya gedən yolunu bağlayacaq, əsgərlərin döyüş ruhunu yüksəldəcək. Eyni zamanda müdafiə nazirinin hərbi sərəşatını və bacarığını diqqətə çatdırıb, ona xüsusi etimad və inam yaradacaqdır... Amma bu döyüş necə bitəcəkdi? Çünki qələbəyə bəslədiyi ümid dumanlı bir şübhə içindəydi. Arxalı düşmən çox güclüydü, hiyləgərdi..."

Müəllif romanda polkovnik Tehran Mənsimovun Birinci Qarabağ Müharibəsində vuruşmasına da aydınlıq gətirir: "Biz Qarabağa savaşa gedirik. Döyüşdən əvvəl niyyətimiz bu olmalıdı ki, haqq savaşında ölsək şəhid, sağ qalsaq qazi olmalıyıq. Qoy niyyətimiz belə olsun: çünki şəhidlər ölməzdir... Bizə heç kimin torpağı lazım deyil. Uğrunda savaşacağımız torpaq bizim öz vətənimizdir. Siz cavansınız. Birinci Qarabağ müharibəsində iştirak etməmişiniz. Amma mən döyüşmüşəm. Qarabağda çox dostlarımı, tanışlarımı, mənə əziz olan adamları itirmişəm."

Romanda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də yazıçının Qarabağ xanlığının yaranması tarixinə aydınlıq gətirməsidir. Müəllif əsərdə bu məqam haqqında oxucusuna qısa şəkildə olsa da, ətraflı məlumat verir: "1747-ci ildə Xorasana gedən Nadir şah yaxınları tərəfindən qətlə yetirildi. Bununla da elə bil Nadir şahın əzəmətli sarayının bünövrəsi laxladı, qan bahasına genişləndirdiyi sərhədlər dağıldı...Pənah xan xəbəri alınca daha dayanmadı, Dağıstanı tərk etdi. Nadir şahın ağıla gəlməyən, inanılmaz ölümü ilə Azərbaycan da sanki buxovlardan azad olub geniş nəfəs aldı. Farsların zülmündən yaxa qurtarıb yeni həyata başlayan Azərbaycan xanlıqlara bölündü. Ağıllı, müdrik Pənah xan da əlinə düşən fürsəti dəyərləndirdi. O, bir çox türk tayfalarını bir yerə yığdı və

Qarabağ xanlığını yaratdı. Xanlıq Azərbaycanın başqa xanlıqlarından ərazisinin böyüklüyünə görə seçilirdi. Onun cənubunda Xudafərin körpüsü idi. Bu ərazi "Sınıq körpü"yə qədər uzanıb gəldirdi. Şərq tərəfdə Kür çayı ilə Araz çayının qovuşduğu yerdə Cavad adlı bir kənd də yerləşirdi və Cavad da Qarabağ xanlığına daxil idi. Şimal hissəsində Gəncə idi. Qərb tərəfi isə başdan-başa silsilə dağlardan ibarət idi. Sanki bu dağlar xanlığın başının üstündə bir qala kimi ucalırdı. Xanlıq təkcə bu ərazilərlə qurtarmırdı. Qarabağda məhsuldar olan Mil və Muğan çöllərinin bir hissəsi də xanlığın ixtiyarında idi. Sərhədlərində isə Zəngəzur, Qafan bölgələri və Naxçıvan xanlığı yerləşirdi..."

Romanda Güllü Məmmədova Vətən müharibəsində zəfər əldə edilməsini təqdim etməklə yanaşı, Qarabağın döyünən ürəyi Şuşanın obrazını yaradır. Vətən müharibəsi nəticəsində azad olunaraq, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmiş Şuşada gedən döyüşlərin təqdimi yalnız tarixi olayların deyil. Müəllif Şuşanı mübarizə aparan məkan kimi təsvir edir.

Güllü Məmmədova tarixə nəzər salaraq, Şuşa şəhərinin yaranmasına və onun daşdığı xüsusiyyətləri Pənah xanın dili ilə təqdim edir: "...Əgər o yol bağlansa düşmən bu yerlərə heç cürə ayaq basa bilməz. Qayalardan yuxarı qalxmaq mümkünsüzdür."

Şuşanın strateji baxımdan qoruna biləcəyi müəllif tərəfindən romanda tez-tez vurğulanır. Diqqəti cəlb edən isə müəllifin bu məqamı ermənilərin dili ilə təqdim etməsidir: "Şuşa elə bir yerdir ki, onun ancaq bir açıq qapısı var, ikincisi yoxdur."

"Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) əsərinin kompozisiya xüsusiyyəti və bədii dili

"Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanının kompozisiyasının müəyyən sistemdə təqdim edilməsi diqqəti cəlb edir. Güllü Məmmədova romanda kompozisiyanın ünsürlərindən istifadə edir. Müəllifin tez-tez əsərin mövzusu ilə səsleşən hikmətli nümunələrə müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllifin

istifadə etdiyi epigraflar oxucunun diqqətini əsərin ümumi məzmun və ideyasına yönəldir. Məsələn, rus tədqiqatçısı Y.V. Veliçko-ya aid epigraf ifadə etdiyi məna baxımından əsərin ideya və məzmunu ilə əlaqəlidir: "Ermənilər yerli əhalinin şirəsini sormağa başladılar. Bununla kifayətlənməyərək gəlmə ermənilər müsəlman əhalisinin şən-şöhrətini korlamaq siyasəti yeridirdilər ki, gələcəkdə onları qovub torpaqlarına sahib olsunlar."

Müəllifin general Mayevskinin "Ermənilərin törətdiyi kütləvi qətlər" kitabından ermənilər haqqında olan maraq kəsb edən fikirlər epigraf kimi təqdim edilir: "Görəsən kimsə ermənilərin xalq qəhrəmanlığı haqqında eşidibmi? Onların azadlıq uğrunda döyüşçülərinin adları harada həkk olunub? Heç yerdə! Ona görə ki, ermənilərin "qəhrəmanları" öz xalqının xilaskarından çox onun cəlladı olublar." Bu epigraf əsərin süjet xəttinə daxil olmasa da, əsərin mövzusu ilə səsleşir. Müəllif romanın məzmunu ilə bağlı demək istədiyi fikirləri başqa sənətkarların fikirləri ilə təqdim edir. Güllü Məmmədovanın "Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) romanının ayrı-ayrı hissələrində müxtəlif söz sənətkarlarına aid epigraflar istifadə edilir.

Yazıcının Rusiya XİN-in keçmiş birinci müavini, vəkil Fyodr Şellovun fikirlərini epigraf kimi təqdimi də məhz əsərin mövzusu ilə səsleşir, dünya ictimaiyyətinin bu problem haqqında münasibəti əksini tapır: "Dağlıq Qarabağdakı konflikt yaxşı planlaşdırılmış, əvvəlcədən hazırlanmış, həyata keçirilməsi Ermənistan kommunist rəhbərlərinin üzərinə düşən aksiyadır. "Qarabağ" hərəkətinin liderləri millətin öz müqəddaratını təyin etməsi prinsipini hipertrofiyaya uğradaraq elə bir həddə çatdırmışdır ki, ondan sonra separatizm başlayır." Müəllif Fyodr Şellovun fikri ilə ermənilərdə separatizmin formalaşdığını təsdiq edir.

Maraqlı məqam Güllü Məmmədovanın peyzaaj vasitəsilə Azərbaycanın coğrafi məkanlarını göz önündə canlandıra bilməsidir: "Bu dəhliz eyni zamanda Laçın, Gorus və Sisiyanı dağ yolları ilə

Batabatdan keçirib Şahbuza aparır, Naxçıvana birləşdirir. Arada cəmi yüz kilometrlik bir məsafə var. Şahbuzda strateji əhəmiyyətli yüksəkliklər var və bu yüksəklikləri ələ keçirmək ermənilərin şirin rəyası olub. Bu yüksəkliklərdən biri də Ərikli dağıdır. Silsilələr arasında ucalığı və əzəməti ilə seçilən Ərikli Qarabağın Kirs, Kiçik Işıqlı, Qabaqtəpə yüksəklikləri ilə üz-üzədir. Laçın dəhlizinin strateji əhəmiyyəti müstəsnaadır. Zəngəzurla Qarabağa əhəmiyyətli bir körpü olan dəhliz Işıqlı dağ silsilələrinin ətəyində yerləşir.”

Güllü Məmmədova peyzaj vasitəsilə qələbə hissini də yaşatmağa nail olur: “Daşaltı və Daşaltıdan o tərəfə görünən və görünməyən dağlar vardı. Boranı, qarı əskik olmayan o dağların zirvəsində onların pozulmayan izi vardı. Onlar düşmənin kök saldığı, güclü müdafiə mövqeləri yaratdığı bu dağlarda işğal olunmuş yüksəklikləri ermənilərdən təmizlədilər. Xüsusi təyinatlılar ürəklərində vətən sevdası adlı bir ocağı alışıdıraraq və bu ocağın istisinə qızınaraq soyuqda, boranda, leysan yağışların altında keçilməz meşələrdən, sərt qayalardan, təhlükə dolu dərin yarıqlardan, dərə-təpələrdən keçərək canı, qanı bahasına düşməni məhv etdilər. İndi o dağlar, geniş vadilər, sıx meşələr, kollu-koslu, tikanlı çöllər azaddır. Arxada həm də saysız-hesabsız xarabalıqlar qalıb və o xarabalıqlar da azaddır...”

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanının bədii dili anlaşılıqdır. Müəllifin əsəri bədii dilin tərkibi, məcazlar, poetik sintaksis baxımdan zəngindir. Əsərin bədii dilinin tərkibi neologizmlər, terminlər, dialektizmlərlə də zəngindir. Qeyd etməliyə ki, müəllif qələmə aldığı bu əsərdə vulqarizmlərə yer ayırmamış, cüzi halda varvarizmlərə müraciət etmişdir.

Güllü Məmmədova əsərdə obrazlarının dilində məhəlli sözlərə yer vermişdir. Məsələn, “Əşi, yenə erməni malıdı, micasım çək-məz. Ac qalsam da” cümləsində “micas” dialekt sözdür. Naxçıvan dialektində, əksər şivələrdə micası götürməməx' canına sinməmək, iyrenmək mənasındadır.

Güllü Məmmədova romanda azan səsinə Azərbaycan Ordusunun qələbəsinin simvolu kimi təqdim edir. Azan ibadətə və birliyə dəvətdir. “Bir yerdə azan oxunanda orada müsəlmanların varlığı və həmin bölgənin İslam torpağı olduğu elan edilir deməkdir. Bu xüsusiyyəti ilə azan tarix boyunca fəth və zəfərlərin ayrılmaz bir ünsürü olmuşdur. Yeni fəth edilən bir məmləkət oxunan fəth azanı ilə İslam diyarına çevrilmiş, Rəsulullah (səs) hər hansı bir şəhərin müsəlman olub-olmadığını azanla müəyyən etmişdir.” Şuşada azan səsinin səsləndirilməsi “zəfərlərin ayrılmaz bir ünsürü” kimi qələbə hissini oxucusuna bütünlüklə ötürür: “...Gövhər ağa məscidində qalib əsgər, bu yerlərdə çoxdan unudulmuş əzanı oxumağa başladı. Azanın müqəddəs nəfəsi sanki qədim əcdadların, bu torpaq uğrunda qurban getmiş şəhidlərin ruhunu oyatdı, sonra küləklərə qoşulub uzaqlara, çox uzaqlara getdi...İyirmi səkkiz il erməni nəfəsi ilə çirklənmiş bu vətən torpağı əzan səsi ilə saflaşdı və ondan müşk-ənbər qoxusu gəlirdi...”

Nəticə

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanı “Qarabağ romanı”na aid olan kamil roman nümunəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın zəfərini, qələbəsini sənət əsərinə çevirən Zəfərnəməsidir. Azərbaycan xalqının qələbəsini təsvir edən “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanı zaman axarında xalqın tarixi yaddaşını əks etdirən ciddi ədəbiyyat nümunəsidir. Güllü Məmmədovanın oxuculara təqdim etdiyi “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanı “Qarabağ romanı” nümunələri içərisində yüksək səviyyədə bədii həllini tapan əsər kimi seçiləcək.

KARAKOYUNLU, TİMUR VE AKKOYUNLU HÂKİMİYETİNDE GENCE CİVARI

Horasan'daki Türkmen uruğlar, Moğollar zamanında kitleler halinde Azerbaycan ve Anadolu'ya geldiler. Bunların büyük uruğlarından Cuvanşirler ve Akkoyunluların bir kısmı Azerbaycan'da daha eski zamanlardan kalmış olsa dahi¹ gerek bunların gerekse Karakoyunluların esas kitleleri İlhanlılar zamanında Türkistan'dan gelmişlerdir.²

Çobanoğulları, Celayirlılar ve Timur Azerbaycan'da kendi hâkimiyetlerini korumak için bu ülkeye Doğu Anadolu tarafından, Timur ise Suriye ve El-Cezire taraflarından birçok Türkmen oymaklarını getirip yerleştirdi. Timur'dan sonra ortaya çıkan karışıklıklardan istifade eden bu oymakların beyleri Azerbaycan'ın ve hatta bütün İran'ın mukadderatına sahip oldular. Bu hareketlerin merkezini Karakoyunlu ve Akkoyunlu oymakları teşkil ediyordu.³

Türkmen nüfusunu tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın Türkleşme 'sinde önemli rol oynayan Karakoyunlu oymağının etrafında toplanarak onu bir siyasî topluluk haline getiren boyların başında, asıl yurdu Erivan ile Arpaçay'ın Aras'a karıştığı yer arasındaki bölge olan Sa'dlı oymağı gelir. İkinci büyük boy ise adını, Hemedan'a yakın Bahar Kalesi'nden alan

ve Hemedan yöresinde oturan Baharlı oymağıdır. Karakoyunlu kabilesi etrafında toplanan diğer Türkmen boylarını Erzurum ve Bayburt civarında bulunan Duharlı (Tokarlı), Gence ve Berdea taraflarında yaşayan Karamanlı, Maraş ve Malatya havalisindeki Ağaçeri, Doğubayazıt yöresindeki Ayınlı, Erdebil bölgesindeki Çekirli (Cakırlı, Cakiri) kabileleri oluşturmaktadır.⁴

Karakoyunluların reisleri Baranlı oymağından olup, Moğollar devrinde Töre Bek adlı reisleri idaresinde 3.000 hanelik bir kitle halinde Horasan'a ve oradan Doğu Anadolu'ya geçtiler. Karakoyunlular önceleri Erzurum, Erzincan, Sivas taraflarında göçebe olarak yaşadılar. Sonra Celayirlılar zamanında oradan Musul ve Sencer taraflarına gittiler. Bunların beylerinden Bayram Hoca (1366-1380), XIV. yüzyıl ortalarında Gence ve Karabağ'a Celayirliler hâkim oldular. Celayirli Şeyh Üveys'in ölümü üzerine 1374'ten sonra Musul ve Van gölü çevresine hâkim olup, Celayirluların idaresindeki yerleri ele geçirmeye girişti. 1374'te Sürmeli, Alakilise (şimdi Sarıkamış'ta Şehit Emin isimli köy), Hoy ve Nahçıvan havalisine 1377'de Erzurum ve çevresine hâkim oldu.⁵

Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmet Turmuş (1380-1389), Celayirli beylerinden iki düşmanını 1382'de Nahçıvan'da yenerek tahta geçmesini temin ettiği Celayirli Üveys'in oğlu Sultan Ahmet (1382-1393, 1405-1410) ile dost olarak kızını ona verdi. Bunun 1390 yılında katlinden sonra oğlu Kara Yusuf, Temur ile olan mücadelelerinde Sultan Ahmet Celayir'a yoldaş oldu.⁶

Karakoyunlu ulusunun Gence civarında Şahsevenler, Alpağut-

* Atatürk Üniversitesi, Tarih bölümü, Doktora öğrencisi

¹Bunlar başlıca Maku Nahiyesi'nde, Kafkasya'da, Gence'nin doğusunda Save Şahsevenleri arasında bulunuyorlardı. (Sümer, *Karakoyunlular I*, 20; V. Minorsky, "Şahseven", *İA*, MEB, İstanbul 1979, XI, 290.

²Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 253.

³Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 363.

⁴Sümer, *Karakoyunlular*, DİA, c. XXIV, İstanbul 2001, s.435.

⁵Sümer, *Karakoyunlular I*, 44; Yinanç, "Erzurum", 350.

⁶Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 363.

lar ve Karamanlu oymakları bulunuyordu. Karamanlu, adını Kara Yusuf ile çağdaşı olan Gence ve Berde hâkimi Emîr Karaman'dan aldığı anlaşılıyor. Bugün Kuzey Azerbaycan'da özellikle Gence ve Berdea bölgesindeki Karaman ve Karamanlu yer adları bu oymağa ait hatıralardır. Karamanlular sonradan Akkoyunlulara katıldılar. Alpağutlar, Karamanlular gibi Azerbaycan'da özellikle Berde çevresine yerleştiler. Osmanlı hükümdarı III. Ahmet zamanında fethedilmiş olan Azerbaycan ve Şirvan'da vergi nüfus tahriri yapılmış ve bu hususa dair Gence vilayetine ait defterde dört tane Alpagut adlı köy tespit edildi.⁷

Karakoyunlu topluluğundaki Sahatlu oymağından başka Ayrum boyları arasında Gence Karabağ'da Sa'atlı, Aksaklı veya Çolaklıların bulunduğu şimdi Cavanşir, Cavat ve Kazak kazalarında oturdukları bilinmektedir.⁸ Karakoyunluların hâkimiyet sahası Erzincan'dan Kazvin'e, Gence'den Bağdat'a kadar uzanıyordu.

Akkoyunlular, Oğuz ve aynı zamanda Kimak-Kıpçak boylarından olan Bayındır boyundandır. Bunlar Doğu Anadolu'da, Urfa, Mardin, Bayburt arasında, Yukarı Dicle ve Fırat'ın muhtelif kolları üzerinde yaşarlardı. Akkoyunlular'ın bölgede hâkimiyet kurduğu dönemde (1468-1501) Karabağ ve Gence muhtemelen Kaçar emirlerinin idaresindeydi.

Timur zamanında Kutlu Beyoğlu Kara Yülük Osman Bey çok tanındı. Kara Yülük Osman, Kara Yusuf'la olduğu gibi Sivas

⁷ Sümer, *Karakoyunlular I*, 20, 26, 27, 28; J. E. Woods, *Akkoyunlular*, (Çev. Sibel Özbudun), İstanbul 1993, 336.

⁸ Hacı Zeynelabidin, *Büstanüs'Seyyahe*, Tahran 1315, 124; M. Hasan Velili, *Baharlu, Azerbaycan*, Bakü 1921, 74. (Bugün Gence'de Orhun Kitabeleri'nde de anılan Tatlar (V. Minorsky, "Tat", *IA*, MEB, İstanbul 1979, XII (KISIM), 48) ve Azeriler (M. Fuat Köprülü, "Azeri", *IA*, MEB, İstanbul, 1978, II, 121) de yaşamaktadırlar.

Meliki Kadı Burhanettin'le de harp ederek Timur'la dost olup, onun bütün batı seferlerine iştirak etti. Timur tarafından Diyarbakır ve Malatya tarafının idaresine memur edildi. Erzincan, Harput, Kemah, Çemişkezek ve Mardin tarafları ile Erzurum'u ve Çoruh havzasını elde ederek büyükçe bir devlet kurdu. Kara Yülük Osman üç batı seferinde Şahrüh'un yanında yer alarak Karakoyunluları ezmiş olsa da Erzurum yakınlarındaki savaşta maktul düştü.⁹

Kara Yülük Osman'dan sonra torunları Cihangir (1444-1453), Uzun Hasan (1453-1478) ve bunun oğlu Yakub Bey (1478-1490) Karakoyunlulardan aldıkları yerleri idare ettiler. Akkoyunlular, Kara Yülük'ün ölümünden sonra da 1469'a kadar Timurlulara tabi olarak kaldılar. Yanlarında Timurlu mirzalar da bulunurdu. Uzun Hasan, Ebu Said Mirza'nın katlinden sonra (1469) müstakil oldu. Başkentini de Diyarbekir'den Tebriz'e nakletti ve Batı, Orta ve Güney İran'ı ele geçirdi. Öyle ki 1471 deki Tebriz ittifakı oluşmuş, buna göre Uzun Hasan veziri Emir Bek başbuğluğunda bir ordu göndererek Karamanoğullarına eski yerlerini verdirmek için çalışmıştır.¹⁰ Uzun Hasan'ın kurduğu imparatorluk güneybatıda Mısır Memlükleri, batıda Osmanlılar, Kuzeyde Altınorda ve doğuda Timurlular ile sınırdışı.¹¹

Bu devirde Akkoyunlu devletinin esas kuvvetini teşkil eden uruklar Bayındır, Bayat, Döger, Çepni, İnallu, Özer, Çakırlı, Köpek, Arapgenli, Beçen, Bayramlı, Hacılı, Musullu, Pirnek, Hocahacılı bunlardan başka Afşar ve Kaçar gibi büyük ve

⁹ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 366; Ebu Bekir Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, 35.

¹⁰ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s.54.

¹¹ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 367.

müstakil boylar da Akkoyunlulara iltihak etti.¹²

Osmanlılarla ilişkileri olumsuz yönde gelişti. Osmanlı ülkelerine taarruz ederek Erzincan'a kadar ele geçirebileceğini düşünen Uzun Hasan, 1473'te Otlukbeli'nde Fatih Sultan Mehmet tarafından mağlup edildi.

Bu sırada Türkmenler arasında müritlerini çoğaltan Erdebil'deki Safevi şeyhleri, Akkoyunluların bütün zayıf noktalarını bildiğinden nüfusunun az olduğu Arrân ve Mugan taraflarını bilfiil ele geçirdi. Bununla da kalmayıp Akkoyunlular gibi Sünni olan Şirvanşahları ezmek ve onların ülkesini ele geçirmek istediler. Bu hal iki taraf arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Uzun Hasan'dan sonra yerine geçen Yakub Bek 1490'da ölünce Akkoyunlu şehzadeleri devleti paylaşamadılar.

Uzun Hasan'ın torunlarından olan Rüstem Bek (1492-1499) yıllarında Azerbaycan'ı idare etti. 1491'den sonra Akkoyunlu memleketi ikiye bölününce Azerbaycan ve Diyarbekir tarafları Yakub Bey'in kardeşi Yusuf'un oğlu Elvend Bey (1498-1504)'in elinde kaldı. Safevi şeyhlerinden aynı zamanda Uzun Hasan'ın da damadı olan Şeyh Haydar'ın oğlu Şah İsmail birbirlerine düşman Akkoyunlu emirlerinin bu durumundan istifade ederek 1502'de Arrân'ı ve Şirvan'ın bir kısmını ele geçirdi ve 1508'e kadar bütün İran'ı Akkoyunluların elinden aldı.

Azerbaycan'da Akkoyunlu sülalesinin inkıza uğraması, bu sülaleye bağlı olan bütün kabileler ile Şirvan ahalisinden birçoğunun Osmanlı hududuna Doğu Anadolu'ya geçmesi sebep oldu. Böylece kuzeyde Altınorda'nın sükûtu oradaki Türk uruklarını Karadeniz kuzeyine ve Rumeli'ye doğru, güneydeki Akkoyunlu hâkimiyetinin düşüşü de buradaki Türk boylarının Anadolu içlerine doğru hare-

ketini doğurdu. Osmanlı devletinin büyümesine ve yeni Türk vatanının tam öz şeklini almasına sebep oldu.¹³

1473'te Otlukbeli Batı Türklüğünün, Doğu Türklüğüne üstünlüğü ile bitti. Bu üstünlük anası Bayındırlu/Akkoyunlu olan Şah İsmail'in kurduğu Safevi devletini de yenerek 1603 tarihine kadar 130 yıl boyunca Osmanlıların elinde kaldı. Osmanlı bayrağı, Yavuz Sultan Selim'den itibaren birçok defa Tebriz'de de dalgalanıp, Şirvan ve Dağıstan ile Azerbaycan Türklüğünü Osmanlı vilayetleri halinde İstanbul'a bağlayıp Farslaşma çukurundan kurtardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Şark seferlerine çıkması, Revan-Tebriz-Gence, Şirvan, Dağıstan, Gürcistan ve Azerbaycan ülkelerinin bugün ki İsfahan ile Tahran gibi eski Türk payitahtının İranlılaşmasına benzer akıbetten kurtarma gibi mühim millî sonuçlar vermiştir.

Sonuç olarak Doğu Anadolu'nun, Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin doğuda göstermiş oldukları siyasi ve sosyo-ekonomik olayların neticesidir. Anadolu'nun XIV-XV. yüzyıllarda sahip olduğu güç İran'da Türk hâkimiyetinin günümüze kadar devam etmesi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu tarihinin yalnız siyasi olaylarla sınırlı kalmamış olduğunu gösterir. Bunların dışında, Karakoyunlu ve Akkoyunluların hayat tarzları, yaşadıkları yerler ve onların tarihi Türkiye ve Azerbaycan tarihinde mevcut boşluğu doldurmak açısından son derece önemlidir. Bugün Doğu Anadolu'da yaşayan Türklerin çoğu bir zamanlar Azerbaycan'ın batısında yaşamış olan ve Ermeni zulmü sonucu ana yurtlarını terk etmek zorunda kalan Akkoyunlu ve Karakoyunluların torunlarıdır. Bölgedeki yer adlarının çoğu onların kullandığı adlarla ilgilidir. Oğuznamede belirtildiği gibi, "onlar yaşadıkları yerin dağına, taşına, yurduna, ocağına kendi milli kimliklerine uygun adlar vermişlerdir". Bu sadece Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin

¹² Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 367-368; M. Halil Yananç, "Akkoyunlular", *İA*, MEB, İstanbul, 1978, I, 260-263.

¹³ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 370.

sosyal- ekonomik ve siyasi tarihine dair bilgi verən Eskiçağ, Ortaçağ, Azərbaycan və Osmanlı kaynaklarında deęil, Ermeni kaynaklarında da görülməkdədir. Her üçü də Türk olan Karakoyunlu, Timur və Akkoyunlu və idareləri XIV. yüzıldan itibaren bugünkü Karabağ coğrafiyasında hâkimiyət mücadelesi içində iken bugün o topraklarda hak iddia edən Ermenilərin o tarixdə o coğrafiyada esamesi bile yoxtu. Tariximizi iyice öęrenmək dün bugün yarın sürecində bize daima imdat edəcəkdir.

Kaynakça

1. Zeki Velidi, Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş I, İstanbul 1981
2. Ebu Bekir Tihri, Kitab-ı Diyarbekriyye, I(Yay. N.Lugal - F. Sümer), Ankara 1993.
3. Fahrettin Kırzioęlu, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, Ankara 1998.
4. Hacı Zeynelabidin, Büstanüs'Seyyahe, Tahran 1315.
5. J. E. Woods, Akkoyunlular, (Çev. Sibel Özbudun), İstanbul 1993.
6. Faruk Sümer, Karakoyunlular I, Ankara 1984.
7. Karakoyunlular, DİA, c. XXIV, İstanbul 2001.
8. M. Fuat Köprülü, "Azəri", İA, MEB, İstanbul 1978, II.
9. M. Hasan Velili, Baharlı, Azərbaycan, Bakü 1921.
10. M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", İA, MEB, İstanbul,1978, I,
11. M. Halil Yinanç, , "Erzurum", İA, MEB, İstanbul 1977, IV
12. V. Minorsky, "Tat", İA, MEB, İstanbul 1979, XII (KISIM)
13. V. Minorsky; "Şahseven", İA, MEB, İstanbul 1979, XI

Sevinc QULİYEVA*

VƏTƏNPƏRVƏRLİK MİLLİ ŞÜURUN MENTAL CƏHƏTİ KİMİ

Hər bir millətin öz pozitiv dəyərlərindən, adət-ənələrindən istifadə edərək, milli maraqlarını tam şəkildə reallaşdırması üçün ən yaxşı vasitə dövlətdir. Ona görə də dövlətçiliyin inkişafı mental ümumiliyə malik millətin mənafeyinə uyğundur. Mentalitetə və mənafeyyəyə söykənən dövlətçilik və özünü təsdiq əslində bir-birini tamalayır.

Milli dövlətçiliyin inkişafında mühüm rol oynayan əsas elementlərdən biri vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərlik əslində milli şüurumuzun önəmli mental cəhətidir. Hegelin vətənpərvərlik haqqında fikri çox maraqlıdır. O, yazır: "Vətənpərvərlik sözü altında çox zaman yalnız fəvqəladə qurban verməyi və davranışları başa düşürlər. Amma əslində o elə bir ovqatdır ki, adi vəziyyətdə və adi həyat şəraitində dövləti substansional əsas və məqsəd kimi başa düşür. Bu ovqat ümumiyyətlə etimaddır, mənim substansional və xüsusi marağımın başqasında, yəni, dövlətdə yerləşdiyini başa düşməkdir" (3, c.292).

İctimai – iqtisadi inkişafda millətin adı ilə bağlı mütərəqqi meyilləri əks etdirən vətənpərvərlik özündə milli həyatın, milli mentalitetin bir çox tərəflərini əks etdirir. Milli xarakter, milli ləyaqət, milli mənlilik şüuru, milli qürur hissi kimi komponentlərin hər biri ayrı-ayrılıqda vətənpərvərliyin formalaşmasında mühüm rol oynasalar da , onun strukturunda əsas yer milli qürur hissəsinə aiddir. Milli qürur hissi xalqın öz varlığının tarixi, coğrafi, mədəni, sosial, iqtisadi, siyasi vəziyyətinə münasibətinin, ümumilikdə

* AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu "Müasir siyasətin fəlsəfəsi" şöbəsi, elmi işçi, dissertant

onun öz vətəninə, torpağına olan hisslərinin məcmusu kimi çıxış edir. Bu baxımdan da milli qürur hissi vətənpərvərliyin ümumi strukturunda başlıca rol oynayır. Milli qürur hissi hər kəsə vətəni ilə fəxr etməyi aşılayır, onu hər şeydən, hər kəsdən üstün tutmağı öyrədir. Vətəni sevən hər kəs bütün məsələlərə münasibətdə vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirir, xalqı ilə, vətəni ilə bağlı məsuliyyətini dərk edir, vətənsiz özünü bir heç hesab edir. O, başa düşür ki, vətənə olan təhlükə şəxsən ona, onun firavanlığına və hətta həyatına olan təhlükədir. Vətəni, xalqı, milləti sevrəkən və bəzən hətta, məhz, sevdiyinə görə ona ziyan da vurmaq mümkündür. Vətənin, millətin nə ilə fərqləndiyini bilmədikdə, onun mənafeyini dərk etmədikdə, sadəcə sevgi notları fəaliyyətin fayda gətirmək şansı ziyan gətirmək şansına bərabər olur (2, səh.364).

Vətənpərvərlik öz xalqına, vətəninə, dövlətinə məhəbbət hissidir. Onun təbii və sosial əsası var. Sosial əsası müəyyən borc və vəzifələri, təbii əsası isə sülhü, dövlətçiliyi, tarixi varisliyi, milli xarakteri nəzərdə tutur. Vətənpərvərlik hissi özünü təsdiq prosesində formalaşır. O, milli şüurun oyanmasına müsbət təsir edir, xalqın bütün məhrumiyyətlərə müqavimət reaksiyası kimi meydana gələrək, tarixi yaddaşın itməməsi, ana dilinin, adət - ənənələrin qorunub saxlanması, inkişafı, mənəviyyətin, milli dəyərlərin oyanışı və milli özünüdərk prosesinin güclənməsi üçün mühüm təkanverici rol oynayır.

Vətənpərvərlik konsepsiyası biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç komponentdən ibarətdir: vətənpərvər münasibət, vətənpərvərlik şüuru, vətənpərvərlik fəaliyyəti. Vətənpərvər münasibət insanın vətənin faydası üçün lazım olan fəaliyyəti həyata keçirmək niyyəti, həmçinin ölkəsinin maddi-mədəni sərvətlərinə daxili pozitiv münasibətdir. Vətənpərvərlik şüuru vətənpərvərlik obyektini ilə vətənpərvərin qarşılıqlı münasibətinin bütün

növlərinin mənəvi tənzimləyicisi, onun şüurunun daxili determinantıdır. Vətənpərvərlik fəaliyyəti isə vətənpərvərliyin real hiss olunan və görünən tərəfləridir (4, c.23).

Milli şüurumuzun mental cəhəti olan vətənpərvərlik eyni zamanda mənəvi dəyər nümunəsidir. Bir xalqın varlığı və milli kimliyinin qorunması üçün son dərəcə önəmli olan vətənpərvərlik əxlaqi normaların və baxışların nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Bütün dəyərlərimiz kimi vətənpərvərlik də təkcə milli varlığımızın deyil, həm də siyasi varlığımızın - dövlət quruculuğu prosesinin- mühüm atributu hesab edilir. Əgər millətin siyasi mədəniyyəti, siyasi şüur səviyyəsi, siyasi proseslərə reaksiya vermək qabiliyyəti yüksəkdirsə, o, azadlıq mübarizəsində minimum qüvvə sərf etməklə böyük uğurlar qazana bilər. Əksinə olan halda isə millət öz milli müstəqilliyinə nail olmaq üçün əzablı və iztirablı anlar keçirməli olur.

XX əsrin sonunda Azərbaycan xalqının tarixində bir çox ağırlı hadisələr baş verdi. 20 yanvar faciəsi (1990-cı il), qaçqınlıq, köçkünlük, erməni vəhşiliyi, torpaqlarımızın işğalı və s. Bunlar tariximizə qanlı səhifələr kimi yazıldı, lakin mental dəyərimiz olan vətənpərvərlik bizi vahid məqsəd ətrafında birləşdirdi, səbirlə və inamla gözlədiyimiz zəfərə qovuşdurdu.

Bilirik ki, insan müəyyən milli dövlətə mənsubiyyət hissini, öz ölkəsinə göstərdiyi emosional hisslərlə bildirir. Belə bağlılıq nəticəsində vətənpərvərlik ayrı-ayrı insanları, sosial qrupları, etnosları birləşdirməklə, ümummilli həmrəylik yaradır. Bu aspektdən vətənpərvərlik milli ideologiyanın əsas tərkib hissələrindən biri kimi, müxtəlif etnik millətləri vahid amal, vahid mənəvi dəyər ətrafında birləşdirir. Məsələn, şəhid sözü islam dini ilə bağlı bir ifadədir. Lakin, "Şəhidlər xiyabanında" ermənilərin əsassız torpaq iddiaları ilə bağlı Azərbaycana qarşı müharibəsində şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş azəri türkləri ilə yanaşı, yəhudi,

xristian, ləzgi, talış, avar və digər xalqların nümayəndələri uyuyur. Bu vətənpərvərlik əxlaqıdır, yüksək mənəviyyat müccəsiməsidir, vicdanın səsidir (1, səh.39) Tariximizin ən şanlı səhifələrindən hesab edilən 44 günlük Vətən müharibəsində də Azərbaycanda yaşayan, dilindən, dinindən, millətindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı hesab edən bütün ölkə vətəndaşları ümumi Vətən naminə həmrəylik hissi nümayiş etdirdilər. Bu tarixi günlərdə xalqın milli ruhu dövlətin siyasəti ilə daha da yüksəldi, bütün xalq səfərbər edildi. Vətən müharibəsi müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik vətəndaşların birliyini, vəhdətini bütün dünyaya göstərdi. Mənəvi-əxlaqi fenomen olan vətənpərvərlik zəfər qazanmış azərbaycanlıların yeni mental keyfiyyətinə çevrildi.

Bu gün Azərbaycan xalqı çoxəsrlik tarixinin şərəfli mərhələsini yaşayır, bütün dünya azərbaycanlıları təsvirəgəlməz qürur və sevinc hissələri keçirir. Azərbaycan xalqı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Milli Ordumuzun 27 sentyabr 2020-ci il tarixdən başlanan əks-hücum əməliyyatları nəticəsində 30 ilə yaxın mənfur qonşumuz Ermənistanın işğal altında saxladığı Qarabağı azad etməklə milli çağdaş tariximizə şanlı səhifə yazdı. Çağdaş tariximizə 44 günlük Vətən müharibəsi kimi daxil olan bu hərbi əməliyyat nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazi bütövlüyü təmin edildi. Hər bir ölkənin həyatında mürəkkəb, böhran vaxtı, düşmənlə savaşa hamını birləşdirən, bütün səylərin mahiyyətini təzahür edən çağırışın çox böyük, əvəzilməz əhəmiyyəti var. Ali Baş Komandan bütün xalqı səfərbər etdi, mübarizəyə qaldırdı, dəqiq məqsədləri göstərdi, hər bir azərbaycanlıyı Qarabağ uğrunda mübarizəyə istiqamətləndirdi. Bu müharibə Azərbaycan ordusunun Qafqazın ən yüksək maddi-texniki təchizata və hərbi

sursata malik olan modern, müasir orduya çevrildiyini bütün dünyaya göstərdi.

Demək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn bütün qaydalarına əməl edən Azərbaycan zorla müharibəyə cəlb edilmişdir. Müharibə dəhşətdir. Oğulsuz ana, atasız övlad, başsız ailə deməkdir... müharibə dağıdılmış şəhərlər, viran qalmış evlər deməkdir... Ancaq bu müharibə bizim üçün Vətən müharibəsidir. O, 27 illik həsrətə, nisgilə son deməkdir, gələcək nəsillərin töhmətindən qurtarmaq deməkdir, bu xalqın necə vətənpərvər bir xalq olduğunu bütün dünyaya göstərmək deməkdir... Bu müharibə Azərbaycanın haqq işinin başa çatması, ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, Şuşaya, Kəlbəcərə, Xankəndinə, Laçına və digər şəhərlərimizə qovuşmaq, bütün sərhədlərimizdə möhtəşəm bayrağımızı dalğalandırmaq deməkdir.

Uğrunda hər bir vətənpərvər azərbaycanlının ölməyə hazır olduğu doğma Qarabağımız bizim əzəli torpaqlarımızdır. Hər daşı, hər ağacı, hər qarışı bizə doğmadır. Bu hər kəsə yaxşı məlumdur. Dosta da, düşməne də. Bu torpaqların bizə məxsus olduğunu sübut edən bir məqama toxunmaq istəyirəm. Erməni barbarları 27 il əvvəl işğal etdikləri bu şəhərləri talan ediblər. Tarixi adidələrimizi məhv ediblər, binaları, yolları bərbad vəziyyətə salıblar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, bu torpaqlarda sonadək qalmayacaqlar. Bu torpaqların öz sahibləri var və onlar gec – tez geri qayıdacaqlar. Belə də oldu. Ordumuzun şanlı zəfərlərinin ardıyla, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin tapşırığı ilə bu şəhərlərin abadlaşdırılmasına, yolların bərpa edilməsinə başlandı.. Bəli, torpağın sahibi, onu dağıdıb, viran edən deyil, abadlaşdırıb, gözəlləşdirəndir. Əsl vətənpərvərlik meydanına çevrilən bu müharibənin milli dövlətçilik tariximizdəki mühüm rolunu nəzərə alan ölkə başçısının müvafiq sərəncamları ilə müharibənin başlandığı 27 sentyabr tarixinin - Anım günü,

AZƏRBAYCAN XALQININ KONSOLIDASIYASINDA KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Şuşanın azad edildiyi 8 noyabr tarixinin isə –Zəfər günü kimi qeyd edilməsi qərara alındı. Bu tarixi zəfər xalqımızın Vətənə, dövlətə, dövlətçiliyimizə, milli bayrağımıza nə qədər bağlı olduğunu göstərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi nəticəsində Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət, eyni zamanda, region ölkələrinin iqtisadi və siyasi əlaqələrinin inkişafı üçün də böyük imkanlar yaratmış oldu.

Bu gün ölkə başçısının rəhbərliyi altında qazanılan qələbələr, xalqımızın birliyi və mətinliyi kiçikdən böyüyə hər kəsi sevindirir və hər birimiz bir daha Azərbaycanlı olmağımızla fəxr edirik.

Ədəbiyyat

1. Z.Ağayeva. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə birgə keçirdiyi “Vətənpərvərlik milli-mənəvi dəyər nümunəsi kimi”. Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr edilmiş “Milli-mənəvi dəyərlər: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı,
2. AzMİU Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi. 2018-ci il.
3. S.Xəlilov. /Mənəviyyat fəlsəfəsi/. Bakı, Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, 2007.
4. Гегель Г. Философская права. Москва, Мысль, 1990.
5. З.Мамедова. Патриотизм как философская правда; Дисс. Канд. филолос. наук. Баку, 1999.

Hər bir dövlətin öz xalqının milli maraqlarına cavab verən konkret ifadə edilmiş siyasəti vardır. Milli dövlətin, cəmiyyətin və ictimai şüurun inkişafının göstəricisi kimi milli medianın tarixi hadisələrdə həlledici rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı media ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin praktiki təcrübəsi aktual gündəliyin formalaşdırılmasında və problemlərin həllində medianın əhəmiyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirdi.

Müasir dünyada yeni texnologiyalar insanlar üçün ən vacib informasiya və kommunikasiya mənbələri kimi tanınır. Qeyd etdiyimiz kimi, media sektoru demokratiyanın qurulmasında və qorunmasında mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Azərbaycanda milli media uzun illərdir ki, ölkə rəhbərliyinin baxışları, hakimiyyət strukturlarının siyasəti və qanunları haqqında vətəndaş cəmiyyətinin məlumatlandırılmasına mühüm töhfə verir. Kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan xalqının qəhrəman tarixi dəyərləri təbliğ olunur, milli quruculuq və milli müdafiə məsələləri qaldırılır və işıqlandırılır, daxili və xarici siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və cəmiyyət sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər öz əksini tapır.

Müharibə zamanı Azərbaycan mediası hakimiyyəti, cəmiyyəti və vətəndaşları qiymətləndirmək üçün müəyyən meyarlar formalaşdırıb. Əflatun Amaşov qeyd edir ki, Azərbaycan xalqı üçün dönüş nöqtəsi sayılan bu dövrdə KİV inteqrasiya funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür: “Azərbaycan jurnalistikası 44 günlük Vətən

* AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun əməkdaşı, f.ü.f.d., dos.

müharibəsində kifayət qədər mütəşəkkil təmsil olundu. Media monolit komanda kimi prosesdə aktiv iştirak etdi. Ordumuzun, digər dövlət qurumlarımızın müharibəyə ciddi və məsuliyyətli şəkildə kökləndikləri kimi, kütləvi informasiya vasitələrimiz də bu səfərbərliyə adekvat yanaşma ortaya qoydu. Məsələyə ümumi baxış budur.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, medianın müharibə dövründəki fəaliyyətini ayrılıqda götürmək düzgün olmaz. Cəbhəyə doğru böyük axın var idi. Əsgərə, hərbiçilərimizə dəstək axını. Hər kəs hansısa formada orduya kömək göstərməyə çalışdı və bunu etdi. Jurnalistlər xalqın bu monolitliyini istər yerli, istərsə də beynəlxalq ictimaiyyətə göstərdilər, məsələni peşəkarlıqla işıqlandırdılar. Qələbəmizdə həmrəyliyimiz başlıca rol oynadı. Söhbət xalq-hakimiyyət, xalq-ordu həmrəyliyindən gedir. Media isə hər iki qütblə həmrəy oldu". (1)

Bildirmək lazımdır ki, müharibə şəraitində cəmiyyətin və mətbuatın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi hələ XIX əsrin ortalarında aktuallaşmağa başlamış, bu mövzuya aid tədqiqatlar isə XX əsrin 1960-cı illərində ABŞ-da meydana gəlmişdir. (2) Artıq 1990-cı illərdə mövzu ilə bağlı tənqidi müzakirələr artmağa başlamış və bu sahədə problemlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi məsələsi güclənmişdir.

Plüralist və multikultural Azərbaycan cəmiyyətində KİV-lər lazımi kontent yaratmaqda, xalq üçün aktual olan məsələləri və problemləri işıqlandırmaqda ısrarlıdırlar. Vətən müharibəsi dövründə KİV ümumi Azərbaycan identikliyinə vacibliyini irəli sürmüş, ümumi düşmən qarşısında xalqın milli maraqlarının müdafiəsində birləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, KİV öz yazılarında əhalinin əhval-ruhiyyəsini və gözləntilərini ifadə edirdi. Məhz buna görə KİV ictimai rəy sorğuları ilə yanaşı, hökumətlə cəmiyyətin vəhdəti, siyasi fəaliyyət gündəliyinin ümumi razılaşdırılması üçün

zəruri amil kimi çıxış edirdi.

Məlumdur ki, müharibə zamanı düşmən ictimai rəyi mənfi istiqamətə yönəltmək üçün uydurma informasiyanın yayılmasında sosial şəbəkələrdən tam şəkildə istifadə edirdi. Hücumun məqsədi Azərbaycan əhalisində şübhə və çaşqınlıq yaratmaq idi. Lakin 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı çoxmillətli ölkəmizin vətəndaşları yalan, mənfi, düşmən baxışlar və dezinformasiya ilə mübarizə aparmaq üçün sosial şəbəkələrdən geniş istifadə edirdilər. Bununla da Azərbaycan cəmiyyəti ictimai rəyin müsbət mənadada formalaşmasına səbəb olmuş, Azərbaycan Ordusunun və onun Ali Baş Komandanı, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qəhrəmanlıq nailiyyətlərinin təbliğinə öz töhfəsini vermişdir.

Vətən müharibəsi bir "daha təsdiq etdi ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən yürüdülmən siyasət xalqı birləşdirən siyasətdir. Azərbaycanın haqlı və ədalətli mövqeyi şəxsi ambisiyalardan imtina etməyi və milli maraqlar naminə vahid qüvvəyə çevrilməyi tələb edir. Bu gün qürur duyuruq ki, xalq olaraq gücümüzün mənbəyi olan milli birlik dövlətin siyasi dəyəridir. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə daxildəki həmrəylik, milli birlik, vahid amal uğrunda birləşməyimiz bizə əlavə güc verdi, imkan vermədi ki, bəzi mənfur xarici dairələr Azərbaycanda öz çirkin planlarını həyata keçirsinlər. Müharibənin nəticələrinin bizə verdiyi əlavə üstünlüklərdən biri də ondan ibarətdir ki, artıq Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə etiraz və xalqın haqq və ədalət tələbi ölkə siyasətçilərini birləşdirən əsas faktorlar sırasına daxil olub. Siyasi partiyaların rəhbərləri özlərinin birgə bəyanatlarında Ermənistanın işğalçılıq siyasətini qınayırlar. Bu bəyanatlarda Vətən müharibəsinin getdiyi dövrdə mülki əhalinin yaşadığı şəhər və kəndlərin raket atəşinə tutulması faktlarının beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən insanlığa qarşı cinayət əməli kimi qiymətləndirilməsi tələb

olunurdu. Amma görünən odur ki, dünyanın aparıcı dövlətləri, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları hələ də xalqımızın bu haqq səsinə eşitmək və görmək istəmirlər". (3)

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Prezidentinin 2020-ci ilin payızında milli və dünya kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi çoxsaylı müsahibələri dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında həqiqəti öyrənməyə imkan vermişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev müntəzəm olaraq öz nitqlərində Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları və onun dağıdıcı mənfur siyasəti, müharibənin bütün dəhşətlərini yaşayan Azərbaycan xalqının müsibətləri və məhrumiyyətləri haqqında söz açaraq qeyd edirdi ki, "Azərbaycan 44 gün ərzində parlaq qələbə qazanaraq Ermənistanı məğlub etdi, işğala son qoydu. Bu 44 günün hər günü bizim şanlı tariximizdir. Hər gün Azərbaycan Ordusu irəli gedirdi, hər gün yeni şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr, yüksəkliklər azad edilirdi. Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti bir amalla vuruşurdu ki, bu işğala son qoyulsun, bu haqsızlığa son qoyulsun, ədalət zəfər çalsın, tarixi ədalət zəfər çalsın və buna nail olduq.

Azərbaycan əraziləri 30 ilə yaxın işğal altında idi. 1990-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti torpaqlarımızın işğal altına düşməsinə səbəb olmuşdu. Əslində, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti hələ 1980-ci illərin sonlarından başlamışdı. O vaxt indiki Ermənistan Respublikasında yaşamış 100 minlərlə azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salındı. Zəngəzur, Göyçə, İrəvan mahalı bizim tarixi torpaqlarımızdır. Bizim xalqımız bu torpaqlarda əsrlər boyu yaşayıb, ancaq Ermənistan rəhbərliyi o vaxt 100 minlərlə azərbaycanlıni öz doğma torpaqlarından didərgin salmışdır. Ondan sonra Dağlıq Qarabağda eyni mənzərə müşahidə olunurdu, Ermənistan tərəfi zor gücü ilə Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı hərbi cinayət törətmişdir, Xocalı

soyqırımını törətmişdir. Ondan sonra 1992-ci ilin may ayında Şuşa şəhərinin və Laçın şəhərinin işğala məruz qalması Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında coğrafi bağlantı yaratmışdı. 1993-cü ilin aprel ayında Kəlbəcər rayonunun işğal altına düşməsi bizim vəziyyətimizi daha da ağırlaşdırdı və faktiki olaraq sonrakı işğalçılıq siyasətinin davam etdirilməsinə səbəb oldu". (4)

Fikrimizcə, Vətən müharibəsi dövründə media özünü təkcə informasiya mənbəyi kimi deyil, həm də hakimiyyət strukturları ilə cəmiyyət arasında etimada və kommunikasiyaya görə məsuliyyət daşıyan ictimai proseslərin koordinatoru kimi göstərib. Məsələn, Bakı Politoloqlar Klubunun rəhbəri Zaur Məmmədov informasiya savaşında KİV və siyasi ekspertlərin üzərinə böyük yük düşdüyünü bildirib və bu səbəbdən də onların qarşılıqlı əlaqədə daha sıx əməkdaşlığının zəruriliyini vurğulamışdır. (5)

Belə qənaətə gəlmək olar ki, müharibə dövründə KİV ictimai narahatlıqlara müsbət sakitləşdirici təsir göstərmiş, çaxnaşmanın qarşısını almaq üçün güclü potensial nümayiş etdirmiş və erməni təcavüzkar qarşısında xalqın birləşməsinə kömək etmişdir.

Nəzərə çatdıraq ki, ictimai rəy müharibə zamanı hadisələrin KİV-də işıqlandırılmasına çox böyük təsir göstərmişdir. Hərbi əməliyyatların gedişi və cəbhədəki vəziyyət haqqında məlumatlandırılması Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tvitterdəki hesabından verilən informasiyaya, həmçinin onun müsahibələrinə və çıxışlarına əsaslanırdı.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, kontentin kəmiyyət təhlili üçün KİV-də məlumatların əsas məcmusunu müəyyən etmək lazımdır. KİV-də yayılan məlumatlar Müdafiə Nazirliyinin, aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən onların onlayn nəşrlərinin hesabatlarından götürülüb. Kəmiyyət kontent-analizindən istifadə edərək bildirək ki, "he-

sabat dövründə yerli və xarici KİV-in, həmçinin feysbuk, tvitter, teleqram, instaqram sosial şəbəkələri və yutub kanallarının monitorinqi zamanı maraqlı doğuran 8089 məlumat təhlil edilib. Onlardan 3533-ü Azərbaycan, 2663-ü Ermənistan, 255-i Rusiya, 33-ü digər xarici ölkələrin saytlarına, həmçinin 1605 məlumat isə sosial şəbəkələrə aiddir.

Qeyd edilən dövrdə aparılan xarici KİV-in monitorinqi zamanı maraqlı doğuran 11 məqalə ingilis dilindən tərcümə edilərək yerli KİV-də dərc olunması üçün hazırlanıb, həmin məqalələrdən 4-ü dərc olunub. Əlavə olaraq xarici ekspertlərdən alınmış üç müsahibə rus dilində hazırlanaraq yerli KİV-də dərc olunub.

Hesabat dövründə geniş ictimaiyyətin məlumatlandırılması və KİV-lə işin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif səpkili 14 media-tur keçirilib.

Müdafiə Nazirliyinin veb saytında yerləşdirilən məlumatlara istinad edərək, bildirək ki, Müdafiə Nazirliyi tərəfindən ümumilikdə 723 məlumat hazırlanıb. Bundan 565 məlumat rus, 550 məlumat isə ingilis dilinə tərcümə edilərək nazirliyin rəsmi internet sahifəsində, o cümlədən feysbuk, tvitter, teleqram, instaqram sosial şəbəkələrində və yutub kanalında yerləşdirilib.

Müdafiə Nazirliyinin yutub kanalında yerləşdirilən videolara yazılmış mətnlərin 372-si rus, 369-u ingilis dillərinə tərcümə edilib. Hərbi-vətənpərvərlik və digər mövzularda keçirilən tədbirlərlə bağlı 3418 foto və 429 videomaterial rəsmi internet sahifəsinə yerləşdirilib.

Kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) daxil olan 60 sorğu cavablandırılıb, bundan 15-i rus, 7-si isə ingilis dilinə tərcümə edilib. Hərbi hissələrdə çəkilişlər aparılması üçün televiziya kanallarının nümayəndələrinə 95 icazə məktubu verilib. Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təşkil olunan tədbirlərin işıqlandırılması məqsədilə

informasiya agentliklərinin nümayəndələrinin 27 tədbirdə iştirakı təmin edilib. (6; 7)

Bu il yanvarın 1-dən iyunun 30-dək Müdafiə Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi və sosial şəbəkə hesablarında paylaşılan məlumatların statistikasına, eləcə də mətbuat sahəsində görülən işlər barədə yarımillik hesabat hazırlanıb.

İşğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının Mühəndis Qoşunları tərəfindən minalardan və partlamamış döyüş sursatlarından təmizlənməsi işləri media nümayəndələrinə praktiki nümayiş etdirilib. Jurnalistlər, həmçinin Azərbaycan Ordusunun silahlanmasına yeni qəbul edilən müasir mühəndis texnikasının fəaliyyətini səhra şəraitində izləyiblər.

Media-tur çərçivəsində jurnalistlər Ağdam rayonunda yeni quraşdırılan modul tipli hərbi hissələrdə yaradılan məişət şəraiti ilə də tanış olublar. Bundan əlavə, bu rayonun ərazisində yerləşən Türkiyə-Rusiya Birgə Monitorinq Mərkəzinin açılış mərasimində də KİV nümayəndələri iştirak ediblər.

Hesabat dövründə nazirliyin feysbuk sahifəsində 1087, instaqram sahifəsində 1087, teleqram sahifəsində 1082 məlumat paylaşıb, tvitter sahifəsində isə 1087 tvit yerləşdirilib. Müdafiə Nazirliyinin yutub kanalına ümumilikdə 410 video yüklənib. (7)

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, plan işində KİV-lə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi hər iki tərəfin bir-birini şərtləndirdiyi və təsir göstərdiyi sosial sistem kimi təhlil edilir. Belə ki, hərbi şəraitdə KİV-lə cəmiyyət arasında nisbət iki sistem arasında qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı asılılığın mürəkkəb nisbəti kimi başa düşülür.

Müharibə şəraitində cəmiyyət öz məqsədlərinin böyük bir hissəsinə yalnız media sektoru vasitəsilə nail ola bilər. Əksinə, KİV-in fəaliyyəti cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətə hazır olmasından asılıdır. Buna əsaslanaraq demək olar ki, hər bir tərəf digər tərəfin

üstünlüklerini təmin etməklə, səmərəli və effektiv əməkdaşlıq standartlarının formalaşmasına zəmin yaradır.

Beləliklə, media cəmiyyət ilə dövlət strukturları arasında vasi-təçiliyi öz üzərinə götürməklə ictimai proseslərə əhəmiyyətli də-rəcədə təsir göstərib. Müharibə zamanı cəmiyyətin media ilə qar-sılıqlı əlaqəsi bütün cəmiyyətin səfərbər olmasını şərtləndirib.

Ədəbiyyat

1. <https://525.az/news/155488-veten-muharibesi-ve-azerbaycan-mediasi-eflatun-amasov-yazir>
2. Knightley Ph. The First Casualty – the War Correspondent as Hero & Myth-Maker from the Crimea to Iraq, Johns Hopkins, Baltimore, 2004
3. https://azertag.az/xeber/Ali_Bas_Komandan_Ilham_Aliyev_Qarabag_Azerb_aycandir_realligini_resadetli_Ordumuzun_gucu_ile_butun_dunyaya_subu_t_etdi-1919920
4. <https://president.az/articles/48793>
5. <https://apa.az/az/xeber/daxili-siyaset/Vtn-Muharibsi-v-postmuharib-dov-rund-KIV-v-beyin-mrkzlrinin-rolu-qarsidaki-hdflr-movzusunda-tdbir-kecirilib-colorredVIDEOcolor-633373>
6. www.mod.gov.az
7. <https://ted.az/az/view/news/34160/mudafie-nazirliyi-resmi-internet-sehifesinde-ve-sosial-shebeke-hesablarinda-paylashilan-melumatlarin-statistikasini-achiqalayib>
8. Niyazov X. Dövlət informasiya siyasəti (KİV timsalında). Bakı: "Time Print" MMC., 2016. 324 s.

Səidə ƏLİYEVƏ*

“ÜMİDLƏRİN İZİ İLƏ” GETDİKDƏ

Şəmil Sadiq və Müşfiq XANın qələmə aldıkları «Ümidlərin izi ilə» romanının əsas ideyası milli üstünlük ideologiyasının doğurduğu təhlükənin bədii təzahüründən ibarətdir. Yazarlar bu təhlükəni Cənubi Qafqaz sakinlərinin talelərinə faciəvi təsiri ilə açıqlayırlar. Roman millətçi-faşist dünyagörüşünün müasir təzahürlərinin, bu dünyagörüşün törətdiyi ictimai ziddiyyətlərin və insanların talelərinə təsirinin oxucuya çatdırılması baxımından maraqlıdır. Milli üstünlük ideologiyası bir tərəfdən bu ideologiyanın daşıyıcılarının daxili aləmini dağıdır. Digər tərəfdən isə zorakılığa və cinayətçılığa geniş imkanlar yaradır.

Vaskanyanın daxili aləmi əsərin sonunda yekun epizodda aydın verilmişdir. Bu epizodda öz əksini tapmışdır: «Qüdrətov kəndə o vaxt çatdı ki, Vaskanyan artıq Məhəmmədi öldürmüş, amma yeniyetmə ilə birlikdə aradan çıxmağa macal tapmamışdı. Məhz həmin vaxt mayor onu ələ keçirərək ifşa edə bilmişdi. Albertin yanındakı Kolya adlı yeniyetmə oğlan isə əslində onun öz oğlu idi... Azərbaycanlı girov qadın – Aytəkəndən olan oğlu...» Vaskanyanın sonda həbs edilməsi ultra-millətçiliyin müflisliyini ifadə edir.

Mənəvi müflisliyin bir əlaməti rəqib tərəfin üstünlüyündən qorxusudur. Epizodik surət olan Baqdasaryan döyüşdə onun iki qardaşını və oğlunu öldürmüş və qəhrəmancasına şəhid olmuş Səlimin cəsədinin təhqir edilməsini qəbul edə bilmir: «İt uşaqları, siz ancaq ölüdən qisas almağı bacarırsınız. O kişi kimi döyüşdü, son nəfəsində də sizi qırıb sonra öldü! Siz isə... Lənətə gələsiniz hamınızı! O Türk olsa da, qəhrəmandır!» Bu epizodik surətlə müəlliflər türkün igidliyini qabardılar. Hətta düşmən tərəfin də

* O.E. Kutafin adına Moskva Dövlət Hüquq Universiteti əməkdaşı

bu şücaət qarşısında aciz qaldıqları romanda əksini tapmışdır.

Vaskanyan özündən başqa digər insanlara əziyyət verir. Romanda Aytəkinin zorakılıq nəticəsində Vaskanyandan hamilə qalması əsir qıza dərin mənəvi zərbə vurur. Aytəkin gündəliyində yazırdı: «Bu uşağı dünyaya gətirə bilməzdim. Artıq öz cismimdən iy-rəndiyim kimi, ruhumdan da iy-rənirdim».

Romanda zorakılıq nəticəsində doğulan uşağın Təpəgözlə müqayisə edilməsi özlüyündə düşündürücüdür. Bu doğulacaq uşağın da əslinə qənim kəsiləcəyi məlum idi. «Təpəgöz türk ərinin zorladığı mələkdən dünyaya gəlmiş dünyanı udacaq qədər məkrli olmuşdu. Təpəgözün nə anası, nə də atası şər idi. Bəlkə də, anası şər olmuşdu, amma ən azından atası şər qüvvə olmamışdı. Amma mənim bətnimdəki şərdən, zalımdan törəmişdi axı. Onun dünyaya nə qədər düşmən kəsiləcəyinə kim zəmanət verə bilərdi». Bu müqayisə ilə müəlliflər mifik «böyük» dövlətin yaradılması ideologiyasının törədə biləcəyi təhlükənin mahiyyətini bədii şəkildə açıqlaya bilmişlər.

Romanda milli üstünlük ideologiyasını təbliğ edən qüvvələrin iqtisadi maraqları da əks etdirilmişdir. «Böyük» ideyalardan danışan düşmən millətçiləri və insan hüquqları ideyasını əlində bayraq edən «qərb» vətəndaşları Kəlbəcərin qızıl yataqlarında əsir götürülmüş azərbaycanlıların qul kimi istifadə etməsini normal hal kimi qəbul edirlər. Fransız Fabian Soisson Vaskanyanla iş birliyi qurmuş, Kəlbəcərdəki qızıl yataqlarını işlədən əcnəbidir. Aytəkinini özü ilə Fransaya gətirir. Aytəkinə hətta bəzi sirləri danışır: «Dünən bizim şirkətdə işləyən bütün əsirləri yığdılar. İşçilər dedilər ki, onların hamısını gecə ilə öldürüblər. Bilirsən niyə? Çünki sizin tərəfdən kəşfiyyat burda əsirlərin olduğunu müəyyənləşdirib. Deyirlər, ola bilsin ki, qəfil hücum da etdilər sizinkilər». Maraqlıdır ki, «demokrat» Fabian Soisson Aytəkinini geri Vaskanyana əsirliyə təhvil verməkdən belə çəkinmir, Aytəkinini fahişəxanaya zorla düşməsinə kömək edir. Fabianın simasında müəlliflər Qərbin ikiüzlü münasi-

bətini açıqlaya bilmişlər.

Romanın əsas ideyası əsərin təhkiyəsinə, süjet və kompozisiyasına önəmli təsir göstərərək, əsərin janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. «Ümidlərin izi ilə» romanının təhkiyəsi öz sənədliliyi ilə seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, romanda MTN-nin arxiv materiallarından geniş istifadə olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, romanda təhkiyə Aytəkinin apardığı «Girov qadının xatirələri» gündəliyi əsasında qurulmuşdur. Bir tərəfdən, gündəlik forması arxiv materiallarının daha ətraflı oxucuya bədii formada çatdırmağa imkan verir, digər tərəfdən isə Xocalı faciəsinin dəhşətlərini xocalıların xatirələri ilə verməyə şərait yaradır. Gündəliyi başlayarkən Aytəkin qeyd etmişdir ki, «oxuyanların da məni başa düşəcəyinə ümid edirəm».

«Ümidlərin izi ilə» romanının süjeti iki əsas süjet xətləri ilə səciyələnilir. Birinci süjet xətti milli üstünlük ideologiyası realizə edildikdə yaranan ziddiyyətləri açıqlayır. İkinci süjet xətti isə universitet tələbələri olmuş Aytəkin Səfərova və Ramil İbrahimovun məhəbbəti və taleləri ətrafında qurulmuşdur. Birinci və ikinci süjet xətləri Aytəkin ilə əlaqəlidir. Lakin birinci süjet xətti çərçivəsində Aytəkin ümumiləşdirilmiş obraz kimi çıxış edirsə, ikinci süjet xətti çərçivəsində - fərdi şəxsiyyət kimi iştirak edir. Birinci süjet xətti çərçivəsində Aytəkin əsir düşmüş qadın obrazını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, romanda ikinci dərəcəli obrazlar sırasında digər əsir qadın obrazları da mövcuddur. Məsələn, romanda təsvir edilən Rəna adlı qadının epizodik surəti. Bu surət vasitəsi ilə müəlliflər bu qadının başına gələn olaylarla Aytəkinin tək olmadığını, əsirlikdə olan qadınlarımızın əzaba düşər olmalarını göstərməyə cəhd edirlər: «Bu qadınlardan biri Rəna idi. Ata-anasının və həyat yoldaşının gözü qabağında öldürülməsindən sonra dili tutulmuş, üz-gözü əyilmişdi. 30-32 yaşlı olan bir gəlin idi. Qorxudan 3 aylıq uşağını da salmışdı». Qeyd etmək lazımdır ki, romanın iki süjet xətti bir nöqtədə birləşir – Xocalı faciəsində. Romanda bir sıra yardımçı süjet xətləri mövcuddur. Onlar əsas mövzunun başa düşülməsinə xidmət göstərir.

«Ümidlərin izi ilə» romanının kompozisiyasında Xocalı faciəsinin təsviri xüsusi yer tutur. Xocalı faciəsi romanda kompozisiyanın düyünü kimi çıxış edir. Xocalı faciəsi romanın əsas qəhrəmanlarının sındırılmış ümidlərinin, məhv olmuş həyatlarının rəmzi kimi çıxış edir. Romanda bu soyqırım yazarlar tərəfindən canlandırılır: «Quşbaşı qar yağan sərt qış gecəsi. O gecə dəhşət yaşadı Xocalı. Elə bir dəhşət ki, hələ yer üzü belə müsibət, belə vəhşilik görməmişdi. Evlərə-eşiklərə od vuruldu, torpaq qana qərq edildi o gecə. Düşmənlər rəhm diləyən qocaya, xəstəyə, qadına aman vermədi. Uşaqlar valideynlərinin gözləri qarşısında xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilirdilər. Xocalının neçə-neçə qeyrətli oğlu erməni diğələrinin qəbirləri üstündə qurbanlıq kəsildilər. Qız-gəlinlər əsir alındılar. Aramsız güllə yağışından qurtulub ayağı yalın, başı açıq halda meşələrə, dağlara üz tutanların çoxusu yolda dondu, qar uçqunlarına düşdü». Xocalı əsərdə canlı obraz kimi təsvir edilir, əsərin qəhrəmanı Aytəkinin monoloqunda canlandırılır: «Bilmirəm, mənmi şəhərim üçün böyük həsrət çəkmişdim, şəhərimi öz yetirmələrinin hənirtisi, ayaq səsləri, gülüşü, davası, əyləncəsi üçün darıxmışdı? Əlimi şəhərimin boynuna salmaq istəsəm də, o rədd edirdi. Ola bilsin ki, mənə ləkələnmiş görüb, özünün də mənə bulaşmamasını istəyirdi, ya da küsmüşdü, incimışdı. Məncə, şəhərim küsmüşdü, bütün yetirmələrindən küsmüşdü. Axı o da mənə kimi, zorlanmış, tapdalanmış, ləkələnmiş, əzilmişdi. O da mənə kimi, kimsəsiz idi hazırda. O da dərdini deyəcək, şikayətini edəcək bir həmdərd tapa bilmirdi. Yəqin ki, elə incimışdı o təbiət gözəli».

Romanın iki əsas süjet xətti Aytəkin və Xocalı obrazları ilə yanaşı, həm də «Ümid» ilə birləşdirilir. Təsadüfi deyil ki, «ümid» sözü əsərin adında xüsusi vurğulanır. «Ümid» məhz müstəqil obraz kimi əsərdə təqdim edilmişdir. Aytəkinlə dialoqda Ümid canlı bir varlığın düşüncəsi kimi təsvir edilir. Aytəkin ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, «ümidlər daha mənə təsəlli ola bilmirdi. Gizlənməyə yer axtarırdı, amma tapa bilmirdi. Axı harda gizlənə

idi? Həsrətdən deşik-deşik olan qəlbimdə, məkanı murdarlanmış ruhumda, yoxsa şərəf və namusunun pozulduğunu gördüyü üçün kor olmuş gözlərimdə? Gizlənə bilmirdi, lüt-üryan halda qarşımda diz çökdü ümidlərim».

Daha sonra Aytəkinlə Ümid arasında dialoqda məhz Ümidin, yəni qeyri-insani varlığın, cansız əşyanın ümumiləşdirilərək təsvir edilməsi Aytəkinin deyil, həm də romanda təsvir edilən digər sürətlərin həyatları və Azərbaycanın taleyi ilə əlaqəlidir. Ümid vasitəsi ilə Aytəkinin sonrakı taleyinə də işıq salınır. Bu Aytəkinlə Ümidin dialoqunda əksini tapır. Ümidin «Mən də tükəndim»,-dedi. Səni bu qədər aldatdığım üçün mən də tükəndim. Axı sənənin yaşamağın üçün lazımam mən. Mənsiz sənənin yaşamağın mənasızdır» fikirləri ilə ümitsiz yaşamağın mənasız olduğu qabardılır. Müəlliflər tərəfindən ümidlər olmadıqda insanın məhv ola biləcəyi xüsusi vurğulanır: «Siz hamınız beləsiniz, əvvəl bizi qovur, gözünüzdən önündən çəkilən kimi ehtiyac duyursunuz, sonra da geri çağırırsınız. Biz gəlmədiyimiz zaman isə siz ölürsünüz. Ümidlər isə heç zaman ölmür, onlar sadəcə yaşayır».

Əbədi yaşamağa qadir Ümid müəlliflərin Qarabağ münəqişəsinə və onun inkişaf perspektivlərinə milli romançılığımızda yeni yanaşmanın formalaşma prosesini əks etdirir. Son iyirmi il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında «Qarabağ romanı» kimi qəbul edilən janr forması yaranmışdır. Adətən «Qarabağ romanında» münəqişənin perspektivləri ya pessimist, yaxud qeyri-müəyyən şəkildə verilir. «Ümidlərin izi ilə» romanında isə perspektivlər optimist şəkildə verilir, Azərbaycanın parlaq gələcəyi aydın göstərilir. Bu da Azərbaycanda baş verən inkişafın təsiri altında fərdi və kütləvi şüurun transformasiyasını əks etdirir, eyni zamanda «Qarabağ romanı» janr formasına yeni çalarlar gətirir.

YENİ DÜNYA DÜZƏNİ VƏ QARABAĞ

Giriş

XXI əsrin ilk 20 ili mövcud Dünya Düzənində ciddi sınımların mövcud olduğunu, müvəqqəti neytrallaşdırılmış ziddiyyətlərin kəskinləşdiyini, beynəlxalq münasibətlərdə yeni çatların əmələ gəldiyini meydana çıxardı. Bütün yer kürəsini əhatə etmiş COVID-19 pandemiyası dünyanın yeni çağırışlarla qarşılaşdığını və onların həllində yeni beynəlxalq münasibətlər arxitekturasının yaradılması ehtiyacını ortaya qoydu. Qlobal iqlim dəyişikliyi, Sənaye İnqilabı 4.0 cəmiyyətlərin həyatında ciddi keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olsa da, idarə edən elitələr dövlətdaxili və dövlətlərarası münasibətlərdə yenilənməyə, dəyişimlərə konservativ yanaşma nümayiş etdirirlər və apardıqları siyasət hələ də XX əsr paradigmaları üzərində qurulur. Nəticə kimi, Rusiya Federasiyasının qonşu dövlətlərə siyasi və ərazi iddialarının, müxtəlif bəhanələrlə Ukraynaya qarşı açıq hərbi aqressiyasının şahidi oluruq. Dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətinin bu təcavüzə birmənalı və vahid mövqedən münasibəti hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra, yeni Dünya Düzəninə formalaşmasında daha konkret strukturun yaranacağına şübhə yeri qoymur.

Mövcud Dünya Düzəninə formalaşması

Mövcud Dünya Düzəninə necə formalaşdığını anlamaq üçün tarixə kiçik ekskurs edək.

Qədim zamanlardan bəri Dünya Düzəni gücə dayanırdı. "Kim güclüdürsə haqlıdır" prinsipi minilliklər boyu ətrafdakılarla münasibətlərdə dominant prinsip idi. İlk dəfə Avropada dağıdıcı Otuzillik müharibədən (1618-1648) sonra 1648-ci ildə Vestfaliya sülh

müqaviləsi beynəlxalq münasibətlər sisteminə dövlət suverenliyi və digər xalqların daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini daxil etdi.

Növbəti Vyana Dünya Düzəni (1815) Napoleon müharibələrindən sonra 1815-ci ildə Vyana şəhərində bağlanmış sülhdən sonra bərqərar oldu. Dünya Düzəninə bu formasında qalanlarından daha çox təsirə malik olan suveren dövlətlər - Böyük (Qüdrətli) Dövlətlər xüsusi olaraq fərqləndirilirdilər. Nəticədə, belə bir düzən müstəmləkəçilik dövrü üçün əsas oldu və imperiyaların formalaşmasına imkan verdi. Dünya nizamı müstəmləkə imperiyalarının çiçəklənməsi ilə digər bölgələrə yayılaraq Dünya Düzəninə çevrildi.

Versal Dünya Düzəni (1918-1939) - Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsində Versal sülh müqaviləsinin bağlanmasından İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrü əhatə etdi. Çoxmərkəzli dünya formalaşdı və mühüm qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi qalanların maraqları nəzərə alınmaqla Böyük Dövlətlər arasında qarşılıqlı razılaşmalar yolu ilə həyata keçirilməyə başlandı. Dünya Düzəninə qorumağa, beynəlxalq sistemin sabitliyinin pozulmasının qarşısını almağa yönəlmiş Millətlər Liqası yaradıldı. Lakin bu beynəlxalq təşkilatın təcrübəsizliyi və təsir mexanizmlərinin yoxluğundan kifayət qədər effektiv olmadığı bəlli oldu. Bu dövr dörd imperiyanın - Osmanlı, Avstriya-Macaristan, Almaniya və Rusiya imperiyalarının süqutu ilə başladığından, bəzən, "postimperiya Dünya Düzəni" dövrü adlandırılır.

Yalta-Potsdam Dünya Düzəni (1945-1991) - Yalta və Potsdamda keçirilən konfranslarda, eləcə də 1945-46-cı illərdə müharibədən sonrakı tənzimlənmədə formalaşmışdır. Dünya Düzəni çoxqütblüdən ikiqütblüyə dəyişdi. Dünya ABŞ və SSRİ-nin rəhbərliyi ilə iki antaqonist bloka bölündü. 1949-cu ildə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə antikommunist müqavimətin təşkili və SSRİ-nin təsirini azalt-

maq üçün NATO bloku yaradıldı. Cavab olaraq SSRİ Şərqi Avropada loyol sosialist dövlətləri yaratdı, onları Varşava müqaviləsi təşkilatında birləşdirdi. Dünyada “Soyuq müharibə” başladı. Eyni zamanda bu dövrdə müəyyən çəkiyə malik BMT, ATƏT və s. beynəlxalq təşkilatlar yarandı.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Postsovet Dünya Düzəni (1991-2022/2023) formalaşmışdı. Bu düzən ABŞ-ın beynəlxalq münasibətlərdə dominant rola sahiblənməsi və təkqütblü kimi səciyyələndirilir. Beləliklə, Dünya Düzəni sistemlərinin təkamülü “Böyük Dövlətlər” qrupundan ikiqütblü dünyaya, daha sonra isə birqütblü dünyaya keçdi. Hazırda o, formalaşmaqda olan hansısa yeni quruluşa doğru irəliləmək məcburiyyətindədir.

Mövcud Dünya Düzəninə sonu

XXI əsrin ilk onilliyində dünyada qlobal dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, Çin Xalq Respublikasının iqtisadi-hərbi qüdrətinin artması, enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin bahalaşması hesabına Rusiya Federasiyasının dirçəlməsi, Hindistan, Braziliya, Cənubi Koreya kimi yeni iqtisadi inkişaf lokomotivlərinin meydana çıxması, Avropa ölkələrinin sürətlə təmərküzləşərək Avropa Birliyini yaratmaları və s. dünyanın sürətlə dəyişdiyinin göstəricisidir. Qloballaşma prosesləri, müasir informasiya texnologiyalarının həyatın bütün sahələrinin sürətlə dəyişməsi ümid yaradırdı ki, uzunmüddətli stabil inkişaf yoluna qədəm qoyuruq. Artıq qitələri, ölkələri bürüyən dağıdıcı müharibələrin, olsa-olsa, qarşısı tez alınan lokal hərbi toqquşmalarla əvəzlənməsi gözlənilirdi.

Daha bir gözlənti bundan ibarət idi ki, baş verə biləcək təlatümlərin qarşısını, fəaliyyətində müəyyən çatışmazlıqlar olmasına baxmayaraq, bütün ölkələrin üzv olduğu beynəlxalq təşkilat - BMT ala biləcək. İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində əsas rol oynayan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə görə, onun məqsədi “gələcək nəsilləri müharibənin bəlalərindən qorumaqdır”. BMT “sülhə təhdidləri aradan qaldırmaq”, “təcavüz aktlarını və sülhün digər pozuntularını” dayandırmaq, beynəlxalq mübahisələri sülh yolu ilə həll etmək üçün kollektiv fəaliyyətə çağırır [8]. Bu məqsədlə Nizamnamədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının istifadə edə biləcəyi sanksiyalar da daxil olmaqla geniş spektrli qeyri-hərbi vasitələr var. Ekstremal hallarda Təhlükəsizlik Şurası hərbi müdaxilə haqqında da qərar verə bilər. Təxminən 2022-ci ilin əvvəlinə vəziyyət belə idi.

2008-ci ildə Rusiya Federasiyası Gürcüstana hücum etdi və ərazisinin təxminən 20%-ni işğal etdi. 2014-cü ilin fevralında Rusiya Ukraynaya Kırımın tam, Donetsk və Luqansk vilayətlərinin bir hissəsinin marionet hərbişdirilmiş “xalq respublikaları” şəklində işğalı ilə başa çatan hücum etdi [4]. 2015-ci ildən Rusiya qoşunları Suriya ərazisində daimi hərbi bazalar yaradıb və rejimin əleyhinə çıxan qüvvələrə qarşı hərbi əməliyyatlar aparır. 2022-ci ilin yanvarında Rusiya başda olmaqla KTMT-nin hərbi birləşmələri “dövlət çevrilişi”ni önləmək üçün Qazaxıstan Respublikasına yeridildi. 24 fevral 2022-ci ildə Rusiya Federasiyası Ukraynaya qarşı yeni işğalçılıq müharibəsi başladı. Bütün bu hərbi aqressiyalara V.Putinin 2007-ci ildə Münhen təhlükəsizlik konfransındakı məlum çıxışı təkan verdi [6]. Rusiya son 15 illik fəaliyyəti ilə mövcud Dünya Düzəni darmadağın etdi və yeni düzəni yaratdığını labüd etdi.

BMT-nin, bir çox dünya dövlət başçılarının səyinə rəğmən Rusiya hərbi birləşmələri əməliyyatları dayandırmır, hərbi müdaxilənin məshtabı kiçilsə də intensivliyi azalmır. Hətta BMT-nin Baş katibi Antoniu Quterreşin Rusiya və Ukrayna prezidentləri ilə görüşü nəticəsiz qaldı. Çünki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının

üzvü olan beş nüvə dövləti veto hüququndan istifadə edərək hər hansı bir qərarın qarşısını ala bilir və bu, onun səmərəsizliyinin mühüm səbəbidir. BMT Təhlükəsizlik Şurasındaki hazırkı vəziyyət onu nümayiş etdirir ki, dünyada sülhün keşiyində dayanmalı olan quruma beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq qonşu ölkəyə qarşı təcavüzkar müharibəyə başlayan ölkə sədrlik edir. BMT və onun Təhlükəsizlik Şurası iflic vəziyyətdədir. Ukraynanın Baş Assambleyadakı səfiri martın 1-dəki çıxışında “Ukrayna olmasa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı da olmayacaq” dedi və haqlıdır. Həmin gün Baş Assambleya səs çoxluğu ilə Rusiyanın Ukraynaya təcavüzünü pislədi. Buna baxmayaraq, Ukraynaya qarşı amansız müharibə davam edir, artıq 90 gündür ki, çoxtərəfli və ikitərəfli cəhdlərə baxmayaraq Ukraynada hərbi əməliyyatları dayandıрмаq mümkün olmayıb.

Müharibə nəticəsində BMT-nin 6 may 2022-ci il tarixinə olan məlumatına görə Ukraynanın 3573 dinc vətəndaşı həlak olub, 3816-ı yaralanıb [9], 5 mln. ölkədən kənar, 7,7 mln. ölkə daxilində məcburi köçkünə çevrilib [8]). Ukrayna silahlı qüvvələrinin Baş Qərargahının məlumatına görə mayın 15-nə Rusiyanın təxminən 27400 əsgər və zabiti məhv edilib [10]. Bu günə Ukrayna iqtisadiyyatına dəyən birbaşa ziyan təxminən 1,1-1,4 trilyon ABŞ dolları təşkil edir [5]. Hərbi əməliyyatların 2022-ci ilin sonuna qədər çəkə biləcəyi istisna olunmur.

Beləliklə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra mövcud qaydalara əsaslanan Dünya Düzəni və onun normaları məhv edildi.

Yeni Dünya Düzəni və Qarabağ

Rusiya Federasiyasının Ukraynaya təcavüzü beynəlxalq münasibətlər sistemində kardinal dəyişikliyə səbəb olacaq. Siyasi, sosial, ekoloji təlatümlərin əsasında iqtisadi amillər duracaq. Ru-

siyanın Ukrayna ilə müharibəsinin nəticələri artıq təkcə bu ölkələr üçün deyil, bütün region və dünya üçün şok yaradıb və onlar qlobal maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsinin və iqtisadiyyatı qorumaq üçün regional mexanizmlərin olmasının vacibliyindən danışırlar.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT/OECD) ilkin proqnozuna görə Rusiyanın Ukraynaya qarşı müharibəsi qlobal iqtisadiyyatın yavaşlamasına, inflyasiyanın artmasına gətirib çıxaracaq, həmçinin ən yoxsul ölkələrdə aclıq və yoxsulluğun artması ilə humanitar böhrana səbəb olacaq. [1]. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının ilkin hesablamalarına görə artan ərzaq və enerji qiymətləri və yarımkəçiricilər böhranı qaçılmazdır [2].

Rusiya və Ukrayna əsas xammal istehsalçılarıdır və sabitliyin pozulması artıq dünya qiymətlərinin, xüsusən də, neft və təbii qazın bahalaşmasına səbəb olub. Ərzaq qiymətləri kəskin şəkildə qalxıb, dünyada taxıl ixracının 30 faizi Ukrayna və Rusiyanın payına düşdüyündən buğdanın qiyməti rekord həddə çatıb. Duru bitki yağlarının qiymətində də rekord qırılıb. Dünya Valyuta fondunun proqnozuna görə ərzaq və yanacaqın qiymətlərinin daha kəskin artması Afrika və Latin Amerikasından Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya kimi bəzi regionlarda iğtişəşlər riskini artırır [3].

Qafqaz və Orta Asiya ölkələri Rusiyadakı tənəzzülün nəticələrini və ona qarşı tətbiq edilən sanksiyaları daha güclü hiss edəcəklər. Ticarət və ödəniş sistemlərindəki sıx əlaqələrə görə ticarətə, pul köçürmələrinə, investisiyalara və turizmə təsir edəcək ki, bu da iqtisadi artıma, inflyasiyaya, xarici hesablara və fiskal hesablara mənfi təsir göstərəcək [3].

Ukraynadakı müharibəyə qədər Azərbaycan siyasətinə ən böyük təsir Rusiya tərəfindən olub. Lakin indi bu təsir Türkiyə vasitəsilə Böyük Britaniya tərəfindən əvəzlənir. Avropa Birliyini “Brexit”dən sonra tərk edən Böyük Britaniya özünün müstəqil si-

yasətini genişləndirməyə başlayıb. Biz bunun Vətən müharibəsi dövründə şahidi olduq. Azərbaycanı dəstəkləyən Böyük Britaniya BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında Azərbaycan əleyhinə qərarın qəbul olunmasına veto hüququndan istifadə edərək qadağa qoydu. Eyni zamanda Böyük Britaniya Çin Xalq Respublikasından quru yolla Avropaya Rusiya ərazisindən keçən yola alternativ olan və ölkəmizin ərazisindən də keçən “İpək yolu” üzərində nəzarəti götürmək üçün ciddi addımlar atır.

Bu səbəbdən Böyük Britaniyanın Azərbaycanda iştirakı artacaq. London Azərbaycanın siyasi elitasının nümayəndələri ilə sıx əlaqələrə malikdir. Azərbaycan müxalifətinin bir qismi də Londonda məskunlaşıb. Son illər təsir mexanizmi kimi Azərbaycan hakimiyyəti haqqında kompomat materiallar ictimaiyyətə London tərəfindən sızdırılır.

Strateji müttəfiqimiz Türkiyə Cümhuriyyəti ciddi iqtisadi böhran içərisindədir və bu böhran siyasi dəyişikliklərə təkan verə bilər. Azərbaycanın Qarabağda suverenliyini tam bərqərar edəndək, onun mövqeyini qətiyyətlə və hərtərəfli dəstəkləyən prezident R.T. Ərdoğanın hakimiyyəti itirməsi arzuolunmazdır. 2023-cü il seçkilərində, böyük ehtimalla, liberal dəyərlərə söykənən birləşmiş müxalifət nümayəndəsi qalib gələ bilər.

Rusiya Federasiyasının Ukraynada başladığı şiddətli, ancaq nəticəsiz müharibə strateji səhvdir. Buraxılmış səhvlər nəticəsində Rusiyanın hərbi imkanları haqqında yaradılmış fikir ciddi zədə alıb. Analoqu olmayan iqtisadi sanksiyalar, onsuz da zəif, xammal ixracı üzərində qurulmuş Rusiya iqtisadiyyatını çökdürəcək. Nəticədə Rusiyanın bölgəmizdəki mövqeyi getdikcə zəifləyəcək.

Təsadüfi deyil ki, artıq ATƏT-in “Minsk qrupu” həmsədrlərinin birgə fəaliyyətinin mümkünlüyü haqqında hətta ABŞ və Fransa ilə bərabər Rusiya da fikir bildirir.

Nəticə

Sürətlə dəyişən geopolitik vəziyyət, beynəlxalq münasibətlərdə yeni arxitekturanın yaradılmasına başlanması Azərbaycan Respublikası qarşısında yeni çağırışlar qoyur.

Qarabağın tam azad olunması üçün, dövlət suverenliyinin bütün ərazilərimiz üzərində bərpası üçün imkan pəncərəsi açılmaq üzrədir. Rusiyanın nüfuzunun bölgədə zəifləməsi, təsir mexanizmlərinin itirilməsi gözlənilən, sonda regiondan tamamilə çəkilməsi mümkündür. Ukraynadakı rus hərbi əməliyyatları uzandıqca insan və texniki resurslarının tükənəcəyi şübhə doğurmur, yaxın gələcəkdə hərbi qüdrətini bərpa edə biləcəyi ehtimalı aşağıdır.

Son günlər erməni müxalifətinin başladığı etiraz aksiyaları onsuz da iqtisadi-siyasi böhran içərisində olan Ermənistan Respublikasını daha da zəiflədir. Ordunun darmadağın edilməsi, cəmiyyətin parçalanması, müharibədəki məğlubiyyətin mənəvi-psixoloji basqısı ciddi müqavimət olacağını sifirə endirir.

Aparıcı güc mərkəzlərinin diqqətinin Rusiya-Ukrayna müharibəsinə cəmləşdiyini, iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar cəmiyyətlərdə yaranmış sosial gərginliyi nəzərə alsaq kollektiv Qərbin kəskin qərarlar verəcəyi inandırıcı görünür.

Hər cür siyasi-hərbi dəstək verən Türkiyə Cümhuriyyəti kimi müttəfiqimizin olması istənilən vəzifənin həyata keçirilməsinə təminat verir.

Yaranmış vəziyyət və qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələr Azərbaycan hakimiyyətindən yalnız xarici deyil, həm də daxili siyasətdə korrektələr etməyi tələb edir. Ümid edək ki, bu dəfə də yaranmış imkan pəncərəsindən səmərəli istifadə ediləcək.

Ədəbiyyat

1. <https://www.dw.com/ru/oesr-rasskazala-o-vliyanii-vojniy-v-ukraine-namirovuyu-ekonomiku/a-61165093>

2. <https://www.dw.com/ru/vto-o-posledstviyah-vojny-dlya-mirovoj-ekonomiki/a-61442914>
3. <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2022/03/15/blog-how-war-in-ukraine-is-reverberating-across-worlds-regions-031522>
4. <https://www.ipg-journal.io/rubriki/vneshnjaja-politika-i-bezopasnost/miroporjadok-sily-vozvrashchaetsja-1479/>
5. <https://forbes.ua/ru/inside/tisyachi-budinkiv-145-zavodiv-ta-23-000-kilometriv-dorig-yakikh-zbitkiv-ukraini-vzhe-zavdala-viy-na-z-rosieyu-ta-chomu-tse-ne-lishe-pro-ruynuvannya-infografika-14042022-5438>
6. <https://rg.ru/2022/02/10/miunhenskaia-rech-vladimira-putina-byla-proiznesena-15-let-nazad.html>
7. <https://www.ohchr.org/ru/news/2022/05/ukraine-civilian-casualty-update-13-may-2022>
8. <https://news.un.org/ru/story/2022/04/1422932>
9. <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-1>
10. <https://www.unian.net/war/poteri-rf-v-ukraine-na-segodnya-unichtozheny-eshche-200-okkupantov-infografika-novosti-vtorzheniya-rossii-na-ukrainu-11826930.html>

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİSTANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİ

Açar sözlər: Ermənistan, sosial, demoqrafiya, miqrasiya
2020-ci il sentyabrın 27-də əks-hücumla başlayan və Vətən müharibəsi kimi tarixə düşən İkinci Qarabağ müharibəsi cəmi 44 gün davam etdi. Azərbaycan Respublikasının hərbi-siyasi qələbəsi ilə nəticələnən bu müharibədən sonra Ermənistanda sosial-iqtisadi və siyasi sahədə böhran yarandı. İqtisadi böhran ölkədə siyasi böhranla, eyni zamanda növbədənəknar seçkilərdən sonra daxili siyasi gərginliyin artması ilə müşayiət olunurdu.

Belə bir şəraitdə ölkədə demoqrafik vəziyyət də pisləşmişdi. Çünki, tənəzzülə uğrayan sosial-iqtisadi vəziyyət, siyasi qeyri – müəyyənlik ölkənin demoqrafik inkişafına birbaşa təsir göstərmişdi. Kənd və şəhərlər arasında sosial-iqtisadi reallıqlarla fərqlərin mövcud olması, eyni zamanda kənd və şəhər əhalisinin daxili və xarici miqrasiyası demoqrafik böhranın səbəblərinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləridir.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda əhalinin təbii artımı 9,9 % azalmışdır. Burada miqrasiya məsələləri də əsas rol oynamışdır. Məlumdur ki, yalnız 2021-ilin yanvar-sentyabr aylarında Ermənistanı 1 milyon 179 min nəfər tərk etmiş, 1 milyon 112 min nəfər geri qayıtmış və 67000 nəfər geri dönməmişdir. Eyni zamanda Ermənistanda miqrasiyanı şərtləndirən bəzi amillər mövcuddur. Buna aşağı yaşayış səviyyəsi, mənəvi cəhətdən qeyri-sağlam mühit, pis iqlim şəraiti, mövcud qeyri-sabitlik. Bu amillərə həmçinin, ölkədə təhlükəsizliyin təmin olunmaması, müharibə nəticəsində Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırılmış ermənilərin geri qayıtması da əlavə olunmuşdur.

Statistika Xidmətinin rəisi Amen Qazaryanın sözlərinə görə,

* AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun Ermənişünaslıq şöbəsinin elmi işçisi, iseqis@yahoo.com

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ SİYASİ DİALOQ MÜHİTİ

Açar sözlər: *Vətən müharibəsi, postmüharibə, siyasi dialoq, siyasi həmrəylik, siyasi birlik*

İlk öncə müharibədən əvvəlki ərazilərinin çoxunun işğal altında olduğu bir dövlətə nəzər diqqət yetirək. Uzun bir müddət ərzində Azərbaycan təkbəşinə bu çətin dövrü yaşadı. Güclü siyasət, güclü lider və ilk öncə də məğrur xalq birləşərək bu çıxılmaz bir dövrü geridə qoydu. Uzun illər hazırlaşdı və özünün olanı kimsəyə vermədi. Bütün bunlar dövrün, zamanın tələbi idi. Və vaxtı gələndə özünü büruzə verdi. Bu problemi təhlil edən zaman tarixilik və sistemliliyin gözlənilməsi ən ümdə məsələlərdən biridir. Çünki bu düzgün yol düzgün nəticəyə, yəni düzgün sonluğa aparıb çıxarır. Bu zəfəri yaşamaq üçün illər öncə güclü lider zəkası ilə xalqımız, dövlətimiz çətinliklərdən keçərək hazırlıq işləri görürdü. İstər siyasi, istərsə də hərbi sahədə. Biz hazırlıq dövrünə tarixi səfər etsək, düz yol tutmuş olarıq. Tarixilik və sistemliliyin gözlənilməsi bizə sonda düzgün elmi nəticə çıxarmağa köməklik edəcəkdir. Prezident İlham Əliyev 2018-ci il aprelin 18-də andiçmə mərasimində islahatların yeni dalğasını anons etmiş, ölkənin ictimai-siyasi-mədəni həyatının hər bir sahəsini əhatə edən çoxşaxəli islahatların yeni mərhələsinin başladığını da nəzərə çatdırmışdır. Dövlətimizin başçısı islahatlar modelini yığcam olaraq belə ifadə etmişdir: "Biz məqsədyönlü, düşünülmüş addımlar atırıq ki, ölkəmizin inkişafına yeni təkan verək, hələ də həll olunmamış problemləri həll edək, nöqsanları, xoşagəlməz halları, çatışmayan

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi, tezegulgasimova@gmail.com

2020-ci ildə Covid 19 epidemiyası səbəbindən bağlanan hava sərhədlərinin açılması ilə ölkəni tərk edə bilməyən insanların ölkədən getdiyi açıq-aydın görünür. Eyni zamanda 2021-ci ilin I yarısında gedənlər ilə gələnlər arasındakı mənfi fərq 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5 dəfə çoxdur. Ermənistanda İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra daxili miqrasiya da artmışdır.

Rəsmi məlumatlara görə 2020-ci ildə Sünik (Zəngəzur) vilayətinin əhalisinin 136400 nəfərdən, 2021-ci ildə 134600 nəfərə, Vayotsdzorda (Keşişkənd) 2020-ci ildə 48400 nəfərdən, 2021-ci ildə 47600 nəfərə qədər azalmışdır. Eyni zamanda, kəndlərdə də əhalinin qeyri-bərabər paylanması müşahidə olunmuşdur. Kənd əhalisinin 60%-i Ararat (Vedi), Armavir (Sərdarabad), Geğarkunik (Başkənd) və Kotayk (Ellər) regionlarında mərkəzləşmişdir ki, burada da miqrasiya prosesləri müşahidə olunurdu. Lakin, sərhədyanı kəndlərlə müqayisədə bu regionlarda miqrasiya səviyyəsi xeyli aşağı idi. 2016-2021-ci illərdə kənd əhalisinin ən çox tərk etdiyi bölgələrdən 5,4% ilə Lori (Dağ Borçalısı), Şirak (Şörəyel) və Vayotsdzor (Keşişkənd), 3,7% ilə isə Tavuşdur (Tovuzqala). Ən aşağı miqrasiya səviyyəsi 0,3% ilə Armavir (Sərdarabad), 0,4% ilə Sünik (Zəngəzur) və 0,6% ilə Araratdır (Vedi).

Ədəbiyyat

1. https://armstat.am/file/article/demog_2021_7.pdf
2. https://armstat.am/file/article/demog_2021_1.pdf
3. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2323>
4. Այս տարվա առաջին եռամսյակում Հայաստանը լքել ու չի վերադարձել ավելի քան հազար մարդ <https://www.azatutyun.am/a/31344184.html>
6. COVID-19 համավարակի և պատերազմի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա <https://www.lragir.am/2022/01/30/695806/>
7. Միգրացիոն իրավիճակը Հայաստանում միջերևի իրականություն https://www.aravot.am/2021/11/29/1232405/փաստերի_ստուգում
8. ժողովրդագրական իրավիճակը, https://www.armstat.am/file/article/sv_09_21a_520.pdf

məqamları aradan götürək və bunu edirik” [1].

Bu gün hakimiyyətin bütün qollarında-qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərində islahatlar gedir, prosesi asanlaşdırmaq məqsədilə yeni hüquqi aktlar qəbul edilir, heç bir dövlət orqanı yenilənmə, islahat kursundan kənar qalmır. Ölkənin ictimai-siyasi həyatının mənzərəsini müsbət mənada dəyişdirən bu siyasi-hüquqi, institusional və kadr islahatları 2019-cu ilin son aylarından etibarən daha da intensivləşmişdir. Nazirlər Kabinetində, Milli Məclisin Aparatında, hüquq-mühafizə orqanlarında struktur və kadr dəyişiklikləri aparılmış, 2019-cu ilin noyabrında Prezident Administrasiyasının yeni strukturu təsdiqlənmiş, ilk dəfə olaraq Siyasi partiyalar və qanunvericilik hakimiyyəti ilə əlaqələr şöbəsi yaradılmışdır. Bu, ölkə rəhbərliyinin siyasi partiyalarla müntəzəm iş aparılması, sağlam əməkdaşlıq qurulması, habelə Milli Məclis ilə daha müntəzəm əlaqələrin təşkilinə verdiyi əhəmiyyətdən irəli gəlirdi. Digər bir məqama diqqət yetirək. Vətən müharibəsi dövründə və postmüharibə ərəfəsində ölkə daxilində siyasi həmrəylik, siyasi birlik daha qabarıq surətdə nəzərə çarpdı, yəni siyasi qüvvələrin birliyi daha da möhkəmləndi. Prezident İlham Əliyev bu vəziyyətə öz münasibətini belə bildirmişdi: “Müharibədən əvvəl artıq ölkəmizdə yeni bir siyasi iqlim yaranmışdır, müsbət iqlim. Çünki bizim hamımızın, bütün vətənpərvər qüvvələrin bir amalı var idi - torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi. Biz, Azərbaycan iqtidarı buna da nail olduq. Bu gün isə bizim qarşımızda bu Qələbəni siyasi yollarla möhkəmləndirmək vəzifəsi durur” [3].

Milli həmrəyliyin təmin olunmasında vacib rola malik olan əsas amillərdən biri də siyasi sistemin iştirakçıları arasında sağlam münasibətlərin, o cümlədən siyasi birliyin mövcudluğudur. Prezident İlham Əliyevin hələ Vətən müharibəsindən əvvəl isla-

hatlar proqramını təqdim etməsi ölkədə yeni siyasi konfigurasiyanın formalaşması, siyasi dialoq prosesinin davamlı, ardıcıl xarakter daşması üçün zəmin yaradıb, bu isə milli həmrəyliyə böyük töhfə olub. Azərbaycan Prezidenti 21 oktyabr 2020-ci il tarixində Yaponiyanın “Nikkei” qəzetinə müsahibəsində bu məqamlara xüsusi diqqət yetirərək “İndi mən yeni siyasi islahatlar proqramını təqdim etmişəm, o, bütün siyasi partiyaların mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənib. Yeri gəlmişkən, bu, toqquşmalardan əvvəl olub. İndi, əlbəttə ki, siyasi partiyaların mütləq əksəriyyəti işğal olunmuş ərazilərin qaytarılması ilə bağlı mənim yürütdüyüm siyasəti tam dəstəkləyir”, - deyər vurğulamışdı [3].

Aparılan siyasi dialoqun məntiqi nəticəsi kimi 2021-ci il iyulun 15-də Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində baş vermiş hərbi təxribatla əlaqədar müstəqillik tariximizdə ilk dəfə olaraq ölkədə fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların 43-ü, sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribatı ilə əlaqədar 52 siyasi partiyadan 50-si, oktyabrın 10-da Fransanın Dağlıq Qarabağ münacişəsi ilə bağlı tutduğu ədalətsiz mövqeyə dair 50 siyasi partiya, oktyabrın 12-də Ermənistanın yeni hərbi təcavüzü, dinc sakinləri, uşaqları, mülki obyektləri, beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya və tranzit xətlərini hədəfə alması haqqında 50 siyasi partiya sədri daxil olmaqla 140 tanınmış ziyalı, ictimai-siyasi fəal, etnik azlıqların nümayəndələri, oktyabrın 17-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin yaşayış məntəqələrimizi mütəmadi olaraq raket atəşinə tutması, mülki əhaliyə qarşı müharibə cinayətləri törətməsi, Gəncəyə dəhşətli hücumu haqda 50 siyasi partiya, noyabrın 25-də Fransa Senatında Dağlıq Qarabağdakı qondarma qurumun tanınması məsələsinə baxılması ilə bağlı 49 siyasi partiya beynəlxalq və regional təşkilatlara birgə bəyanat və müraciətlər ünvanlanmış-

dır. Bəyanat və müraciətlərdə siyasi partiyalar, vətəndaş cəmiyyəti institutları Müzəffər Ali Baş Komandanın Vətənimizin ərazi bütövlüyünün və vətəndaşların təhlükəsizliyinin qorunması, Ermənistanın ölkəmizə genişmiqyaslı terror təxribatlarının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirdiyi bütün siyasi-hərbi tədbirləri yekdilliklə dəstəklədiklərini və onun yanında olduqlarını bildirmiş, beynəlxalq təşkilatların, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələrinin ikili standartlardan çıxış etməsi tənqid olunmuşdur [4].

Noyabrın 8-də Şuşanın işğaldan azad olunması münasibətilə 50 siyasi partiya Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandanı təbrik edərək bu qələbəni illərlə yürüdülmüş müdrik siyasətin, siyasi uzaqgörənliyin, iqtisadi islahatların, xalqın iqtidara göstərdiyi yüksək etimadın, xalq-dövlət vəhdətinin ən ali təcəssümü olduğunu bildirmişlər. Azərbaycanın müstəqillik tarixində fəaliyyətdə olan siyasi partiyaların əksəriyyətinin iştirakı ilə ilk dəfə keçirilən görüşlər, qəbul edilən birgə müraciət və bəyanatlar birmənalı olaraq siyasi sabitliyə, etibarlı münasibətlərə və davamlı inkişafa xidmət edir. Real praktikada bəzən eyni siyasi cinahda olan iki partiyanın öz aralarında dialoq qura bilmədiyini nəzərə alsaq, 52 real siyasi partiyadan 51-nin bir araya gəlməsi, ümummilli məsələləri müzakirə edərək vahid mövqe ortaya qoyması ciddi nəticədir. Bu, dövlətçilik uğrunda birləşməyin, milli vəhdətin bariz nümunəsi, həm də aparılmış ardıcıl, gərgin, məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir. 1990-cı illərdə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin daxili siyasi mübarizə alətinə çevrilməsinin bizi hansı fəlakətlərlə üz-üzə qoyduğunu unutmamalıyıq. Qazanılmış tarixi Qələbə münasibətilə xalqa müraciətində də Prezident İlham Əliyev bütün siyasi partiyaların vahid milli hədəf naminə birləşməsinə xüsusi qeyd etmişdir: "Hətta fərqli siyasi baxışlara malik olan, bir çox hallarda əsassız tənqidlər ifadə edən insanlar bu dövrdə yüksək

şüur nümunəsi göstərdilər. Dövlətə müxalifətdə olmaq olmaz, dövlətçiliyə müxalifətdə olmaq olmaz" [2].

Prezident BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının iclasında çıxış edərkən də ölkənin bütün siyasi qüvvələrinin dialoq təşəbbüslərini dəstəklədiyini bildirərək demişdir: "Uğurla başlayan bu siyasi dialoq bizim siyasi sistemimizi gücləndirəcək və Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının təmin olunması işinə xidmət edəcəkdir". Sitatdan da görüldüyü kimi, hakimiyyət dialoqa sırf Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı ümummilli mövqe müəyyən etmək vasitəsi kimi yanaşmır, hərçənd bu, özlüyündə mühüm məqsəddir, həm də dövlətimizin gələcək inkişafı, siyasi sistemin gücləndirilməsi üçün dialoqun davam etdirilməsində maraqlıdır. Ümumiyyətlə, siyasi dialoq prosesi ümummilli məsələdir, yəni daxili və xarici müstəvidə dövlətin maraqlarının qorunması baxımından vacib amildir. Eyni zamanda, siyasi dialoq genişmiqyaslı və dərin məzmunlu prosesdir. Bu, iqtidarın digər siyasi partiyalarla formal təmaslarını, yaxud hansısa konyuktur məsələlər ətrafında danışıqlarını əks etdirmir. Burada iki başlıca məqsəd müəyyənləşdirilib: siyasi sistemin daimi inkişafına nail olmaq və dövlətçilik maraqlarını müdafiə etmək. Siyasi partiyalarla qurulan konstruktiv əməkdaşlıq, iqtidar-müxalifət münasibətlərinin sağlam təməllər üzərində müzakirələr vasitəsilə inkişaf etdirilməsi daxili siyasi mühitdə yeni mərhələnin başladığından xəbər verir. Bu gün Azərbaycan inkişaf etmiş və müharibədən qalib çıxmış bir dövlət kimi təcavüzə məruz qalmış cəmiyyətini bərpa etmək üçün bütün siyasi-etik prinsipləri qoruyur, məqsədinə doğru irəliləyir və bu uğura da öz imzasını atır. Barış, ictimai harmoniya və insan rifahı üçün vacib olan prinsiplər və dəyərlərin mövcud olduğu cəmiyyət çox asanlıqla yənidən formalaşa və bərpa oluna bilər. Bu işdə dövlətimiz və

xalqımız birgə fəaliyyət göstərir. Bu birlikdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən siyasi görüşlərində, siyasi baxışlarında bir-birinə əks olan siyasi təsisatların, qurumların və vətəndaş cəmiyyətlərinin birgə addımları da danılmazdır. Çətin və məqsədli işdə bir -birinə dəstək olan vətəndaş cəmiyyətləri dövlətimizin, hökumətimizin yanında yer aldılar. Məhz bu mənəvi dəstək, bu sarsılmaz birlik sağlam siyasi dialoq mühiti yaratdı və bu da bizi zəfərə apardı.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev ADA Universitetində keçirilən "Cənubi Qafqaza yeni baxış: münqaişədən sonra inkişaf və əməkdaşlıq" adlı beynəlxalq konfransında iştirak edib // <https://president.az/az/articles/view/51088>
2. <https://apa.az>
3. <https://www.yeniazerbaycan>
4. Newtimes.az, 3 dekabr 2020

Ziya Zakir ACAR*

İĞDIR VE ÇEVRESİNDE ERMENİLERİN TÜRKLERE YÖNELİK KATLIAM HAREKETLERİ

Yıllarca Türklərlə birlikdə yaşayıp sosial, askerî, dini, iktisadi hər türlü hak və hürriyətdən və birçok imtiyaz və ihsandan yararlanmış olan Ermenilərin "sadık teb'a"lıktan bir isyancı hâlinə gəlmələrini Rus Generali Mayevvski başlıca üç sebebe bağlamışdır:

Ermenilərin siyasetdə iləri gitmələri; aralarında milliyet, hürriyet və bağımsızlıq fikirlərinin gəlişməsi və bu fikirlərin batılı devletlər tərəfindən təhrik edilərək papazların telkin və gayretləriylə yayılması.

Bu isyankâr tutumun aksiyon hâlinə dönüşməsini isə, yinə batılıların maddi və manevi dəstəğiylə, komitələr, dernekler yapmış və cemaatlərini felakətdən felakətə sürükləmişlərdir. Osmanlı hoşgörüsü, sabrı və büyük devlet gələneği istismar edilməyə çalışılarak girişilən bu fəaliyyətlərdə, Hristiyan taassubu da körüklenmək surətiylə, isyanların, cinayətlərin, katliamların bedeli hep Türklərə fatura edilməyə çalışılmış və propaqandayla basın bu şəkildə yönləndirilmişdir. Ancak təhrif edilmək istənən gerçəkliklər, er ya da gəç ortaya çıkmış və yerli və yabancı yazarlar, təhkiq heyətləri və insaf sahibi kimsələr tərəfindən yansıtılmışdır. İşte bunlardan biri də Rus Generali Mayevvski'dir. Öncə Van, sonra da Erzurum'da Başkonsolos olaraq gərev yapan Mayevvski, eserini Rus Genelkurmayına rapor olaraq sunmuşdur. Petersburg Askeri Matbaasında kitab hâlinə gətirilən bu rapor xizmətə özəl olaraq az sayda bastırılmışdır.¹

* Araşdırmaçı-yazar, "İğdir Azərbaycan evi"nin rəhbəri, ziyazakiracar@gmail.com

¹ <http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2021/06/Ermenilerin-yaptiklari-katliamlar-Azmi-SUSLU.pdf>

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus kuvvetlerinin, Osmanlı ve Rus Ermenilerinden kurulmuş olan gönüllü alayları öncülüğünde, Doğudan Osmanlı topraklarına girmesiyle birlikte Osmanlı ordusunda bulunan Ermeniler, silahlarıyla birlikte firar ederek Rus kuvvetlerine katılmışlardır. Rus ordusuna henüz ulaşamayan bir kısım Ermeniler ise çeteler kurarak isyan etmişlerdir. Yıllarca gerek Ermeni gerekse misyoner okullarında ve kiliselerinde saklanan silahlar ortaya çıkarılmış, askerlik şubeleri basılarak yeni silahlar sağlanmıştır. Silahlanan Ermeni çeteleri komitelerin "kurtulmak istiyorsan, önce komşunu öldür" talimatı üzerine, erkekler cephelerde olduğu için savunmasız kalan Türk şehirlerine, kasabalarına ve köylerine saldırarak katliama girişmişlerdir. Osmanlı kuvvetlerini arkadan vuran Ermeniler, Osmanlı birliklerinin harekâtını engellemişler, ikmal yollarını kesmişler, yaralı taşıyan konvoyları pusuya düşürmüşler, köprü ve yolları imha etmişler, buldukları şehirlerde ayaklanarak Rus işgalini kolaylaştırmışlardır. Rus kuvvetleri saflarında bulunan Ermeni gönüllü alaylarının yaptığı zulüm o kadar ağır olmuştur ki, Rus komutanlığı bazı Ermeni birliklerini cepheden uzaklaştırarak geri hatlara sevk etmek zorunluluğu hissetmiştir.

Ermeni çetecilerinin Kars, Iğdır ve çevresinde Müslüman ahaliye yönelik katliam hareketleri 1915 ve 1920 yılları boyunca sürmüştür. Özellikle Rusya'da 1917 Ekim ihtilâlinin patlak vermesi, Rus ordularında çözülme meydana getirmiş, Doğu Anadolu'da cephede etkinlik, Ermeni ve Gürcülere geçmiştir. Söz konusu dönemde, Anadolu'nun birçok yerinde Ermenilerin Türk halkına yönelik katliam hareketleri başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Şebinkarahisar'da Türklere karşı katliam düzenleyen Sivaslı Murat, Sasun Canavarı diye şöhret kazanan Antranik ve Muş katliamını gerçekleştiren Arşak gibi Ermeni komitecilerinin liderliğinde Erzincan, Bayburt, Erzurum, Kars, Ardahan ve Iğdır gibi birçok yerde katliam hareketleri yapılmıştır.

Bölgede bulunan Müslüman ahali, Rus subaylarının artık etkinliklerini kaybetmeleri sebebiyle, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Rus işgali altındaki bölgede faaliyete geçen Ermeniler, henüz sütten kesilmemiş çocukları öldürmüş, hamile kadınların karınlarını yarmış, Müslümanları diri diri yakmış, kız çocuklarına akla gelmedik işkenceler yapmışlardır. Kafkasya'da ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Türklere yönelik Ermeni katliamları düzenli Ermeni birlikleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Iğdır bölgesi ile Aras nehrinin öbür yanında bulunan Zengibasar, Vedibasara bölgelerinin nüfusunun %80'i Müslüman Türklere oluşturmaktaydı. Serdarabat, Vedibasara ve Iğdır bölgeleri Sonradan Ermenilerin başkenti olacak olan Erivan'a çok yakındı. Ermeniler Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin bölgeyi boşaltmasını fırsat bilen Ermeniler Iğdır'ı işgal ettiler. Iğdırlıların teşkilatlanmamaları nedeni ile Ermeniler yörede yerleşim yerlerini basarak katliamlara giriştiler. Ermeniler Aras Nehri üzerinde Alican (Karakoyunlu) Köprüsünü tutarak Dro Drastomat Kanayan ve Dr. Hacadur Bonapartyan ve yardımcılarının komutasındaki Iğdır'da katliamlarını sürdürmüşlerdir².

Iğdır'da, Tuzluca'da ve Aralık'ta çok sayıda Türk, çoluk çocuk, genç ihtiyar demeden Ermeniler tarafından öldürülmüştür. İkinci Kafkas Kolordu Komutanlığı'ndan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na 16 Mayıs 1918'de gönderilen raporda, işgal altında bulunan Kafkasya'da Ermenilerin Müslümanları katliama tâbi tutarak zulümlerini sürdürdükleri bildirilmiştir. Yine 29 Nisan 1918'de Gümrü'den Ahalkelek'e gelen 500 arabadaki 3000 Müslüman göçmen, Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Aynı günlerde iki top ve iki makineli tüfeği olan 1000 kişilik Ermeni kuvveti Tuzluca ve Erivan bölgesinde bulunan Türk ve İslâm köylerine saldırarak

² İnsanlık Suçu Ali Eşref UZUNDERE Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara

kadınları ve çocukları katletmişlerdir.

21 Ağustos 1919'da On beşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü tarafından gönderilen raporda, 18 Ağustos'ta Kürtlerin Kağızman'daki Ermenilere saldırımları üzerine, Ermenilerin Müslüman ahaliyi camilere doldurarak katle başlamışlar. Katliamdan kurtulabilen, çoğunluğunu aç ve çıplak kadınların oluşturduğu iki yüz kadar kişinin Çukurçam ve Kükürtlü dağlarındaki Müslüman milis kuvvetlerine iltica ettikleri ve eğer Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik katliamları durdurulmazsa ne Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) ne de Aras mıntıkasında bir tek Müslüman kalmayacağından gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir. 21 Ağustos 1919 tarihli On ikinci Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin On beşinci Kolordu Kumandanlığına göndermiş olduğu rapor, aynı olayları teyit etmektedir. Ayrıca raporda, Ermenilerin mezalim yapacakları mıntıkadaki Hıristiyanları bir bahane ile o bölgeden geri çektikleri ve bu şekilde Kağızman, İğdır ve Kulp civarındaki pek çok köye aniden toplarla ve makineli tüfeklerle saldırarak katliam ve yağma yaptıkları bildirilmiştir.

11 Eylül 1919 tarihli Harbiye Nezaretine gönderilen bir başka raporda aynen şu ifadeler yer almıştır: "Ermeniler müezzinleri ezan okurken taşlayıp sebb etmişler, kadınlara birçok işkencelerle namuslarına ta'aruz eylemişlerdir: Topladıkları İslâm kadınlarını üryan bir hâlde Ermeniler kendi askerleri arasında gezdirmişlerdir." Ermeniler, 17 Eylül 1919'da İğdır'ın altı kilometre doğusunda bulunan Adbak köyüne giderek burada bulunan köy ahalisini tamamen ve bu köye bir kilometre mesafede bulunan üç yüz haneden oluşan yağcı köyü ahalisini feci' ve vahşiyane bir şekilde katletmişlerdir.

11 Mart 1920'de Ermeni çetecileri, Ağbaba, Zarduşad, Şüregel ve Çıldır kazalarına baskınlar düzenlemiş ve buralarda yaşayan Müslüman ahaliyi türlü işkencelerle katletmişlerdir. Ermeniler,

bölgede sadece Zarduşad'da kadın ve çocuklar olmak üzere iki bin kişiyi katletmişler, yirmi sekiz köyü tamamen dağıtmışlar ve topladıkları Müslüman kızlarının bir kısmını Gümrü'ye bir kısmını ise, Kars'a getirerek Ermeni evlerine dağıtmışlardır. Müslüman kadınların çamaşırlarını pazarlarda teşhir ederek satan Ermeniler, bu baskınlarda yararlılık gösteren Kars'taki Kürt reislerinden Davud'a oldukça yüklü miktarda para vererek ödüllendirmişlerdir.

2 Temmuz 1920 tarihli bir belge, Ermeniler tarafından yapılan katliamların bir diğer boyutunu ortaya koymaktadır. Belgede, Aralık civarında bin beş yüz çocuğu suya atarak boğan Ermenilerin bu hareketlerinden dolayı bölgede çocuk cesetleri yüzünden içme suyunun içilemez bir hale geldiği belirtilmiştir. 5 Temmuz 1920 tarihli bir diğer raporda, Kars, Sarıkamış, Karakurt, İğdır gibi yerler ve köylerinde, Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik katliam hareketlerinde buldukları bildirilmiştir. General Obesyan emrindeki Ermeni kuvvetlerinin bütün bu olayların sorumlusu olarak gösterildiği raporda, bazı köylerde ahalinin akla hayale gelmeyecek şekillerde zulümlere maruz bırakılarak katledildikleri, evlere doldurularak yakıldıkları, süngülerle öldürülerek Aras Nehri'ne atıldıkları ve Müslüman ahaliye ait olan binlerce hayvan, zahire ve değerli eşyaları gasp edildikleri ifade edilmiştir. Aynı raporda, 1918 yılından beri Kars ve havalisinde katledilen Müslümanların sayısının yirmi beş bine ulaştığı kaydedilmiştir. 25 Temmuz 1920 tarihli bir başka belge de ise, Ermenilerin sadece İğdır bölgesinde bulunan Müslüman köylerini basmakla yetinmedikleri bölgede bulunan Malagan köylerini de yağmaladıkları belirtilmiş, Ermeni zulmü altında ezilen İslam ve Malagan köyleri ahalisinin hudut kumandanlıklarına müracaat ederek yardım istedikleri belirtilmiştir.

Ermeniler, 1915 yılından 1920 yılı sonlarına kadar, Şahtahtı, Zengezur, Nahçıvan, İğdır, Serdarabad ve havalisindeki yüzlerce köyde, binlerce Müslüman'ı kadın, çocuk ayırmaksızın çeşitli işkencelerle katlederek, cesetlerinin uzuvlarını parçalamışlardır.

Antranik ve Bapun çetelerinin yakıp yıktıkları, aylarca mezalim altında bıraktıkları bu köylerin mallarını yağmaladıkları, binlerce hayvanını gasp ettikleri, mezalimden kurtulabilenlerin de göçe mecbur bırakıldığı arşiv belgelerinde görülmektedir.³

Anadolu'da Ermeni zulmü: Köyler toplu mezarlarla dolu. 1915 olayları ve sözde "Ermeni Soykırımı" iddiaları yine gündemde. Ancak Doğu Anadolu'da birçok kent ve köy, Ermenilerin yaptığı katliamların izlerini taşıyor. 1915-1919 yılları arasında Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni isyanı katliama dönüştü. Kadın, yaşlı, çocuk demeden binlerce masumu öldürdüler. Vahşetin izleri ise toplu mezarlarla ortaya çıkarılmıştır.

"Ermeniler uğradıkları her köye zulüm ve gözyaşı götürdü" Ruslar tarafından işgal edilen Erzurum, o kentlerden biri. Ermeni çeteleri, Erzurum'da en vahşi katliamlarda birini şimdiki adı Orta Bahçe olan Cinis köyünde yaptı. Bir camiye doldurulan tam 587 masum, yakılarak şehit edildi.

Göğü tanıklarının ifadelerine göre: "Dışarıda camışların üzerine (mandaların) bezir yağı döküyorlar. Onları tutuşturarak caminin içerisine atıyorlar. Camide alevlerin içerisinde kalan 587 Müslüman Türk ki bunlardan biri de benim dedemdir, şehit oluyorlar." Yanıkdere'ye, Alaca'ya, uğradıkları her köye zulüm ve gözyaşı götürdü Ermeniler. Zulüm gören kentlerden biri de Kars. Dini değerleri hiçe sayan Ermeniler, 286 kişiyi Ulu Cami'ne toplayarak yaktı. Vahşet, Büyük Çatma ve Küçük Çatma köylerinde de devam etti.

İĞDIR'DA ERMENİLER TARAFINDAN KATLEDİLEN ŞEHİT TÜRKLER ANISINA DİKİLEN ANITLAR

İğdir ilimizde yer alan bu Anıt ve Müze, yukarıda bahsi geçen sürecin belgelenmesi ve belleklerde ebedi olarak kalması, tarihten ders çıkarılması amacıyla, tarihte Batı ve Çarlık Rusya destekli ayrılıkçı Ermeni çeteleri tarafından soykırıma uğratılmış olan

Türklerin anısına kurulmuştur. Anıt-Müze'nin temeli 1 Ağustos 1997 tarihinde atılmış ve 5 Ekim 1999 tarihinde açılışı yapılmıştır.

Dünya soykırım tarihinin bir parçasının da yaşandığı İğdir ilinde açılan bu Anıt ve Müze, Anadolu ve Kafkasya'da 1870'de başlayıp 1920'de sona eren Türk soykırımı, bölgeden çıkan kazılarda elde edilen ve çeşitli arşiv belgelerinde yer alan bilimsel verilerle aydınlatılmaktadır.

İğdir'da Koçkiran, Taşburun, Bulakbaşı, Kadıkışlak, Hakmehmet, Oba, Yayı, Küllük, Bayraktutan, Gedikli vb köylerinde toplu katliamlar yapılmıştır. Bu yerleşim yerlerinden Oba Köyü (1-2 Mart 1986), Hakmehmet Köyü (5-6 Ekim 1999), Gedikli Köyü (27 Mayıs 2003) uluslararası medya ve ilim adamları huzurunda canlı tanıkların ifadeleri doğrultusunda kazı yapılarak toplu mezarlar açılmış ve doğruluğu tescil edilmiştir.

Anıt ve Müze'nin kurulmasındaki esas amaç, Anadolu'da, Kuzey Kafkasya'da, Nahçıvan ve Azerbaycan'daki çeşitli bölgelerde, Batı ve Çarlık Rusya'sı destekli ayrılıkçı Ermenilerin yarattığı Türk soykırımının bir belgeselini, özellikle bilim adamlarının, uluslararası kurumların, genel olarak da tüm dünya kamuoyunun dikkatine, belleğine, bilgisine kullanımına ve değerlendirilmesine sunmaktır.

Bugün, 1870 ile 1920 yıllarında Ermeni çeteler tarafından gerçekleştirilen Türk soykırımı 1948 yılında ve Birleşmiş Milletlerin Soykırım Sözleşmesinde yer alan; "bir grubu kısmen ya da tamamen hedef gözeterek planlı bir biçimde yok etme eylemler" tarifinde tamamen uymaktadır.

Ayrılıkçı Ermenilerin tüm Türk topraklarında yaptığı bu Türk soykırımlarını, bizzat yoğun olarak yaşandığı Anadolu'nun bu bölgesinin Serhat Şehri olan İğdir ilinde yer alan bu Anıt ve Müze sayesinde, yakın tarihte yer alan Türk soykırımlarına ait araç gereç ve belgelerinin, belleklerde yer alması, sunulması ve soykırıma uğrayan Türklerin ebedi olarak anılması için, İğdir Valiliği, İğdir

³ Dr. Şenol KANTARCI Ağrı Dağı Eteklerinde Yitik Canlar

Belediyesi ve Sivil Toplum örgütleri tarafından desteklenerek yapılmış ve bugünkü görünen halini almıştır. ("İğdır Soykırım Anıtı ve Müzesi'nin" adı 31/03/2006 tarih ve 35081 sayılı kararla "Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıt ve Müzesi" olarak değiştirilmiştir.) İğdır'da Ermeniler Tarafından Katledilen Şehit Türkler Anıt ve Müzesi, İğdır şehrinin doğu girişinde yani Nahcivan, İran ve Ermenistan'dan gelen yolların kavşağındadır. Üçgen biçimli arazinin alanı 1,3 hektardır. Ayrıca seçilen araziye dikilen anıt Ağrı dağı fonunda yükselmektedir. Anıtın temeli 1 Ağustos 1997 yılında atılmıştır. 5 Ekim 1999 tarihinde açılışı yapılmıştır. Yerden yüksekliği 43.50 metredir. Halen Türkiye'nin en yüksek anıtıdır. Alt kısmı 350 M2 alanı ile müze, üst kısmı 5 kılıçtan oluşan anıttan ibarettir.

Anıt, üçgen arazinin odak noktasında yükselmekte ve temelini 7.20 metre yüksekliğinde tepe-kurgan oluşturmaktadır. Türklerin yaşadığı geniş coğrafi mekânda-Avrasya bozkırlarında hükümdarlar ve ordu komutanlarının hatıralarına dikilmiş suni tepeler-kurganlar günümüze kadar yaşamaktadır. Kurganların iç kısmında defin odası bulunmaktadır. Bu eski gelenek İğdır anıtında da korunmaktadır.

Suni tepenin ortasında konuşlanan daire planlı salon içerisinde Ermenilerin katlettiği şehitlerin sembolik mezarı bulunmaktadır. Ortasında şehitlerin simgesel mezar taşı olan bu salon, tepe içerisinde yerleşen soykırım müzesinin de merkezi bölümüdür. Dairevi salonda Ermeni vahşeti açılan toplu mezarlara ait resim ve belgelerle sergilenmektedir. Bu salondan dışarıya uzanan koridorun sağ tarafındaki odada Ermenilerin yaptıkları katliamlara ait fotoğraflar, sol tarafında ise soykırım araştırmaları için bir kütüphane bulunmaktadır.

Müze giriş kapısı Selçuklu-Türk mimarlık geleneklerine dayanan taç kapı şeklindedir. Taç kapının mekân tasarımında Kadavali Osmanlı camii mihraplarına kompozisyon benzerliği de vardır. Bu

şekilde kaç kapının, kutsal bir mekâna açıldığı vurgulanmak istenmiştir. Müze giriş kapısı ve çevre şekillerindeki bordo ve siyah renkli granit kaplamada, sayıca az ve oldukça dar pencerelerinden de soykırım olayının ağırlığı ve faciası temsil edilmektedir. Suni tepe-kurganın ortasında yüksekliği 36 m. olan kılıç grubu yükselmektedir. Bunlar masum Müslüman halkı soykırımdan kurtarmış Türk ordusunun şerefine, onun şehit ve gazilerinin aziz hatırasına dikilmiştir. Sayısı beş olan kılıçlar, planda beş köşeli bir biçimde yatmaktadır. Üstten bakıldığında kılıç grubu Türkiye Devlet simgesi ve bayrağında olan beş köşeli yıldız görünümündedir.

Eski Türk askerlerinin, savaştan önce kendi kılıçlarını rüzgâr, yağmur ve yıldırımlar altında keskinleştirme töreni varmış. Ağrı dağı eteklerinde yükseltilecek temsilî kılıçlar da, böylece güneş, yağmur ve rüzgâr altında sertleşecektir. Milli hedefleri "bir gün Ağrı dağı çevresini ile geçirmek" olan Ermeniler, şimdi bu kutsal Türk dağının önünde yükselen Türk kılıçlarını görmektedirler. Beş devle kılıcın eğri uçları yukarıda birleşerek kubbe şeklini almaktadır. Bu haliyle de Selçuklu türbelerine benzeyen biçim ve silüeti andırmaktadır. Türk-Oğuz hatıra mimarlığında sultanların, kahramanların, kumandanların, nüfuzlu şahısların mezarı üstünde kubbeye benzer türbeler dikiliyordu. Selçuklu türbeleri geleneksel olarak yeraltı serdabe (mumyalık) katı ve yerüstü kule kısmından ibarettir. İğdır Soykırım Anıtı da iki katlıdır. Alt kat suni tepe içerisinde olan simgesel serdabe-müze salonudur. Üst kat ise beş kılıç figürünün oluşturduğu kuledir.

Böylece İğdır Soykırım Anıtı'nın mimarlık mekân biçiminde, tarihin en eski çağlarından gelen Türk hatıra mimarlığının üç büyük geleneğini (kurgan, Selçuklu türbesi ve mezar taşları) birleştirip, yeni konuya ve çağdaş mimarlık inşaat taleplerine uygun bir kompozisyon oluşturulmaya çalışılmıştır. İnsan elindeki kılıç korkutucudur. Baş başa çatılmış kılıçlar sağlık, huzur ve barışın timsalidir. Ayrıca ülkenin, milletin savunma gücünü göstermek-

tedir. Kılıçların keskin yerlerinin dışa yönelmesi, dışardan gelecek saldırılara karşı her zaman hazır olma anlamına gelmektedir. Dairevi müze salonu (temsili mezar), yukarıdan aydınlatan beş köşeli baca, kılıçlar arasındadır. Bacanın örtüsü küçük cam primat olup çadıra benzetilmiştir. Altın rengindeki çerçeveler ve renkli camlardan hazırlanmış bu çadır, Türk bozkır mimarisinin şaheseri olmuş Altın Çadırı simgelemektedir. Eski dönemlerde devlet hâkimiyet simgesi olan Altın Çadır üzerinde, devlet bayrağı dalgalanırdı. Yürüyüşte olan ordu karargâhının tam merkezinde dikilen Altın Çadır özel korunurdu. Anıtta da, tepesinde Türk Devleti'nin bayrağı dikilmiş Altın Çadırı beş kılıç korumaktadır.

Kılıcın kutsallığı, onun güzel estetik yapısına da yansımaktadır. Oldukça kullanışlı olan Türk kılıcının kabzası, çoğu zaman değerli metal ve nakışlarla süslenir, onlara özel bir estetik verilir. İğdir Anıtında da kılıç kabzalarını, granit çerçeve içerisine alınmış tunç rölyefler, kabartmalar süslemektedir. Her kılıç kabzasında bozkurt, at ve çift başlı kartal kabartma figürleri tekrar edilmektedir. Bozkurt, eski Türklerin baş totemi olup kutsal ve yol gösterici sayılmıştır. Hun İmparatorluğundan başlayarak Osmanlılara kadar bozkurt, milli sembol olmuştur. Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce Bozkurt başı, Türk bayrak ve tuğlarının ucuna âlem olarak konurdu, sonraları âlem hilal ve yıldız olmuştur. Güçlü, özgürlüğe düşkün ve akıllı hayvan olan bozkurda saygı ve sevgi, Altaylardan Anadolu'ya kadar bütün Türklerde vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk döneminde, paraların, pulların, resmi binaların üzerine bozkurt tasviri basılmıştır. Kılıç kabzasında kurtuluş simgesi olan bozkurt rölyefinin olması milli değerlere saygı ve Atatürk ideallerine sadakat göstergesidir.

"Kılıç devri" tarihte, aynı zamanda "at devri" olmuştur. Türk tarihçilerinin yazdıklarına göre "Türklerin yaptıkları büyük fütuhatta en mühim rol oynayan iki sanatları olmuştur: At yetiştirme ve

madencilik, bilhassa demircilik." Demircilik silah yapmak özellikle kılıç düzeltmek için, at beslemek ise, uzak ve önü alınamayan askeri seferler için mecburi idi. Türk askeri uzak seferlere atı, kılıcı ve çadırı ile çıkıyordu. At eski Türklerin baş totemlerinden biri olup askerin ayrılmaz dostu ve yardımcısı idi. Savaş tarihinde kılıcı atsız, Türk'ü ise kılıcsız ve atsız tasavvur etmek olmaz. Bu sebeple kılıç kabzalarında, Türklerde yanı zamanda kahramanlık, mutluluk ve güneş sembolü olan şaha kalkmış çilgin at figürü kullanılmıştır. Bozkurt ve at rölyefleri kabzaların yan yüzlerine basılmıştır. Kabzaların iç yüzlerinde çift başlı kartal figürü basılmıştır. Yükseklik, ululuk timsali olan kartalın da Türklerde bir totem gibi kutsal sayılması, Altay kaya resimlerinden bellidir. Anadolu'da çift başlı kartal önce Hitit Devleti'nin sembolü olmuş, sonra Bizans İmparatorları da onu benimsemiştir. Daha sonra Anadolu Selçuklularının devlet simgesine dönüştürülen çift başlı kartal, bu çok asırlık geleneğin zirvesi, hem de Türklerin Anadolu topraklarında kökleşmesi ve Bizans İmparatorluğu'nu yıkılmasının sembolüdür.

Kabzaların dış yüzlerinde her kılıçta birer asker figürü ardır. Bozkurt, at, kartal kılıçlarda değişmez eski Türk sembolleri olarak tekrar olunmaktadır. Asker figürleri farklıdır. Her kılıç kabzasında bir tarihi devrin askeri tasvir edilmiştir. Bunlar, tarihçe sırasıyla, Hun, Göktürk, Selçuk, Osmanlı ve çağdaş Türkiye askerleridir. Zaman zaman birbirinden muhteşem devletler kuran ve şerefli tarih oluşturan Türk askerlerine en muazzam abideler layıktır. Anıt rölyeflerinde tunçlaşmış askerler, tarih boyu devletçiliğin, memleket içinde huzur ve barışın teminatı olan bütün Türk asker nesillerinin simgeleridir.

Anıtın temeli 1 Ağustos 1997 tarihinde atılmıştır. Anıt külliyesinin çevre duvarları Ahlat taşından örülmüş ve duvarları üzeri dövme demirlerle süslenmiştir. Müzenin kapı, pencere ve dolapları kestane ağacından hazırlanmıştır. Kılıçlar, İtalya'dan alınmış "Bianco Maris" adı ile tanınan Boz Çin graniti, birkaç mimarlık

detayı ise borda renkli "Afrikan Red" graniti ile kaplanmıştır.

Anıt inşaatında Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden alınmış mermerler; Kayseri'den "Toros siyah", İzmir'den "Teos yeşili" ve "Ege füme", Diyarbakır'dan "Hazar Pink", Muğla'dan "Ege bordo", Denizli ve Kütahya'dan "Traversin", Muğla'dan "Bodrum kayran" doğal taşı, İzmir'den "Bergama granit" parke taşı, Antalya'dan "İmyra" doğal taşı kullanılmıştır. Bu çeşitli malzemeler, kullanıldığı yere ve birbirine uygun şekle getirilmeye çalışılmıştır.

Oba Köyü Toplu Mezar Anıtı: 13 Eylül 1919 Yılında Ermeni çetelerince toplu olarak katledilen Türklere ait toplu mezardır. Oba köyünde zorla topladıkları silahsız sivil insanlara işkence yaptılar, Hepsini yüzükoyun yere yatırarak odaya kilitlediler, üzerlerine ateş açtılar ve daha sonra bacadan gazyağı dökerek tandır damını ateşe verdiler. Ahşap direğin yanmasıyla da toprak damın çöktüğü anlaşılmaktadır. Yapılan kazı sırasında erimiş demir parçaları, yanık ahşap parçaları, cam kırıkları, mermi çekirdekleri ve bir parça kumaşla beraber iskeletler bulunmuştur. Damın duvar ve tabanındaki kalın yanık katmanı ve kül tabakası diğer belgelerin bu yangında yok olduğunu göstermektedir.

Yaklaşık 8 x 6 metre ölçülerindeki yapının kuzeye bakan kapısının iç bölümünde başlatılan ilk açma, maddi kalıntılar bakımından "kapalı demir kilit" dışında pek fazla verimli olmamıştır. İkinci açma doğrudan odanın orta kısmında yapılmış ve tanık ifadelerinde sözü edilen yere gömülü tandırı ortaya çıkarma amaçlanmıştır. Yaklaşık 1 metrelik üst dolgu toprağın kaldırılmasından sonra, görgü tanıklarının anlattığı biçimde bir tandırın bulunması olayın gerçek boyutunu doğrulayan önemli bir belge olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölümde genişletilen kazı çalışmaları sırasında çok sayıda parçalanmış insan iskeleti ortaya çıkarmıştır. Özellikle bazı kafatasları üzerinde rastlanan delik, kırık ve çatlaklar, katliam sırasında bu insanların üzerine ateş edildiğini açıkça göstermektedir. Bunların kafataslarının hepsinde de aynı

durum-yüzlerin yere dönük- olduğu izlenmiştir. Odanın ortasındaki tandırın güneyinde bulunan taş ve altlık, yapının toprak dam örtüsünü taşıyan tek ahşap direğe ait olmalıydı ve bu direğin yanık parçaları ele geçirildi.

Oba Köyünde olay yerinde toplu mezarlık ve 13 Eylül 2005 yılında da okul yanında İğdır Valiliği tarafından bir anıt mezar yapılmıştır.

Tuzluca/Gedikli Köyü Toplu Mezarı: Osmanlı arşiv belgelerinden ve olayları bizzat yaşamış olan şahıslardan alınan bilgiler neticesinde İğdır'ın Tuzluca ilçesine bağlı Tavus / Gedikli köyünde Ermenilerin yaklaşık 150 civarında Müslüman'ı katlettikleri tespit edilmiştir. Söz konusu Osmanlı arşiv belgesinde Gedikli olayı şu şekilde anlatılmıştır: "İğdır havalisinde meskûn aşiret rü'esâsından Hamid Bey'den alınan mektûbda Ermeniler tarafından Yukarıkatırlı (Koturlu) ve Aşağıkatırlı (Koturlu) ve Köseler namındaki İslâm köylerini yağma ve ihrâk ve Tavus köyü ahali-i İslâmiyesinden yüz elli nüfus katleyledikleri cihetle ta'arruzlarına ma'ruz kalan mütebaki ahali - i İslamiyyeyi kurtarmak maksadıyla bi'l - mukabele Ermenilere hücum etdikleri ve firar eden Ermenilerden iki top, bir mitralyöz iğtinam eyledikleri ve cebhâ-neleri tükenmesinden dolayı mu'avenet talebinde buldukları gösterilmekte olduğu Karakilise Kaim - î Makamlığı'ndan bildirilmiştir. Efendim. Aslına Mühür" Olay bir diğer arşiv belgesinde de anlatılmıştır: «...150 nüfustan ibaret Tavus karyesi ahalisini kâmilan ifna ve köyü ihrâk etmişler...» şeklinde devam etmektedir. Hakmehmet Köyü Toplu Mezar Anıtı: İğdır'ın 12 km. kuzeybatısında yer alan Hakmehmet köyünde 1919 olayları sırasında katledilen Türklere ait köylülerin Uzun Hüseyin Kuyusu dedikleri kuyu-mezardır. İğdır'da 5-7 Ekim 1999 tarihlerinde düzenlenen "21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu" çerçevesinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarına 6 Ekim'de başlanmış ve çalışma şartlarının güçlüğü nedeniyle kazı 7 Ekim'de de sürdürülmüştür. İtalyan Tarih Bilimci

Prof. Dr. Stefano TRINKHESE, Avusturyalı Tarih Bilimci Prof, Dr. Eric FAYCIL ve BCC Televizyonu'nun da bizzat katılımıyla toplu mezar kazısı iki gün sürmüş, 83 kişiye ait kafatası ve iskelet kemikleri çıkarılmıştır. Canlı şairlerinden Abbas GÜNEŞ'İN anlattığına göre; Köye Ermeniler tarafından baskın yapılmış, erkekleri toplamışlar ve kurşunlayarak kuyuya atmışlar. İğdir Valiliği tarafından 2003 yılında Anıt Mezar yapılmıştır.

Hakmehmet köyünde açılan kuyu mezar, Değişik yerlerde açılan toplu mezarlardan farklı bir mezar türüdür. Normalde 1.50-2.00 metre derinde bulunan gömülere karşı Hakmehmet kuyu mezarı, 12-13 metre derinliğinde kendinden oluşturulmuştur. Buna göre köyün masum insanlarını kadın, çoluk-çocuk demeden katleden Ermeniler, ceset yığınının kurtulabilmek için köyün su kuyusunu kullanmışlardır. Baş aşağı 13 metre derinlikteki kuyuya atılan yarı canlı insanlar dışarıya çıkmasın diye, üzerlerine iri blok taşlar atılmıştır. Böylece dışarıdan bakıldığında bir hayvanın içeriye düştüğü görüntüsü verilmek istenmiştir.

Sonuç

Tarihte sekiz soykırım varsa, yedisine Türkler maruz kalmıştır. Soykırımın coğrafyası Balkanlardan Anadolu'ya, Kıbrıs'tan Ortadoğu'ya, Kafkaslardan tüm Türkistan'a ve Uyguristan'a kadar genişlemekte ve yüz milyonun üzerinde bir Türk nüfusun kaybına karşılık gelmektedir. Son iki yüz yılda nüfusu ve nüfuzu hızla eriyen tek millet Türklerdir. Bu acı ve katlanılmaz gerçeğe rağmen bu soykırımın uygulayıcısı Hristiyan dünyası ve yerli işbirlikçileri, tarihi gerçekleri tersyüz etmekte, Türkleri soykırım yapan bir millet gibi dünya kamuoyuna sunmaya çalışmaktadır.

Unutmayı ihanet ve felaket olarak kabul eden bir sosyal bilimin adı ve karşılığı olan tarih, özellikle de son iki yüz yıllık dünya tarihi Türklerle karşı yapılan soykırım, katliam, işkence ve sürgünler ile doludur. Biz Türkler ağıt yakmayı tercih etmediğimiz ya da başka

milletler gibi bizim yerimize ağıt yakacak dostlar edinemediğimiz için, bize karşı yapılan soykırımları, sürgünleri, katliamları tarih hafızamıza kazımamış, yeterince dile getirmemiş ve çabuk unutmamışız. Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden beri hep soykırımlara, kıyımlara ve katliamlara uğramıştır. Soykırım, katliam, işkence ve sürgünlerin katlanarak çoğalan acıları, Türklerin iliklerine, kemiklerine, hücrelerine kadar işlemiştir.

Türklerin, Batı'da Viyana, Doğu'da ise Kafkaslardan çekilmeye başladığı dönemden itibaren, dünyanın çeşitli bölgelerinde sürgün, katliam ve soykırımlara uğradığı açık bir şekilde ortadadır. Viyana'da, Mora'da, Tripoliçe'de, Kırım'da, Hocalı'da, Doğu Türkistan'da, Kerkük'te ve dünyanın birçok bölgesinde çeşitli kıyımlara uğrayan hep biz Türkler ve Müslümanlar olmuştur. Son iki yüz yıllık Türk tarihine bakıldığında Türklere yapılan kıyımlar açıkça görülmektedir. Türklerin uğradığı katliamlar sadece bugünkü sınırlarımız dışında kalan topraklarda değil, bizzat Anadolu coğrafyasında da devam etmiştir. Ancak bugün Batı kamuoyuna baktığımız zaman bu suçlamalara maruz kalan ne tezattır ki, hep Türklerdir. Yapılan bir araştırmaya göre, 20. Yüzyılda tüm dünyada 170 milyon insan katledilmiş veya yok olmaya terk edilmiştir. Yok, edilen bu insan nüfusunun sadece 110 milyonu yani üçte ikisi Komünist rejimin kurbanları olarak tespit edilmiştir. Bu yok edilen 110 milyon insanın üçte ikisi yani 60 milyondan fazlası da Türk soyludur. Bu rakamlar dehşet vericidir. Bugün Türkistan'da hemen hemen her evde birinci derece bir yakını bu yüzyıl içerisindeki trajedilere kurban veren Türk soylu birine rastlamak mümkündür. Türklere yapılan soykırımlar, kıyımlar, asimilasyon çalışmaları bugünde dünyanın gözü önünde acı ve açık bir şekilde devam etmektedir. Bugün Uyguristan'da, ezeli ve ebedi Türk yurdu olan Kırım'da, iki devlet bir millet olarak yanı başımızda yaşayan Azerbaycan'da, bir ateş topu olan Ortadoğu'da Türk kıyımı, kırım ve asimilasyon çalışmaları olanca şiddeti ile devam etmektedir.

Milyonlarca Türk'ün; dilini konuşması, dinini yaşaması, kültürünü devam ettirmesi yasaklanmış, insan gibi yaşama hakkı elinden alınmıştır. Her zaman olduğu gibi zulüm Türk'e olunca Batı'nın ve dünya kamuoyunun vicdan ve hukuk mekanizmaları devreye girmemiş, yaşananlara kör ve sağır kalınmıştır.

Kaynakça

1. Abdullah YAMAN, Ermeni Meselesi ve Türkiye, Otağ Yayınları, Temmuz 1973.
2. Ahmet BURAN, Kurşunlanan Türkoloji, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
3. Aleksander SOLJENİTSİN, Gulag Takım Adaları, Cilt 1-2, Çev: Selim
4. Taygan, Nəbioğlu Yayınevi, Yayın Yeri Yok, 1974.
5. Cemal ANADOL, Tarihe Hükmeden Millet Türkler, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2010.
6. Guenter Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih, Çev: Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
Justin McCARTHY, Ölüm ve Sürgün, Çev: Prof. Dr. Bilge Umar, İnkılap
7. Kitabevi, İstanbul 1995. (Kitabın İngilizce orijinali için bkz: Justin McCarthy
8. (1995), Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922,
9. Darwin Press, ISBN 9780878500949) d Yazar, Anadolu Neşriyat Yurdu, İstanbul 1974.
10. Pierre LOTİ, Can Çekişen Türkiye 1914, Haz: Fikret Şahoğlu, Tercüman
11. 1001 Temel Eser, Yayın yeri ve tarihi yok.
12. Salim DURUKOĞLU, Ömer Seyfettin'in Hikâyelerinde Türklük Bilinci, Sonçağ Yayınları, Ankara 2014.
13. Şükru'llah YUSUFOĞLU, Kefensiz Gömülenler, İnceleme - Aktarma:
14. Şuayip Karakaş, Berikan Yayınları, Ankara 2009.
15. Yaşar AKSAN, Tek Suçları Türk Olmaktır, Cilt 1-2, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2011.

MÜNDƏRİCAT

Akif Nağı (Azərbaycan) Azərbaycan dövlətçiliyinin Adorbayqan (Atropatena) ilə başlayan yeni mərhələsi	4
Asya Əhmədova (Azərbaycan) Qəlbidəki şəhər – əziz Şuşa, sən azadsan!.....	9
Brilyant Cəfərli (Azərbaycan) Qarabağın tacı Şuşada memarlığın yenidən oyanışı	14
Dursun Engin Karabulut, Kerem Karabulut (Türkiyə) Zengezur koridoru: Sosyo-ekonomik dəyərləndirmələr	22
Əli Abasov (Azərbaycan) Mürəkkəb və ziddiyyətli 2022-ci il	32
Elmira Təhməzova (Azərbaycan) Dağlardan duman çəkildi	42
Elxan Həsənlı (İsveçrə) Azərbaycan diasporunun Qarabağ gündəliyi.....	50
Fərhad Cabbarov (Azərbaycan) 1905-1906-cı illər qırğınları vaxtı Qarabağda və Zəngəzurda zərər çəkmiş müsəlmanlara yardımın təşkili	52
Firuzə Əliyeva (Azərbaycan) Azərbaycanın tarixi - mədəni abidələri və erməni vəhşiliyi	63
Günəl Qurbanova (Azərbaycan) İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanda siyasi proseslər	71
Güntəkin Nəcəfli (Azərbaycan) I Pyotr-un Cənubi Qafqazı ələ keçirmək planlarına dair	73
Gürsoy Solmaz (Türkiyə) Ermeni vahşətinin arşivləyərək tarixə not düşmək	86
Hilal Şühəda Solmaz (Türkiyə) Uluslararası örgütlerin Karabağ və Ukrayna krizlərinə yönəlik davranışlarının qarşılaşdırılması	93

Həcər Abdallı (Azərbaycan)	
Tarixi ədalətin bərpası	97
Hənifə Səlifova (Azərbaycan)	
Şərif Ağayarın yaradıcılığında Qarabağ mövzusunun təcəssümü.....	103
İlqar Niftəliyev	
Степан Шаумян- белые пятна в темной биографии обреченного на забвение	112
İsmayıl Musa (Azərbaycan)	
Zəngəzurlu türk – müsəlman qaçqınların öz tarixi torpaqlarına qayıdışı “problemi” (1920-ci illərin əvvəlləri)	119
İsmayıl Musa (Azərbaycan)	
Azərbaycanın Ermənistana yardımlarına dair tarixi faktlar (1920-ci illərin əvvəlləri)	123
Lalə Mövsüмова (Azərbaycan)	
Хары-Бюльбюль - символ стойкости и возрождения Шуши.....	125
Leyla Orucova (Azərbaycan)	
“Qarabağ - bəylərbəyilikdən xanlığa” mövzusunun tədrisində beyin həmləsi metodunun tətbiqi	136
Mehdi Şərifov (Rusiya)	
«Один пояс – один путь»: новое «осевое время» или китайская программа по диверсификации военно-промышленного комплекса страны?.....	142
Mənzər Hüseynova (Niyarlı) (Azərbaycan)	
Döyüşə tələbələr gədirdi	152
Mərziyyə Nəcəfova (Azərbaycan)	
Elnur Uğurun “Hadrut fatehi” poemasında qəhrəmanlığın təcəssümü.....	157
Mustafa Alptuğ Yazıcıoğlu (Türkiyə)	
İslamiyyət öncəsi və sonrasında Karabağ	164
Nailə Əlicanova (Azərbaycan)	
Qarabağ zəfərinə gedən yol.....	170

Nurdan Çeliker (Türkiyə)	
Emir Timur'un Batı'ya (Anadolu'ya) yönelik faaliyetleri'nde Karabağ....	176
Qasım Hacıyev (Azərbaycan)	
Ermənistanda siyasi və mədəni böhran.....	183
Rafiq Səfərov (Azərbaycan)	
Армянские фальсификации вокруг сказаний о всемирном потопе	187
Salidə Şərifova (Azərbaycan)	
“Fatehlərin zəfəri” sənədlı romanı haqqında	198
Serpil Bayrak (Türkiyə)	
Karakoyunlu, Timur Ve Akkoyunlu Hâkimiyetinde Gence civarı	210
Sevinç Quliyeva (Azərbaycan)	
Vətənpərvərlik milli şüurun mental cəhəti kimi	217
Səbirə İskəndərova (Azərbaycan)	
Azərbaycan xalqının konsolidasiyasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu.....	223
Səidə Əliyeva (Azərbaycan)	
«Ümidlərin İzi İlə» getdikdə.....	231
Şamil Mehdi (Azərbaycan)	
Yeni dünya düzəni və Qarabağ	236
Şərqiyyə İmaməli (Azərbaycan)	
İkinci Qarabağ müharibəsi sonrası Ermənistanda daxili və xarici miqrasiya prosesləri.....	245
Təzəgül Qasımova (Azərbaycan)	
Vətən müharibəsi və siyasi dialoq mühiti.....	247
Ziya Zakir Acar (Türkiyə)	
İğdir və çevresinde ermenilerin türklere yönelik katliam hareketleri	253

QARABAĞ AZADLIQ TƏŞKİLATI

“Qarabağ dünən, bu gün və sabah”
21-ci elmi-əmali konfransının materialları

Kompüter yığıcı: Sevinc Axundova
Çapa imzalanmışdır: 15.05.2022
Çapa verilmişdir: 25.05.2022

Formatı: 60x84 1/16
Tiraj: 100

“Adiloğlu” nəşriyyatında hazırlanmış və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəh., Nəsimi ray., Tbilisi pr.,
3007-ci məhəllə, 44 C
Tel.: (050) 593 27 77;
E-mail: adiloğlu2000@mail.com

Arz 338669